ANDRIJA RADOSLAV GLAVAŠ

# JAKŠA ČEDOMIL

## OSNIVAČ MODERNE HRVATSKE KRITIKE

ZAGREB 1942

ANDRIJA RADOSLAV GLAVAŠ

# JAKŠA ČEDOMIL

OSNIVAČ MODERNE
HRVATSKE KRITIKE

ZAGREB 1942

Tisak i raspačavanje ove knjige dopušteno odlukom Državnog izvještajnog i promičbenog ureda od 6. kolovoza 1942. br. 12240-42.

HRVATSKA DRŽAVNA TISKARA

# *PREDGOVOR*

*Književna slava počinje poslije smrti — reče jedan kritičar. Na Jakši Čedomilu ispunila se doslovno česta pojava, po kojoj pisac tek nakon smrti dobije pravo mjesto u književnosti. Još za života Čedomil se pokopao, a u javnosti bijaše nepoznat i nepriznat. Čovjek, koji je živio za književnost, njom se oduševio i od tog oduševljenja sticajem prilika zanijemio, morao je do tjelesne smrti dvadeset i pet godina promatrati njen razvoj, a sam u nju ne ulaziti. Imao je jedino zadovoljstvo, da je u najburnije vrijeme naše književnosti rekao svoju riječ. Trebalo je dosta vremena, da mu je priznato zaslužno mjesto. O njegovu književnom djelu rečena je prava riječ, ali nije uzet u obzir sav njegov rad, a pisca i kritičara treba uzeti u cjelini, makar to ne mijenjalo već stečenu sliku književničke fizionomije. Ovdje će se iznijeti čitav rad Jakše Čedomila. Pa ipak ovaj prikaz nije u svim izvodima nov. Neke misli preuzeo sam od pisaca, koji su pisali o Jakši Čedomilu, ali sam njihove zaključke svestranije obrazložio, a pojedine tuđe misli razradio sam u sklopu čitavog rada Jakše Čedomila. Posebnu sam pažnju posvetio Čedomilovim vezama s evropskom kritikom, jer se o tom malo pisalo ne samo u slučaju Jakše Čedomila, nego i u studijama o drugim našim kritičarima. Do sada uopće nije istražen Čedomilov novelistički rad kao ni kulturno-političko djelovanje. To sam ovdje uzeo u obzir. Na koncu, sabrao sam književnopovjesnu građu u vezi s kritičkim djelovanjem Jakše Čedomila i tim crtama razlikuje se ovaj prikaz od ostalih radova o Jakši Čedomilu.*

*Zaključci, do kojih sam ovdje došao, nijesu takove naravi, da se o Čedomilu ne bi moglo drukčije misliti i pisati. Jedna samo napomena: izrađujući ovu knjigu uzeo sam u obzir sva pomagala, da slika pisca ispane što vjernija i objektivnija. Ali dokumenti nijesu matematičke naravi, da se iz njih mogu povući nepromjenljivi zaključci. Subjektivni elemenat dolazi do izražaja u tumačenju poda-*

*taka. Stoga je nemoguće napisati apsolutno objektivan prikaz, makar se radilo na temelju dokumenata. Podaci su šuplji i treba ih popuniti, koliko je moguće u duhu i smislu sačuvanih odlomaka, ali svatko ih ne će na jednak način ispuniti. Često su mrtvi dokumenti višeznačni, a velike su književne ličnosti redovno mnogoznačne. U tom je njihova veličina. Izradio sam sliku Čedomila Jakše na temelju podataka, kako sam ih ja shvatio.*

*Trebalo je napisati kritički prikaz Čedomilova kritičkog rada. To znači ocijeniti njegov rad s određenoga kritičkoga stajališta, u smislu određene teorijsko-književne struje. To je moguće na više načina. Može se dati kritički ispit nečijega rada, odbiti ili usvojiti nešto kao valjano ili nevaljano na temelju svoga vlastitoga gledanja. To redovno dolazi kod izrađivanja ovakovih prikaza. Može se opet izraditi kritički ispit nečijeg rada u duhu moderne kritike. Što je moderna kritika? Veoma neodređen pojam. Sigurno kakav stari kritički sistem s neznatnim prinovama. Značilo bi ponoviti pogreške, koje je učinila i čini svaka kritička struja. Najbolji je način, ujedno najpravedniji, istaći kod kritičara žive elemente njegove kritike, koji se općenito smatraju valjanima. Toga sam se držao pišući ovaj prikaz.*

*Kod izrađivanja ove knjige bilo je poteškoća. Čedomilov rad nije sabran u knjige. Čedomil je pisao u talijanskim časopisima, do kojih je bilo teško doći. Mnogi su mi olakšali posao, stoga im ovdje izričem zahvalnost. Na prvom mjestu zahvaljujem g. Marinu Čuki, višem savjetniku Pomorskog ravnateljstva u Splitu i Čedomilovu bratiću, koji mi je s rijetkom susretljivosti dao na raspolaganje Čedomilovu ostavštinu i biblioteku. To mi je mnogo pomoglo u poslu. On mi je dao dragocjenih podataka o Čedomilu kao čovjeku. Zahvaljujem također g. Vinku Brajeviću, uredniku Novog Doba, koji mi je u mnogočem išao na ruku, isto tako don Jerku Jurinu, Čedomilovu učeniku, koji je marno sabirao podatke o Čedomilu kao kritičaru i sam o njemu pisao.*

*Svima hvala, jer su pomogli, da se nešto napiše o Čedomilu, svijesni činjenice, da je najviša kazna za književnika, ako se o njemu — makar i mrtvu — šuti.*

*Pisac*



# ŽIVOT

*L'art fut ton seul amour*
*et prit ta vie entière*

Dr. Jakov Čuka (pseudonim Jakša Čedomil) potječe od težačke obitelji. Rodio se 16. srpnja[1] 1868. na Zaglavu na Dugom Otoku[2] kod Zadra od Martina Čuke i Marije rođ. Anuedi. Njegova tetka Kata Hiler rođ. Čuka uze ga već u trećoj godini njegova života k sebi u Zadar. Tu je svršio osnovnu školu i gimnaziju, navršivši jedva 16 godina. Škole su bile na talijanskom jeziku. Čudno je, da je mogao tako mlad svršiti gimnaziju, osim da školski zakon nije u tom pogledu imao naročitih propisa. Srednju školu završio je 1884. s izvrsnim uspjehom. U dvadesetoj godini svrši i bogosloviju (1888.).

Nemajući još propisanih godina za svećeničko ređenje, nastavi nauke u Rimu. Dobar prijatelj Čukin prof. Ante Jagić tvrdi, da je Čuka neobično brzo shvaćao i stvarao sud, pa nije čudo, da je tako lako svršavao nauke. Boravak u Rimu nije mu prošao sasvim u miru. U Čukinoj korespondenciji nalazi se dosta dugo pismo upravi zavoda sv. Jeronima, pisano veoma odlučno, da mu se saopći, zašto je tužen, jer prema optužbama, koje je načuo, može lako biti isključen iz zavoda, a kako još nije zaređen, trebao bi odmah prekinuti studij i ići u vojsku. Osim toga optužbe su takove naravi, da bi mu škodile za čitav život, a njegovi su predpostavljeni imali u nj povjerenje. Moli odgovor u toj stvari, da uzalud ne bi dolazio u Rim i opet se vraćao. Pisano je 2. IX. 1889. Ne zna se, zašto je bio optužen, no nauke je nastavio u Rimu i tamo ih dovršio u 22. godini, kao doktor crkvenoga prava 1890. Nije li već tada bila po srijedi književnost, kad znamo, da je mladi Čuka uz redovni studij veoma mnogo čitao

[1] Datum 16. srpnja stavljen je u maticama krštenih župe Sali, a on sam u autobiografiji (almanah »Vedre hrvatske duše« god. 1922.) stavlja 15. srpnja.

[2] Biografi redovno bilježe, da se rodio u »Zaglavi na Debelom otoku«. Seljaci nazivaju svoje selo Zaglav (gen. Zaglava) i govore »na Zaglavu«. Tako piše i Čuka u Uspomenama, dok u jednom pismu veli, da može biti Zaglav i Zaglava, a otok naziva Debeli Otok (pismo Matici Hrvatskoj od 10. VI. 1886.). Talijani govore Zaglava sull' Isola Grossa i odatle pogrešno ime Debeli Otok, a treba Dugi Otok, kako to ispravlja Don Jerko Jurin u jednom predavanju Pododbora Matice Hrvatske u Šibeniku (predavanje nije tiskano).

talijanske knjige? Vrativši se iz Rima, zaređen bi za svećenika u Zadru 16. XI. 1890. Nadbiskup zadarski vidio je u njemu sposobna, marljiva i revna čovjeka, pa mu je odmah povjeravao razne službe. Dvije godine poučavao je u nadbiskupskom sjemeništu »Zmajević« hrvatski jezik[3] i služio kao kapelan kod zborne crkve sv. Šimuna u Zadru. Kad je došao za nadbiskupa Grgur Rajčević, postade upraviteljem nadbiskupske kurije i vršio je tu službu do smrti Rajčevićeve, kada se zahvalio. U tom međuvremenu prešao je k župi sv. Stošije u Zadru kao kapelan i koralni vikar, a god. 1894. postade kateheta na talijanskoj klasičnoj gimnaziji. Na tom položaju ostade sve do 1. ožujka 1904.

Kako se vidi, uz tolike službe Čedomilu nije preostajalo mnogo vremena za književni rad. Tužio se svojim znancima, što ne može više raditi za literaturu. Nadbiskup Rajčević bijaše čovjek načitan, ali teške naravi, pa je možda i to loše djelovalo na Čuku. Književnošću se bavio u noći. Rajčević ga je volio i nije mu bilo pravo, da se po noći muči takovim radom, za koji on sam nije imao razumijevanja. Bojao se, da njegov tajnik ne naruši zdravlje, što se i dogodilo, pa je morao tu službu poslije Rajčevićeve smrti napustiti. Za nadbiskupa Dvornika ponovno se vratio u kuriju i tamo služio od 11. ožujka 1904. do 1. VIII. 1908., kad se zahvalio. Radio je naporno posebno u razdoblju od 1900. do 1903., jer je bio urednik Glasnika Matice Dalmatinske, a biskup Dvornik mislio izdavati svećenički list, za koji je Čuka već pripremao građu, jer u njegovoj ostavštini nalazimo članak pod naslovom »Naša zadaća«, koji je po svoj prilici uvodna riječ za taj list. Češće se tužio znancima na teškoće svoga rada. Sasvim neočekivano za javnost, koncem travnja 1903., zahvaljuje se na tajništvu Matice Dalmatinske, uredništvu njena Glasnika i prestaje uopće književno raditi. Bilo mu je tada tridesetpet godina. Prvoga travnja 1904. postade kanonik i kroz neko vrijeme nije pisao ništa, jer je opet u biskupskoj pisarni. Kroz ovo vrijeme mnogo je putovao, a 1909. i 1910. napisao je dosta članaka o kulturno-političkim prilikama Dalmacije.

Po svršetku prvoga svjetskoga rata surađivao je Čedomil Jakša kao stručnjak kod izrađivanja međuvjerskoga zakona i na konkordatu. Zbog toga je često bivao u Beogradu. God. 1924. preselio se u Split i bi imenovan prepozitom splitskoga kaptola, a god. 1928., kao dobar poznavalac svetojeronimskog pitanja, postavljen je za upravitelja zavoda sv. Jeronima u Rimu. U rujnu 1928. oboli od upale pluća, a kako je imao od mladosti trajnu slaboću srca, umrije 1. studenoga 1928.[4] Smrtni ostatci Jakše Čedomila preneseni su na državni trošak u njegovo rodno mjesto Zaglav i tamo pokopani.

[3] Sjemenišna privatna gimnazija Zmajević imala je isusovačko nastavno osoblje iz mletačkih krajeva. Kako nijesu imali nastavnika za hrvatski jezik, uzimali su za nj obično vanjske svećenike, a jer su ovi bili slabo nagrađeni, dolazili su redovno oni, koji su bili već s druge strane opskrbljeni.

[4] Stanojevićeva Enciklopedija, Lozovina (Dalmacija u hrvatskoj književnosti), kao i neki drugi pisci krivo označuju godinu njegove smrti.



Činjenica, da je Jakša Čedomil prestao pisati u tridesetpetoj godini života, izazvala je razna tumačenja. Ante Petravić tvrdio je uvijeno, da je crkva prisilila Čedomila na šutnju. Dr. Antun Barac poveo se za Petravićem, ali je svoje mišljenje popravio, rekavši, da je bilo drugih razloga, koji su ga skršili, a ne kakav pritisak od strane crkvenih vlasti. Mate Meštrović pobijao je mišljenje Antuna Barca, da tobože nije bilo pritiska sa strane crkvenih ljudi. Meštrović tvrdi, da je Čedomil prestao pisati ne nakon izričite zabrane crkvenih oblasti, nego sklonjen lijepim riječima i promaknućem. Te podatke dobio je Meštrović od Ante Petravića. Pod promaknućem razumije se Čedomilovo imenovanje za kanonika. I ovu je mogućnost nabacio Ante Petravić, ali nije u nju ozbiljno vjerovao. Blizu ovom mišljenju jest tvrdnja akademika Hamdije Kreševljakovića, koji je u nekoliko navrata čuo od Stjepka Ilijića, da je Čedomil bio stavljen pred alternativu: ili napredovati u crkvenim častima ili se okaniti pisanja, i on se odrekao pisanja. Don Jerko Jurin odbacuje mišljenje, da bi kanonikat spriječio Čedomila u daljnjem književnom radu, jer je Čedomil prestao književno djelovati koncem travnja 1903., a imenovan je kanonikom 1. ožujka 1904. Osim toga Jakša Čedomil nije težio za častima — pa ni crkvenim. Istina, natjecao se za kanonika, jer je bio bolestan, pa je pomislio, da bi se zbog bolesti morao zahvaliti na profesorskoj službi u osmoj godini službovanja i na taj način ostati bez mirovine. Don Jerko Jurin misli, da je našao pravi razlog, zašto je Čedomil prestao pisati, u napadajima na Čedomila od strane biskupa Antuna Mahnića i njegova lista Hrvatske Straže. Profesor don Ante Katalinić također tvrdi, da mu je Čedomil jednom priznao, kako se odrekao pisanja zbog Mahnićevih napadaja, jer je smatrao, da je zapao u nejednaku borbu: Mahnić biskup, a on svećenik.

Spomenuti pisci u glavnom se slažu u tom, da je Jakša Čedomil bio prisiljen zašutjeti zbog pritiska od strane crkve. Dr. Antun Barac ispravno je nagovijestio, premda to ne tumači dalje, da je bilo i drugih razloga psihološke naravi, koji su Čedomila skršili u njegovu književnom djelovanju.

Ni jedan od razloga, koji su dosada spomenuti, nije takve naravi, da bi Jakša Čedomil prestao pisati samo zbog njega. Drugim riječima, mnogo je čimbenika djelovalo, da je prestao pisati. Bez sumnje su za nj bili najteži napadaji Mahnićeve Hrvatske Straže, jer mu je u tom listu neuvijeno rečeno, da svojim kritičkim radom ide u stopu s liberalcima i vuče jaram s nevjernicima. Pogotovu mu je bilo teško, kad je doživio napadaj od strane Mahnića iza katoličkog kongresa 1900., na kom je on održao predavanje s toliko opreza prema književnim strujama i ljudima, da su učesnici na kongresnom zasjedanju uglavnom bili zadovoljni s njegovim predavanjem. Boljelo ga i to, što ga je Hrvatska Straža osuđivala zbog nekih propusta. Tako je on ocjenjivao Kranjčevića i Tresića, ne ulazeći u raspre o vrijednosti sadržaja njihovih pjesama, a Hrvatska Straža je ocjenjivala samo sadržaj pjesama. No i prije napadaja Hrvatske Straže Čedomilu

su prigovarali, što surađuje u liberalnim književnim časopisima. To razabiremo iz pisama nadbiskupa Rajčevića (1898.) i privremenog upravitelja zadarske nadbiskupije, Borzattija (1900.). Oni u tim pismima Čedomilu otvoreno zabranjuju suradnju u liberalnim listovima. Ipak ovo sve nije bilo odlučno, da je Čedomil prestao pisati, jer vidimo, da on piše iza zabrane Rajčevića i Borzattija, a Mahnićeva Hrvatska Straža napadala je i druge svećenike osim Čedomila: Kerubina Šegvića, Jovana Hranilovića, Stjepka Ilijića. Stoga moramo tražiti razloge i drugdje.

U tom pogledu bilo je veoma značajno njegovo predavanja o lijepoj knjizi na katoličkom kongresu 1900. godine. Čedomil se primio predavanja iz najplemenitijih pobuda. Da spriječi dalje trovanje književnih prilika za vrijeme Moderne, on je u svom govoru izbjegavao napadaje na bilo koji književni tabor ili osobu. To je učinio zbog budućnosti naše književnosti. Međutim, poslije toga govora doživio je napadaje od strane Mladih i Starih, napokon od biskupa Mahnića. Do tada je nekako snosio napadaje Starih i Mladih, a kad se ovima priključiše pristaše radikalne katoličke struje, koja se kasnije okupila oko Hrvatske Straže, Čedomil je pao u neko očajanje. S tim u vezi bijaše i razočaranje u Ksaveru Šandoru Gjalskome, piscu kojega je držao predstavnikom hrvatske književnosti i svojom književnom simpatijom. Razočaranje je bilo tim više, što sam Gjalski nije znao, koliko ga je Čedomil cijenio, jer je Čedomilova radnja »Il romanzo croato«, kojom je htio upoznati strani svijet s hrvatskom književnošću, uglavnom radnja o Gjalskomu. Poslije katoličkog kongresa Gjalski je predbacio Čedomilu, što se tobože priklonio Starima. Od tada prestaju veze među Čedomilom i Gjalskim, toliko ga se kosnulo držanje Gjalskoga.

U burnom vremenu Moderne Jakša Čedomil nije gubio nade, da može koristiti književnosti, a upravo u tom nije imao uspjeha. Njegova radnja o Tolstoju, na kojoj je izgubio zdravlje, zbog raznih neprilika nije nigdje izašla u cijelosti. Čedomil je stalno tvrdio, da hrvatska književnost ima dobrih književnika, ali nema Brandesa, koji bi im pronio slavu u stranom svijetu. Htio je tomu sam doskočiti i napisa članak »Il romanzo croato«, ali nije imao sreće da ga tiska ni u Francuskoj ni u Italiji. Čedomil je u ondašnjem književnom gibanju zapazio mnogo nedostataka: općinstvo nije marilo za lijepu knjigu, a izdavači su mimoilazili dobre pisce. Stoga je u Novom Vijeku priopćio neke misli, kako bi se tomu pomoglo. Predlagao je osnivanje pučkog sveučilišta i potakao, prvi kod nas, anketu o našoj književnosti, jer je vidio, da će se razmahati borba Starih i Mladih, pa bi se putem ankete mogao sukob ublažiti. Medjutim anketa nije našla pravog odziva.

Pregledavši sve napetosti u zadnjim godinama književnog djelovanja Jakše Čedomila ne može se reći, da mu je samo pisanje Mahnićeve Hrvatske Straže ubilo volju za književni rad. Uzroci, zbog kojih je Čedomil prestao pisati, mnogostruki su. Čedomil je opazio, da nije uspio njegov posrednički rad za vrijeme borbe Starih i Mladih, posebno njegovo pomirljivo i oprezno držanje na katoličkom kongresu, nije uspio upoznati strani svijet s našom književnošću. Kosnulo ga se, što nije našao razumijevanja za svoje prijedloge u anketi o hrvatskoj književnosti i pučkom sveučilištu i, napokon, dolazi razočaranje u piscu, kojega je najviše volio (Gjalski). Sve je to kao fatalna sudbina pritiskalo Čedomila i pospješavalo suton njegova književnog djelovanja, a bliži povod, da je prekinuo s književnim radom, dade Hrvatska Straža s tvrdnjom, da vuče jaram s nevjernicima. Neki od spomenutih uzroka lomili su Jakšu Čedomila kroz četiri-pet godina i konačno ga skršiše koncem travnja 1903.

Utvrdivši, da je mnogo čimbenika utjecalo na prestanak Čedomilova književnog djelovanja, a Mahnićev napadaj bijaše samo bliži povod, ne treba smetnuti s uma i drugu činjenicu, svojstvenu upravo književnicima. Često književnici, napisavši svoje najbolje radove, zašute, premda žive poslije toga dugi niz godina (Ivan Mažuranić). Da su umrli neposredno iza napisanih djela, sigurno bi iskrsla nagađanja, što bi još mogli napisati, da su dulje živjeli. Ovo se može dovesti u vezu s prestankom Čedomilova književnog djelovanja. Čedomil je naime u svojim radovima izrekao sve, što je bilo važno za ono vrijeme, pa nije li možda osjetio u duši, naročito poslije neuspjelih sugestija, da on više nema što reći? Na to moramo pomišljati, imajući na umu karakter Čedomilove inspiracije i njegovo rano književno dozrijevanje. Počeo je pisati veoma mlad i prenaglo se razvio, a taj rani intenzivni književni život nije mogao trajati dugo vremena. Čedomilovo nadahnuće bijaše sasvim eruptivne prirode, pojavljivalo se na mahove, pa ga takvo isprekidano nadahnuće iscrpljivalo, dok konačno nije osjetio umor i sasvim zašutio. Nije se razvijao postepeno, nego u zamasima i na prekide, a kad se našao pred golemim poteškoćama, bacio je pero iz ruke. U razgovoru s prijateljima običavao je reći, kako je problematika moderne književnosti postala toliko zamršena, da je, uz svoje slabo zdravlje, nije mogao savjesno pratiti. Stoga je radije zašutio. Doista, njegovi književni pokušaji poslije 1903. godine pokazuju, kako je Čedomil već bio izišao iz književne kolotečine.

Teška i žalosna Čedomilova drama u vezi s njegovim prestankom pisanja počela je 1898. On se borio, opirao i napokon podlegao. Moguće je donositi dokaze, da je prestao pisati zbog ovoga ili onoga uzroka, prema tomu čemu se dadne više važnosti, ali se ne smije gubiti iz vida, čitav splet činjenica i raspoloženja u vezi s književnim likom Jakše Čedomila, jer je jedino tako moguće shvatiti problem u cijelosti i približno ga riješiti. To bi vrijedilo i u slučaju, da je Čedomil u svojim Uspomenama protumačio, zašto je prestao pisati i naveo razlog, recimo, napadaje biskupa Antuna Mahnića. Međutim Čedomil je prestao pisati Uspomene upravo na mjestu, gdje je imao izložiti uzroke, koji su ga sklonili, da je prestao pisati. U toj činjenici pokazala se Čedomilova priroda u pravom svijetlu. Narav mu nije

dopuštala, da rekne sve o sebi, jer bi se vjerojatno i nakon toga koješta nagađalo i njemu podmetalo, kao što je bio slučaj u onim pitanjima, o kojima je jasno izrekao svoje mišljenje.[5]

Čedomil je umro književničkom smrću 1903. godine, ali tim nije završila njegova osobna tragedija. U zadarskoj nadbiskupiji svršetkom prošloga stoljeća razmahala se borba za glagolicu. Autonomaški raspoloženi svećenici i biskup Rajčević javili su u Rim, da nijedna crkva u njegovoj nadbiskupiji nema pravo na staroslavensku službu Božju. Kad je iza Rajčevića došao za nadbiskupa Dvornik, ovaj to nije htio potvrditi s razloga, što je Kongregacija iz Rima odgovorila privremenom upravitelju nadbiskupije Borzattiju, da pravo na staroslavensku službu Božju nije utrnulo ni u onim crkvama, koje su to pravo imale, ali se njim nijesu služile kroz trideset godina. To je mišljenje zastupao i splitski biskup Nakić na konferenciji održanoj u Zadru od 23.—26. veljače 1907., gdje je zastupao bolesnoga Dvornika. Stoga mu je žao — piše Dvornik — da je i sam osobno napadnut od nuncija,[6] da je tobože dopustio u svojoj biskupiji izdavanje brošura, u kojima se traži pravo na staroslovensku službu. Dvornik se brani, da ne može spriječiti pisanje listova, a svećenicima Prodanu i Bijankiniju, koji su pisali u korist te službe, ne može ništa, jer ne spadaju pod njegovu vlast. Na kraju zaključuje, da ne može dati izjavu, kako nijedna njegova župa nema pravo na staroslavensku službu, jer bi došao u sukob s odredbom Kongregacije. Prema optužbi nuncija Dvornik bi bio kriv zbog nekih članaka protiv crkvenih odredaba. Sumnja je pala na Čedomila, da je on tomu svemu začetnik. U korespondenciji nalazi se Čedomilovo obrambeno pismo[7] datirano 28. II. 1907., u kojem s gorčinom veli, da su ga upozorili na glasine, da je on falsifikator nekih pisama i da je bez znanja biskupa, u njegovo ime, izdavao naredbe te slao brzojave u vezi s novim dekretom o glagolici i biskupskoj konferenciji o istoj stvari. To su — veli Čedomil — laži i vrijeđaju njegov osobni i svećenički karakter, te se nada, da će ga biskup zaštititi. Jednako je lažno, — nastavlja Čedomil — da je on dao direktno ili indirektno objaviti o glagolici vijesti, članke ili brzojave u Hrvatskoj Kruni ili u drugim novinama. O toj stvari nije radio u Beču, niti je razgovarao s kime u ministarstvu. Što god se bude tražilo od njega za opravdanje, rado će dati dokaze, da nije istinito, što se o njemu govori. Doista, Čedomil nije u toj stvari nimalo sudjelovao, iako je možda suosjećao s pristašama glagolice. Za vrijeme ove borbe bio je kancelar biskupije prof. don Ante Jagić, koji priznaje,[8] ako je što učinjeno pismeno ili usmeno, da je to učinio on sam, jer je Čedomil zazirao od svakoga koraka zaplotnjačke prirode.

[5] Bliže i dalje uzroke, zašto je Čedomil prestao pisati u tridesetpetoj godini života, ispitao sam u posebnoj raspravi (Hrvatska Revija, 1942. br. 3.).

[6] Ovo doznajemo iz obrambenog, latinski pisanog pisma nadbiskupa Dvornika nuncijaturi u Beču, a datirano je 27. listopada 1907. Optužbeno pismo nuncijevo kao i Dvornikovo pismo nunciju nalazi se u Čedomilovoj korespondenciji.

[7] Ne zna se, je li to koncept ili duplikat, a vjerojatno je poslano Dvorniku.

[8] Privatno saopćenje don Ante Jagića.



U isto ovo doba obolio je nadbiskup Dvornik i počelo se šaputati, kako se Čedomil spremao, da preuzme upravu nadbiskupije kao koadjutor. Da je o tome bilo govora, dade se zaključiti iz dva pisma Dvornikova Čedomilu. U prvom Dvornik žali, što je Čedomil toliko ožalošćen zbog kleveta i što nuncij nije došao do pravoga uvjerenja o njegovoj nevinosti, ali ga sokoli, da mu je dosta njegovo (Dvornikovo) povjerenje. Javlja mu, da u tom nuncij nije ništa kriv, nego netko drugi. Da se radilo o imenovanju nekoga pomoćnika Dvorniku, može se razabrati iz pisama liječnika Dr. Josipa Škarice Čedomilu, u kojima ovaj osuđuje gledište nekih ljudi s obzirom na karakter Dvornikove bolesti i zdravstveno njegovo poboljšanje.[9] Čedomila tješi i nuka ujedno, da odbije dolično osvade, da ne bi ostao pred starješinama kriv. Škarica je uvjeren, da je samo nuncij tražio pomoćnika Dvorniku, i to zbog glagolice.

Sve ovo ispunjavalo je Čedomilovu dušu gorčinom. Mirno je snosio osvade, jadajući se samo najpouzdanijima. Patio je bez mnogo riječi, i ovaj slučaj iz 1907., četiri godine iza 1903., duboko ga je potresao, kako se može razabrati iz kasnijeg jednog pisma nadbiskupu Pulišiću.[10] Pulišić ga je molio, da bi preuzeo službu ravnatelja biskupske pisarne, jer su napustili zadarsku kuriju svi iskusni svećenici osim spretnog Dr. A. Piasevolija. Osigurava ga, da će imati obzira prema njemu i dati mu vremena za putovanje. Čedomil je odgovorio, da ne može primiti ponude, jer se za Rajčevića odrekao službe zbog »angine pectoris« kao neizlječive srčane bolesti. Sada su mu liječnici pronašli sklerozu arterija. Ne plaši se posla, ali ne želi raditi u kuriji, »osobito obzirom na moju narav, gdje me se svaka i najmanja duboko doimlje i gdje i mala napetost i duševna neugodnost teško mi na srce i živce djeluje, a gdje svako pitanje kao svoje vlastito uzimam k srcu.«[11] Osim toga oklevetan je kod starije crkvene oblasti i nuncija, »što me je i navelo, da se jednom zauvijek ostavim svake kurijalne službe«. K tomu bi prigovarali i biskupi, da je njega kao takova uzeo za to mjesto: »Ja ne mogu nikome nametnuti drugo mnijenje o meni, ali želim živjeti u miru i ne biti mučen bez potrebe, te mi ne preostaje, nego da u zakutku živim, da ne budem opet izložen nepravednim osvetama i progonstvima«.

Godine 1903. umro je za književnost Jakša Čedomil, a 1907., kako se može razabrati iz gornjih stavaka, umro je za javne crkvene službe, Dr. Jakov Čuka. Ta dvostruka smrt mučila ga, i premda dosta piše, ne djeluje kao javni radnik, nego više kao prigodni i sporedni pomagač, većinom nepotpisan. Kad bi uhvatio vremena, išao bi na odmor u inozemstvo, sa željom, da se ukloni sredini, za koju je davno već umro.

[9] Pismo Josipa Škarice Čedomilu datirano na 27. II. 1907., 2. III. 1907. i 12. III. 1907.

[10] Pismo nedatirano, ali iz Pulišićeva pisma Čedomilu od 9. VIII. 1913. može se zaključiti pouzdano, da je pisano 1913.

[11] Čedomilovo pismo Pulišiću. Nedatirano.

Podatci o Čedomilu kao čovjeku doslovno su škrti, premda je nedavno umro. Živi svjedoci, koji su s njim bili odgojeni i koji su s njim surađivali dugo godina, ističu njegovu povučenost i neko zadržavanje udaljenosti i prema najbližima. Premda je Čedomil rođen od seljačkih roditelja, imao je na sebi crte povučena i osamljena plemića, s jako razvijenim osjećajem. Bio je više senzitivac nego intelektualac. Te osjećaje kao da nije imao s kim podijeliti, a osjećao je potrebu nečije blizine. Međutim nije mogao naći slične duše, te je ostao trajno povučen i osamljen. Tu osamljenost osjetio je moralno i materijalno, a iz toga se razvio prilično jaki pesimizam. Stoga je prema svakom bio rezerviran. Mnogi su zaključivali iz njegova povučena i donekle visoka držanja, da je bio ponosan i častohlepan. Najbolji njegovi poznavatelji tvrde, da je bio daleko od prezira i oholosti. Jednostavno nije htio miješati svoje duševnosti bilo s kim, kad nije našao srodne duše. U domovini kao književnik i čovjek doživio je neugodnosti, pa se uklanjao sredini, u kojoj je to doživio. Njegova dvostruka smrt prije stvarne smrti najbolje tumači, koliko je imao pravo na takovo držanje. Kao književnik i kurijalac radio je marno, uredno i pošteno, a kad je nagrađen nezahvalnošću, umire najprije za književnost, a zatim i za kurijalni život. Potpuno se osamljuje više od jednoga desetljeća. Ulazi u život tek poslije rata, i to u dužnost, koja nije imala nikakve veze s prijašnjim njegovim poslom.

Čedomil se nije, izgleda, nikomu otkrio, sve svoje bolove držao je u tajnosti, i kao da nije samo slučaj, što su mu Uspomene ostale nedovršene. Mislio je valjda, da ljudi o njem ne će promijeniti mišljenje, makar im, tako reći, izvratio čitavu svoju duševnost. Svoje tajne i dojmove ponio je sa sobom u grob. Ipak je znao drugoga i donekle prisiliti, da mu otkrije svoju nutrinju. To se može zaključiti iz korespondencije s Neerom, koja mu je povjerila sve radosti i patnje žene, majke i pjesnikinje. Možda je Čedomil sebe njoj otkrio, ali na žalost nemamo njegovih pisama Neeri. Osamljen, premda je osjećao potrebu duševne zajednice, Čedomil je na sve gledao kao skeptik. Vjerovao je samo u literaturu i volio je do kraja života. U toj ljubavi prema lijepoj knjizi prenosio je osjećaj i na samoga stvaraoca. Stoga je često tražio slike od pisaca (Kranjčevića), da ih ima uvijek nazočne pred sobom. U njegovoj ostavštini ima čitav snopić fotografija naših i stranih pisaca, koje je marno čuvao (Neerinih ima više primjeraka).

Kao aristokrat osjećaja zazirao je od pretjeranosti. Sam povučen i nedorečen, volio je u književnosti sugestiju i simpatizirao sa skrivenim i pritajenim bolovima književnih, naročito ženskih lica. Zazirao je od silnih i neukroćenih čuvstava. Ako je gdjegod trebalo iznijeti takove osjećaje, svidjala mu se tehnika pisaca, koji bi takove osjećaje tek evocirali, da ih čitalac dalje popuni. Zbog naklonosti prema nježnom osjećaju u više je studija analizirao karaktere žena, smatrajući, da žene imaju najbogatiju skalu osjećaja. Koliko je zazirao od krajnosti i preoštrog izražaja, vidi se iz toga, što je otvoreno tvrdio za neke Kranjčevićeve sarkastične pjesme, da mu se ne mile, niti imaju



trajnu vrijednost. Brutalnosti dekadenata osudio je ne iz kakvih moralističkih razloga, nego jednostavno, jer to nije bilo blizu njegovu karakteru. Stoga nije mogao zavoljeti realistički naturalizam niti stilske i jezične neukusnosti modernista. Koliko je volio mekani osjećaj, vidi se iz njegova protesta zbog profanacije ljubavi i žene u poeziji Jelovšeka ili D'Annunzija. Čedomil je držao, da zadnja intimnost ljudskog bića ne smije biti povrijeđena. Dopuštao je umjetnicima, da se uvlače pod kožu osoba, ali ne smiju skidati velum s tajna, na koje ima pravo samo osoba, a njihovim otkrivanjem ne bi bila nimalo obogaćena literatura. U čovječjoj duši treba ostaviti nekoliko sakrivenih pretinaca, koji su sadržinom valjda i poznati, ali taj sadržaj ne smije biti izrečen.

Čedomil je bio čovjek mjere, pa nije ni u svojim ocjenama drukčije postupao. Marjanović je zapazio tu karakternu crtu u njegovu pisanju, veleći, da se izražavao dosta obzirno, pa je i razumljivo, da nije mogao prodrmati našu uspavanu javnost, kojoj je trebalo vikati.[12] Iz osjećaja povučenosti tumači se većina njegova citiranja i skrivanja za autoritete: volio je ići naprijed s drugim. Koliko god se čuvao pred javnošću, ipak je u Uspomenama valjda i nehotice bacio zraku svijetla na sebe ovim riječima: ».... ja nikada nijesam naginjao skrajnosti, već pisao onako, kako sam mislio i cijenio uvijek kod pisaca i kod čovjeka najboljim i najpotrebnijim svojstvom: mjeru, pravu mjeru — la giusta misura, koja predpostavlja uz umjerenost nepristranost, zdravi kriterij, fini ukus, veliku naobrazbu i pravedni sud i mnogo toga, što se rijetko nađe...«

Jakša Čedomil nije nikada izrekao svoje najintimnije osjećaje, pa njegove duševne karakteristike moramo odgonetavati iz književnoga djelovanja. To je najispravniji put, da dođemo do pravih karakteristika čovjeka. Ali kod Čedomila imamo iznimnu poteškoću u tom, što negda nije izrazio u svom radu pravo unutarnje zbivanje, pa smo u neprilici, kad hoćemo da odredimo njegov duhovni profil. Po nekim člancima zaključili bismo na posve druge karakteristike, nego u slučaju, kad promatramo Čedomilov rad u cjelini. Neki njegovi književni ispadi upućuju na posve druge zaključke nego sveukupno njegovo djelovanje. Tako iz nekih članaka možemo zaključiti, da je bio kruti realist, koji je računao isključivo s opipljivim činjenicama. Takav realizam gurao ga dotle, da bismo mogli pomisliti, kako je Čedomil bio doktrinarac i neumoljiv kritik, kod kojega sve ide po logici razuma, a ne po logici srca. Kao posljedica toga bila bi Čedomilova neukrotiva borbenost. Sve su to mogućnosti, koje bismo mogli opravdati nekim njegovim člancima. Pa ipak Čedomil nije bio takove naravi.

Imajući na umu sve peripetije njegova života i sveukupan književni rad, može se lako dokazati, da je Čedomil bio daleko od realizma. Bijaše naprotiv rodjeni i nepopravljivi romantik, sa svim

[12] Iza Šenoe. 68.

svojstvima, koja iz toga proizlaze, a najglavnija su mu svojstva pesimizam i nepostojanost volje, odnosno nedostatak borbenosti.

Romantizam Jakše Čedomila vidan je u njegovim radovima. Zapaža se, da je čitavo njegovo kritičko djelovanje satkano od jakih romantičkih primjesa, makar se isprsavao s realističkim krilaticama. Taj romantizam karaktera doveo ga u tragičan položaj, da je tijekom svoga književnog djelovanja stajao u borbi sa samim sobom, braneći uporno realizam. U konačnoj ocjeni Čedomilova rada vidjet će se, da je on najjači upravo po svojim romantičkim crtama. U tome će biti i njegova čisto ljudska veličina, bez obzira na književni rad. Posljedica njegova romantičkog raspoloženja jest i njegov pesimizam posebne vrsti. Taj pesimizam bijaše prisno njegov, i možemo ga lako lučiti od doktrinarnih pesimističkih nauka filozofa ili drugih pesimističkih pisaca. Čovjek s razvijenim osjećajem, prema kojemu je život nesklon, došao je do uvjerenja, da u ljudskom životu ima malo što dobra. Ipak nam to ne daje pravo, da zanijećemo vrijednost života. Ne bi bilo dostojno čovjeka, kad bi njim zavladao osjećaj malodušnosti, te se prepustio sudbini. Tako je vjerovao i Jakša Čedomil. Iz uvjerenja o maloj vrijednosti čovjeka i ljudskih vrlina porodio se kod njega osjećaj, da je potrebno izdignuti se nad sićušnost života i podignuti njegovu cijenu, jer je dosta onih, koji ga omalovažuju i čine nesnosnim. Veličina čovjeka stoji baš u tom, koliko se znao oprijeti zloći vremena. Tako se u Čedomilu izgradio djelatni pesimizam, koji nije dopustio, da se on kao pisac i čovjek prepusti prilikama vremena. On je htio sam njima ravnati, htio je držati u svojim rukama konce života i nije dopustio, da u njemu prevlada nepouzdanje u ljudsku snagu.

Iz ovako plemenitih pobuda stupio je i u književnost, u kojoj je zapazio mnogo zla i htio tomu pomoći. Zapodjenuo je borbu, da naš književni život bude na visini, a to se nije moglo postići jednostavnim željama. Morao je sam zagaziti u borbu i na konkretnim primjerima dokazati, kako je čovjeku moguće popraviti mnogo toga, samo treba imati pouzdanje i postojanost. Trebalo je biti borben. No je li Čedomil imao to svojstvo? Poput svih romantika, Čedomil je znao učiniti nekoliko odlučnih koraka, ali je brzo sustao i odustao od borbe. Postojala je u njemu želja za borbom, i to je htio pokazati, ali se to pojavilo samo sporadično. Najimtimnija njegova unutarnjost nije bila sklona borbi. To se dade dokazati iz njegova rada. On se oduševljavao Brunetièreom i njegovom kritikom, koja je krčila putove i rušila. Jedno vrijeme držao je krepošću, ako kritičar uništi slabe pisce. Ako pogledamo nekoliko njegovih radova, lako se uvjeravamo, kako je Čedomil bio daleko od literarnog ubojstva, štoviše, blagonaklono je primao neke pjesnike, za koje je bio uvjeren, da nemaju književne vrijednosti. Nije mu bilo u naravi, da dolazi u sukob s osobama, pa se u prvoj ocjeni, kojom je htio dati pravo mjesto piscu (Kumičiću), nekako ispričava, što će reći i neugodnih riječi. Drukčije je bilo s pojedinim književnim pravcima, gdje nije morao imenovati



osobe. Tu je otvoren i odlučan u zaključcima. Prema tomu nije bio borbena narav, pa je za njega bilo kobno, da je radio i živio u vrijeme, kad je moralo doći do sukoba. Ipak je Čedomil sam sebe uvjeravao, da je borben. Iz članaka o Mladima i Starima moglo bi se zaključiti, da je htio biti naš Brunetière, koji mu je bio ideal u pogledu čišćenja književnosti, ali stvarno Čedomil se nije upustio ni u kakav ozbiljniji sukob. Svaki napadaj dojmio ga se duboko; on bi patio od najmanje zamjerke i povlačio se u slučaju, da bi se mogla zavrći kakova ozbiljna polemika (slučaj s Tresićem). Brunetièrea su napadali, ali je ovaj imao oporu narav, te je spremno odgovarao na sve strane. Čedomil se naprotiv rijetko upustio u polemiku. Na napadaje I. M. O. . . . jića (Narod — Split 1891. br. 81—83) uzvratio je dosta blago, bez riječi odgovora na banalne insinuacije svoga protivnika.

Neborbeni karakter Čedomila još bolje se očituje iz drugih nekih zgoda. Zbog književnoga djelovanja tužili su ga predpostavljenima. Kad je bio pozvan na odgovornost, nije se branio. Volio je šutjeti i gutati predbacivanja. Na napadaje Mahnićeve Hrvatske Straže Čedomil je tvrdio, da bi mogao temeljito odgovoriti, ali iz raznih obzira nije do toga došlo. Pred uskim krugom prijatelja rekao je, da je nezgodno odgovarati, jer je borba neravna: on je jednostavni svećenik, a tamo biskup.[13] Dok su njegovi staleški drugovi (Šegvić i drugi) napadaje podnijeli i nastavili književnim djelovanjem, Čedomil je trpio i šutio. Kad je bio duboko uvrijeđen, onda je prestao djelovati. Borbenija priroda u tim slučajevima došla bi u priliku, da pokaže sve svoje književne sposobnosti i polemičku spretnost. Kod Čedomila je svega toga bilo, nedostajala mu je samo borbenost u književnim stvarima. Dok je u kasnijim polemikama s autonomašima bio izdržljiv te zalazio u sitnice, u književnosti toga svojstva nije imao. Taj nedostatak, ako se može tako nazvati, stajao ga je mnogo unutrašnjih borba, krvarenja i lomljenja sa samim sobom. Nedostatak borbenosti može se smatrati jednim između drugih razloga, zašto je prestao tako rano književno djelovati. Jedna neknjiževna epizoda iz života to još bolje osvjetljuje. U vrijeme borbe za glagolicu (1907.) optužili su ga sasvim nepravedno. On u pismu dosta odlučno govori, kako će »znati javno stvar staviti na pravo mjesto, kako je javno i raširena«. No on se zadovoljio jadanjem biskupu, i pri tom je ostalo.[14] Ovaj incidenat iz neknjiževnog područja svjedoči, kako Čedomil nije bio kritičar rušitelj i borbeni agitator, što bi se moglo inače zaključiti iz nekih njegovih kritika. Čedomil je stajao punih šesnaest godina na književnoj areni, sudjelovao u svim važnijim književnim pokretima i polemikama svoga vremena, ali opet nije bio kritik kova Brunetièrea, koji bi nametnutu borbu spremno prihvaćao i započeto pitanje defi-

[13] Privatno saopćenje don Ante Katalinića.
[14] Pismo J. Čedomila u svoju obranu datirano 28. II. 1907.

nitivno skidao svojim člancima s dnevnoga reda. Gdje je mogao, sasvim je izbjegnuo borbu. Borbe su kod nas obično prelazile u pamflet, a Čedomil nije bio za to spreman.

Može se pitati: zašto je Čedomil u prvim svojim kritikama istupio tako samosvijesno i odlučno? Zašto se umiješao u borbu Starih i Mladih, kad je bio daleko od književnih središta i pisaca, koji su tu borbu vodili? Borbenost njegovih prvih ocjena bijaše mladenački zanos, a miješanje među Stare i Mlade nastade pod pritiskom predviđanja, da bi borba urodila štetnim posljedicama za našu literaturu, do čega mu bijaše najviše stalo. Možda je paradoksalno, ali je blizu istini, da najdublji razlog njegova miješanja u borbu leži u tom, što nije bio borben, a taj je nedostatak onda prekrivao sporadičnim borbenim nastupima. Borio se protiv nepodopštinama u književnosti i nije podnosio neknjiževnih elemenata, ali nije bio sposoban, da u toj borbi stoji trajno na braniku. Njegovo držanje bilo je samo fiktivno isprsivanje čovjeka, koji bi upotrijebio sve druge načine, samo ne borbu. Pred javnošću je istupao borbeno, ali u svojoj duši bijaše mekan, povučen, ne želeći, da itko osjeti žalac njegova pera. Nepoklapanje njegove unutarnjosti s vanjskim istupima pritiskalo ga. Stvarno je u njega prevladavao onaj unutrašnji čovjek, i ta intimna nutrinja pobijedi prividnog borbenika, nametnuvši mu šutnju godine 1903. To je najtragičnija strana Čedomilova karaktera, koju je on najviše osjećao, a vanjski svijet vrlo malo primjećivao. Čedomil je zavaravao sebe i javnost. To je u isto vrijeme žalosna strana njegova književnog djelovanja, jer je morao umuknuti u vrijeme, kad je trebao najviše govoriti, najzrelije stvarati i napokon, u interesu vlastite časti, zauzeti borbeno držanje. To je ujedno vidno protivurječje između njegova karaktera i nekih njegovih kritika. Čedomil je taj sukob duboko osjetio, protivurječje se ne može zatajiti, ali i opet ne možemo ga svesti na običnu kritičarsku nedosljednost, nego ocijeniti kao osobnu i ljudsku tragediju.



# II. KNJIŽEVNA KRITIKA PRIJE JAKŠE ČEDOMILA

Noviji hrvatski kritičari nazvali su Čedomila osnivačem moderne hrvatske kritike.[1] Slične izjave padale su prije o drugim nekim kritičarima 19. vijeka. Franjo Marković je nazvao Vraza osnivačem hrvatske književne kritike.[2] Vjekoslav Klaić proglasio je Markovića prvim kritikom hrvatske književnosti.[3] Dr. A. Barac daje mu prvenstvo u tom, što je estetiku i kritiku držao glavnim životnim zadatkom, a Janka Iblera smatra prvakom s obzirom na to, da je kritičarski rad držao svojom glavnom književnom zadaćom.[4] U pogledu prvenstva kritičari su polazili s raznog stajališta. Petravić je nazvao Čedomila osnivačem *moderne* hrvatske kritike, što ističe i A. Barac, a Vraza su smatrali prvakom, koliko se prvi bavio kritikom. Markoviću su davali prednost, jer je za njegovom kritikom stajao čitav estetsko-filozofski sistem. Ovo je pitanje literarno-historijske naravi i ujedno pitanje shvatanja kritike kao posebne književne vrsti. Albert Thibaudet je rekao, da se kritika pojavila s liberalizmom, to jest u 19. stoljeću. Tu očito misli na modernu evropsku kritiku, jer priznaje, da je kritike bilo i prije: društvena kritika i salonska. Thibaudet misli na kritičare po profesiji, kojih dakako prije nije bilo. Ipak priznaje, da je bilo kritičara i ukusa prije 19. vijeka.[5] Razlog nedostatku kritike vidi u činjenici, da prije nijesu postojala udruženja profesora i žurnalista. Istom u devetnaestom vijeku pojavljuju se spomenuta udruženja i liberalizam, koji Thibaudet dovodi u vezu s književnim pluralizmom, naime pravom na opstojnost književnih pravaca raznoga karaktera u isto vrijeme.[6] Kao što se ne može posve primiti mišljenje Thibaudeta s obzirom na početke kritike, ne može se usvojiti ni razlaganje o mogućnosti presušenja kritičkih izvora. On misli,

[1] Petravić: Treće studije i portreti, str. 13.; Barac: Hrvat. književna kritika, str. 181.
[2] Izabrane pjesme Stanka Vraza. 1880. Predgovor.
[3] Vijenac, 1884., str. 611.
[4] Hrv. književna kritika, str. 40. i 162.
[5] Reflexions sur la critique, 1939. p. 204.
[6] O. c. 208.—209.

da bi kritika bila uništena, ako bi društva profesora i žurnalista stajala isključivo u službi države, drugim riječima, ako bi u državama nadošao suton liberalizma. Sigurno ne će biti kritike onakve, kako je on shvaća, ali književne kritike ima i može biti, dokle god bude književnog stvaranja. I sam uostalom priznaje, da je nemoguće uništiti kritiku, dok ima književnog djelovanja.[7] Thibaudet je preuzeo misao o liberalizmu kao izvoru moderne kritike vjerojatno od Francea.[8]

Prave kritike bilo je prije, samo pod drugim imenom: estetika. Klasično doba ima svoje kritičare, iako ne u današnjem smislu riječi. Egger je sasvim pravilno dao ime svome djelu Histoire de la critique chez les Grecs, jer se tu doista radi o kritici. Noviji historičari vole govoriti o grčkoj estetici s razloga, što je kritika kod njih bila vezana uz neke filozofske sisteme (Aristotel, Platon i dr.). Hrvatska književnost u starini također ima svoju društvenu, umjetničku, pače i salonsku kritiku. Stara hrvatska književnost nije nikla bez veza s književnim i estetskim teorijama u Italiji, gdje je bila baš u početku naše umjetničke književnosti oštra polemika izmedju Platonovaca i Aristotelovaca, kako to svjedoči Franjo Petrić sa svojim radovima.[9] Da je bilo nepisane društvene kritike, imamo više dokaza. M. Držić je bio napadnut, da je plagirao Vetranovića,[10] a Ranjina je u svom dvorcu u Vrućici imao neku vrst književnog cenakla.[11] Ranjina je i sam osjetio žalac zlobne kritike, kako se može razabrati iz predgovora svojim pjesmama upravljenog Mihu Menčetiću.[12] Da je postojala usmena ili društvena kritika, možemo se uvjeriti iz Ranjine 368. pjesme, gdje Ranjina satirom šiba nenavidnike.[13] Drugi pisci posvećuju djela znamenitijim ljudima, da se zaštite na taj način od »zlih jezika«. U kakovim se prilikama isprva razvijala kritika, nemamo pouzdanih podataka; kasnije sigurno u raznim akademijama i pjesničkim skupinama, kako se razabire iz polemike Đurđevića s njegovim protivnicima (»Akademija šturaka«). Miši Pelegrinoviću narugao se neki kritičar, da mu je Jeđupka zbog pozajmica od Čubranovića »krpljena haljina«.[14] Jerolim Kavanjin je oštro osudio kritičare, nazivajući ih psima, neznalicama, neplodnim vranama, tvrdeći, da se njihovi radovi mogu upotrijebiti samo kao makulatura.[15] Šteta samo, što nije spomenuo imena dotičnih kritičara. Poznat je prilično banalni Palmotićev pamflet pod imenom »Gomnaida«, u kojem napada »pjesmi i versi« svoga književnog protivnika.[16] Zadranin Tanzlinger-Zanotti u predgovoru prijevoda Eneide izražava se ovako: »... ovo mene srči,

[7] O. c. 210—211.
[8] A. France: La vie littéraire, tom. II. 1899. p. 177.
[9] M. Šrepel: O Patricijevoj poetici. Rad 108.
[10] Pavić: Povijest dubrovačke drame, str. 94.
[11] Medini: Povijest hrv. književnosti ... str. 111.
[12] Stari pisci hrvatski, knj. 18.
[13] O. c. str. 175.
[14] Stari pisci hrvatski, 8., str. XIV.
[15] Bogatstvo i uboštvo. Izdanje Akademije, pjev. V., strofa 81—94.
[16] Građa za povijest hrv. književnosti, 10. str. 126.



da nijedan pisac ne izvede trud svoj na svitlo, kojega neodluči prvo udarcem naglih gromova, koji ne praštaju ni glavama cesarovim, premda lovorom okrunjene jesu«.[17]

Njegov prijevod »Eneide« imao je kritičara, kako se razabire iz elegije Mazzarachiusa: Procul abite cynici momi, mordaces Zoili, fulminibus haud subjacet laurus. To se vidi također iz pjesmice Vitasovića:

Otup ratna strila Momova jezika,
jer bost tuja dila nije dobra človika.[18]

Najoštriji obračun s kritičarima u čitavoj staroj književnosti predstavlja talijanski pisana poslanica Saba Bobaljevića Mihu Monaldoviću, koju Medini smatra malom poetikom.[19] U toj poslanici Bobaljević poziva kritičare, da mu kažu, da li je on pjesnik ili ne, ali prije neka dokažu, znaju li, što znači lijepo i dobro, nezgrapan i loš stil, zašto je jedna pjesma tvrda, a druga ugodna, što je visoki i niski stil, ili koji stil pristoji kojem sadržaju. Tada će im priznati kompetentnost u suđenju pjesama. Inače ludi jezici brbljaju o svetom Febovu zanatu. Bilo je i pristrane kritike, jer ti kritičari ne paze, da li je djelo dobro ili loše, nego tko ga je napisao: »Ali čemu govoriti? Neznalica uvijek raspravlja o evanđelju, a smušenjak traži često dlaku u jajetu: onaj, da se vidi, kako i on zna, da je već Adam bio muški, a Eva ženska; onaj, da ga stave među domišljane«.[20] Kritike društvene — usmene, prema tome bilo je dosta. Napokon historiografijski radovi Serafina Crijevića i Saba Sladovića imaju uz povijesne podatke često veoma lijepe kritičke opaske. Prema tome treba proučiti estetske teorije 16. i 17. vijeka kao i naše pisce, koji su davali sličnih stvari, da se konačno utvrdi, da je u starijoj našoj književnosti bilo veoma razvijene društvene usmene kritike, a nešto i pisane.

Kritika je dakle starija od 19. v. kod drugih naroda, pa i kod nas, uzevši je u širem značenju riječi. Ako kritiku definiramo prema najmodernijim njenim tekovinama, onda je ona plod 19. vijeka, pa imaju pravo oni, koji Vraza smatraju prvim kritičarom. Čedomilu i u tom slučaju ostaje prvenstvo osnivača *moderne* hrvatske kritike. On je poznavao svu kritičku problematiku i dotakao se u svom radu glavnijih kritičko-teoretskih pitanja književnosti, dok je Vraz imao same neke rudimentarne pojmove; više je osjećao literaturu, nego je u kritici razradio. To vrlo dobro luči A. Barac, naime njegov ukus i poglede, te sam rad na tom području.[21] Vraz je uostalom iskreno priznao, da nema sklonosti ni dara za kritičara.[22] Načeo je neke važne književne probleme (pravac književnosti, stil, evropski ugledi itd.), ali nije razradio nijednoga. Osjećao je potrebu kritike, kad je litera-

[17] Ljubić: Ogledalo knjiž. južnoslavjanske, II—411.
[18] Gradja, 5., str. 47.
[19] Medini: o. c. 185.
[20] Prijevod Medinija, o. c. str. 185.—186.
[21] Hrv. knjiž. kritika, str. 5.
[22] Gradja, 8., str. 331.—333.

tura prevalila dob djetinjstva i skrbništva, ali je njegov lirizam spriječio jaču kritičku djelatnost. Neposredni nastavljači kritike iza njega — Vukotinović, Veber i Utješenović — nijesu imali mnogo spreme za literarne probleme i kritička pitanja. Postojala je žeđ za pravom kritikom, ali Veber nije mogao ispuniti tih nada, jer je otišao na područja, koja nijesu u vezi s kritikom. Utješenović-Ostrožinski imao je pretenzija za estetskog kritičara i donekle je blijedi preteča Markovićev. Sudeći prema poglavlju: Misli o krasnijeh umjetnosti (uvod za naše krasnoslovlje) u Vili Ostrožinskoj, osjetio je potrebu, da dadne publici priručnu estetiku ili poetiku, i on je to skalupio, ali nije originalan. Kritika J. Jurkovića stoji na međi estetike i dnevne kritike, ali ni on nije uspio dati jačih misli ni u jednom ni u drugom pravcu. Jurković je u načelu bio za strožu kritiku i čišćenje, imajući visok pojam o književnom pozivu.

Hrvatska književna kritika do Šenoe i Markovića nalazi se u stadiju zametanja i tapkanja. Rodjeni umjetnici osjetili su potrebu kritike, uočili glavnije probleme, ali nijedan nije uspio bar jedno pitanje opširnije obraditi. Sve je ostalo nedovršeno. Nema kritičkoga sistema. U ovom razdoblju značajno je to, što se već počelo dijeliti dnevnu kritiku od estetike i poetike. Utješenović, Sladović, Macun, pisci naših prvih poetika, predstavljaju donekle estetski pravac naše kritike, a Vraz i Veber predstavljaju dnevnu kritiku. Obje ove vrsti često se miješaju i ukrštavaju, jer je neukočeni Vraz, recimo, vjerovao u Horacijevu Epistolu od Pisones kao u umjetničko evanđelje.[23] Ta dihotomija u raspravljanju umjetničkih problema održavala se i kasnije. Vrazovu laganu, pokretljivu i jasnu kritiku nastavlja Šenoa, a Utješenovića proširuje Marković strogom primjenom ljepotnih načela u kritici. Ipak je estetska kritika prije Markovića u mnogo čemu kruta i apstraktna, kompilatorska i neživa, dok je Marković znao iz odredjenog estetskog gledanja stvoriti neki sistem dnevne primjene tih principa. Šenoa je radio na dvije strane. Napisao je poetiku, ali kao bistar umjetnički talenat, nije se dao zavesti od doista slabih uzora (Gottschall), nego je stvorio svoj način dnevne kritike, daleko od svakoga estetiziranja. Stvar je shvatio praktično. Početnicima treba priručna poetika, a za živu književnost traži se jasna, pokretljiva i publici shvatljiva kritika. Kod njega je značajno to križanje estetike i dnevne kritike, dok nije prevladala praktična potreba dnevne kritike. Bio bi neobično škodljiv zastoj, da se Šenoa dao na estetiziranje u vremenu, kada je djelima stvarao čitalačku publiku. Ovako je i svojim kritikama, posebno kazališnim, odgajao ukus publike. Šenoa i Marković dobro su se popunjavali. Ne treba zaboraviti, da je Šenoin način pisanja kritike često puta bio blizu impresionističkom bilježenju utisaka i u opasnosti, da se kritika prepusti osobnom hiru, ali je Marković svojom visokom kritikom napominjao, da je za kritiku potrebna solidna naobrazba.

[23] Djela, V., str. 96.



Dnevna kritika bez naučne osnove lako prijeđe u diletantizam, a estetska se kritika hladnoćom i visokim tonom udaljuje od prosječnog čitaoca i ne podržava blagotvornu vezu među piscem i općinstvom. Takova kritika može biti i dobra i potrebna, ali često zađe u apstraktne pojmove, koji nemaju ništa sa životom. Tako je i naša kritika te vrsti bila u opasnosti, da se izrodi u dokona razglabanja u obliku rasprave idealista i realista u priči Ivana Dežmana »Nürnberški vijećnik.« Idealist je naravno za pjesništvo, a realist protiv njega. Idealist mu odgovara: »Znadeš li ti, što je vrijeme bez konca i kraja? To ti je epos. — Uzmi opet s druge strane objektivnost. Ti znaš, da ima dvojake objektivnosti, duševne i tvarne. Ako isporediš svaku od tih objektivnosti liniji, pa ako ih tako postaviš, da se jedna s drugom moraju križati, onda će ona točka, u kojoj se sastanu, biti individuum, a točka sa crtama objektivnosti zajedno prokazat će nam liriku. Crte objektivnosti razilaze se u beskonačno, do samoga Boga. Ako pak postaviš te crte objektivnosti na onu temeljnu crtu vremena (epos), onda ćeš imati trokut, a taj ti je dramatika.«[24] Ovakav način estetiziranja nema ništa realno, živo i, naravno, da bi upropastio književnu kritiku. Opasnost je jednaka u dnevnoj kritici. Ova lako prijeđe u samovoljno hvaljenje i kudjenje. Hrvatska književna kritika ipak nije otišla ni u jednu od ovih krajnosti. Šenoa je bio posrednik među publikom i piscem. On je vodio mlade pisce, a Marković je svojom visokom kritikom iznosio pred oči primjere starih pjesnika, pišući o njima iscrpne i dobre prikaze, koji su tek mnogo kasnije djelomično zastarjeli. Šenoa je primarno književnik-stvaralac u pravom smislu riječi, a kritika mu je sporedan posao. Ipak je u historiji naše književne kritike veoma važan kao dopuna Markoviću. Iz njegova rada jasno je izbijala tako zvana francuska orijentacija naše književnosti, ali, premda je poznavao veoma dobro francusku književnost, začudo je francusku kritiku poznavao manje. Bar se to ne da dokazati doslovnim utjecajima. Vjerojatno Šenoa nije toliko pratio francusku kritiku, dok je po obliku njegova kritika bila veoma blizu francuskoj dnevnoj kritici. Nije mu trebalo kriti se za autoritete, jer je kao priznati stvaralac mogao svjedočiti svojim djelima. Govori bez naučnog aparata, analizira djelo po neposrednom utisku, i tako se stilskim osebinama znatno udaljuje od njemačke teške frazeologije. Možda to nije njegova svijesna zasluga, koliko podsvijesno nagnuće talenta. Činjenica je ipak, da je Šenoa bio prvi naš kritičar, koji je htio svrnuti našu knjigu prema Francuskoj, a najizrazitiji njegov nasljednik u kritici bijaše Čedomil Jakša.

Markovićevo i Šenoino kritičko djelo ima veliko značenje. Oni su nam dali istodobno obje vrsti kritike: dnevnu i naučnu, a ova posljednja nije kasnije nikada imala tako izrazito naučno obilježje kao za Markovića. Markoviću se mora dati prvo mjesto u estetsko-literarnoj kritici s naučnim pretenzijama, ali upravo ova činjenica, kao i to, da mu

[24] Izabrani spisi, str. 76.—79.

je kritika bila sporedan posao, priječe, da ga ubrojimo u prve moderne naše kritičare. Marković je poznavao svoj estetski pravac, poznavao je djelomično i druge, ali mu nedostaje širina pogleda u sveopće književne probleme. Šarolika umjetnička problematika i neobično razvijena kritika druge polovine 19. v. u Evropi nije u Markovićevim djelima izbila u dovoljnoj mjeri. Previše je vjerovao u svoj vlastiti sistem. Šenoi je kritika jednako nuzgredan posao. Zaokupljen drugim književnim radom i uredničkim poslovima, Šenoa nije stigao dati zaobljenih prikaza. Glavne misli vrcnule su od vremena do vremena, i mi ih moramo skupljati. Radio je, kako mu je diktirao prirodjeni umjetnički talenat, — takav je dojam njegove kritike. Prema tome ni Šenoa ni Marković ne mogu se staviti na čelo naše moderne kritike.

Šenoa i Marković dali su temelje aktualnoj i naučnoj kritici. Iz ovih je klica nikla bogata kritička literatura 80-tih i 90-tih godina, kad je naša književnost bila na vrhuncu i kvantitativno i kvalitativno. To znači, da je Šenoina kritika ipak imala utjecaja na pisce i kritičare. Otvorila je poglede, stavila ih pred najkrupnije probleme i dala pravac, a kasniji kritičari produbljuju pitanja i donose nove poticaje. Nastavljači starije kritike i donekle starih tradicija hrvatske književnosti bili su Dinko Politeo i Jovan Hranilović.

Politeo je svojim kritičkim radom odredio sebi mjesto u historiji naše kritike kao najizrazitiji predstavnik publicističke ili novinarske kritike. Široko obrazovan, posebno u romanskim literaturama, spretan kompilator i darovit posrednik u priopćivanju kulturnih tekovina, imao je neobično lako pero i sposobnost populariziranja. Prigrlio je idealistički pokret u svoj njegovoj isključivosti onako, kako ga je definirao Brunetière. Očito Politeo nije poznavao sve elemente Brunetièrove kritike, kad je sveo kritiku Brunetièrea na čisti idealizam, a to njegovi protivnici nijesu mogli primiti. Iz toga i svi ideološki nedostatci njegove kritike. Od stranih kritičara uzeo je samo jednu misao, a nikada se mnogostruki rad, recimo, Brunetièrea ili Zole ne može iscrpsti u jednoj misli. Ovakve su pojave kompleksne, i njihova se kritika sastoji od više elemenata, često i suprotnih, pa treba biti na oprezu, da ne budu prikazani u krivom svijetlu i nepotpuno. Politeo nije znao iz književnih pravaca i pojedinih pisaca izlučiti pozitivne elemente, nego je jedan pojam poopćio i prema tome dao konačne rezultate dotičnog pravca. Ovo je za njega razumljivo, jer se nalazio u idejnom kreševu, a u takovim prilikama to je najzgodniji način za pobijanje protivnika. Literarno-historijsko značenje Politeove kritike leži u publicističko-novinarskom karakteru (nešto kao Sarcey). Nije moderni kritičar zbog novinske površnosti i čestokratne uskogrudnosti.

Njemu je sličan Jovan Hranilović. U početku je Hranilović imao naučne pretenzije (članak o noveli) u kritici, a kasnije ga pozobao polemički i urednički posao. Za razliku od Politea pozivao se na estetike (Carrière, Gotschall). Poslije se sve više približuje publicističkoj kritici. Vrijeme ga je na to prisililo, ali i osobne dispozicije. Lako upaljiv, znao se zanijeti i sa zanosom boriti za svoje mišljenje. Dok je karakter Politeove kritike izrazito publicistički, Hranilović je više naginjao publicistici-polemici. Zapravo se u njegovoj kritici opaža dvojstvo i podijeljenost, koje nije nikada svladao. On je naime vjerovao u estetska načela, pa je trajno cijenio Markovića i ponekad pisao u njegovu duhu, a suvremene prilike natjerale su ga, da se morao okaniti mirna i staložena proučavanja. Kao i Politeo bio je uvijek pred opasnošću da poopći jednu karakteristiku pisca i pravca, a uz to je bio sklon vjerovati, da može doti dobre primjerke naučne ili visoke kritike. Nije se mogao odlučiti za jednu vrst kritike, premda se za Moderne istakao kao aktualni kritičar. Podvojenost njegova kritičkog rada kao i fragmentarnost u pisanju naveli su neke, da su mu zanijekali svaki smisao za literaturu. Istina je samo to, da je Hraniloviću raspinjanje između naučne i aktualne kritike smetalo, da razvije jedan sistem, a inače je važan u historijskom lancu naše kritike kao čovjek, koji je osjećao književnost, često puta ispravno pogodio vrijednost, ali nije izradio svoj vlastiti kritički sistem. Ispao je kao izrazit protivnik Moderne, a to nije nikakav sistem, jer je tu miješao svega više nego umjetničkoga. Stoga mu je zanijekan smisao za literaturu (Matoš), a stvarni uzrok nedostataka leži u podvojenosti gledanja na kritiku (aktualna i estetska). Politeo i Hranilović zastupaju književne tradicije i bore se protiv modernizma svih vrsta i oblika. Za razliku od Jakše Čedomila vjerovali su u književne pravce i za njih se borili. To ih veže s Iblerovom i Pasarićevom kritikom, koja se iscrpila u borbi za pravac.

Janko Ibler kao pravaš nastupio je u kritici temperamentno, u duhu pravaških književnih smjernica. Zbog toga je oduševljen branitelj realizma-naturalizma, a kasnije se malo pomalo taložio i nije polagao toliku važnost na pravac, koliko na umjetničku vrijednost. Pristajući uz realizam, tražio je slobodu stvaranja, i pred moralnim kvalitetama djela nastojao uvijek istaći umjetničke prednosti. Ipak sloboda stvaranja nije kod njega značila opću razulerenost i bezidejnost. Karakteristika je njegove kritike prilična gibljivost u strujama, ocjenjivanje evropskim mjerilima i feljtonski način bilježenja utisaka. Kao kritički feljtonist izbjegavao je citiranje kritičara i teški aparat dokazivanja. Nije se kasnije vezao za nijednu struju u borbama, što su nastale na prijelomu stoljeća.

Pasarić se istakao borbom protiv naturalizma i u tom napadanju morao se više oslanjati na evropske autoritete. Vidio je kod evropskih kritičara previše novine i smjelosti, a tomu se protivila njegova narav. Stoga je ostao kod tradicionalne estetike i poetike. Kritika Pasarićeva nije počivala na čvrstim temeljima evropske kritike, pa nije mogla dovoljno uvjeriti. Iz nje progovara političko opredjeljenje, više nego književno načelo, stoga ona još manje od Iblerove ima karakter izrazito moderne kritike.

Šrepel je poznavanjem strane kritike mogao jače djelovati, ali i njegova kritika zbog rastrganosti rada nije dobila zaokruženu cjelinu. Što je najglavnije, nedostajao mu umjetnički ukus, te se u njegovoj kritici osjeća načitanost, ali bez kritičkog izbora i smisla za bitnije elemente kritike. Šrepel je bio zabezeknut stranac u velegradu, kojega je sve iznenadilo, te je izgubio pravo mjerilo suđenja, ili ga osjećaj veličine stranih kritičkih imena slomio, pa nije razlikovao bitno od sporednoga. On je svoju kritičku zadaću shvatio u tom smislu, da našu književnost gurne u evropski književni vir, ne bi li iz toga dodira nastalo nešto dobro. Takav dojam dobivamo čitanjem njegovih kritika, jer Šrepel doista nije ništa odlučno odbijao; stajao je istodobno na principima Markovićeve estetike i francuske moderne kritike s uvjerenjem, da tu nema suprotnosti. Neizrađenost i površnost nesvijesno ga nagnala, da je sve češće zalazio u literarnu historiju. Historijska perspektiva omogućivala mu je zaokruženiji i iscrpniji sud, a literatura njegova vremena, koja je doista bila šarolika i sadržajem i umjetničkim pravcima, nije mu davala dovoljno sigurno uporište za izricanje mišljenja. Tako se može tumačiti njegovo bježanje u prošlost, a donekle i napuštanje prave kritike. Stvarala se moderna hrvatska književnost, i u tom previranju teško je bilo pronaći najbolja mjerila. Za to je trebalo mnogo znanja, a još više ukusa.

Ako se ovim kritičarima pribroji nekoliko manjih imena, dobiva se dojam, da je hrvatska književna kritika do 90-tih godina dala mnogo lijepih poticaja, ispravno ocijenila neke pojave i živo uznastojala oko pridignuća naše knjige. Ipak nije bilo kritičara vrijednosti Sainte-Beuvea i Tainea. No, može li se to zahtijevati od književnosti, koja je bila u povojima? A bez razvijene književnosti teško se pojavljuju velika kritička imena. Među spomenutim kritičarima ima manje i više vrijednih, ali doista nema središnje osobe, koja bi povezala naše književno stvaranje i dala zamašnije sinteze. To je primijetio Marjanović, veleći, da je naš onako nabujali realizam padao i umro u motivima umiranja, i da je »tragična krivnja« junaka-realizma u nestašici kritike, koju realizam nije mogao stvoriti, odnosno nije znao izmamiti.[25] Jedini da mu je pravi kritičar bio Jakša Čedomil, samo je on moderne principe primjenjivao više na strane pisce i književnost, bez dubljeg poniranja na naše društvene prilike. Marjanović samo dijelom ima pravo, jer nije uočio činjenicu, da je hrvatska kritika do sumraka realizma, uzeta u cjelini, a ne po pojedinom kritičaru, ipak spomenula sve važnije književne probleme. Jedan kritik iznio ovo mišljenje, drugi se zaustavio više na drugom pitanju, a ostali sugerirali razne misli, tako da je ta kritika u cjelini ipak dala pozitivnih rezultata. Nije bilo kritike, kakovu je Marjanović htio, naime društveno-socijalne à la Brandes, ali to nije tako važno.

Osim toga mora se uvažiti i druga stvar. Hrvatska novija književnost i čitalačka publika stvoreni su u drugoj polovini prošloga stoljeća, ili odredjenije rečeno, Šenoa je odgojio publiku svojim radom, a realizam i pravaštvo pružiše veoma bogatu književnost,

[25] Marjanović: Iza Šenoe, str. 66. i dalje.



tako da je to razdoblje bilo najplodnije u čitavoj hrvatskoj književnosti. Poput mladica šiknula je književnost u svim pravcima, i krivo je mišljenje, da je po duhu i sadržaju bila jedinstvena. Bilo je heterogenih pojava, strpanih pod imenom realistička literatura, i to je dalo povoda kritici, da razvija teorije i svrstava pisce. Odatle su i nastale bučne borbe oko književnih pravaca. Književnost je u prvom mahu mnogo dala, a u takovim književnim periodama na kritiku se nije pazilo, i teren joj psihološki nije bio pogodan. Kad je prohujala realistička bura, davši najbolja djela, stale su se opažati razlike među pojedinim piscima. Kasnije je nadošlo realističko epigonstvo, i kritika se morala pojaviti, da donekle odredi pravac. Iza plodonosne periode realizma nadošlo je razdoblje kriticizma, pa je kriticizam glavna značajka naše Moderne. Svestrana književna historija može lako dokazati tu činjenicu, jer Moderna je dala razmjerno malo uspjelih književnih djela, ali je zato dala veoma dobru kritiku. Prije Moderne bilo je dobre kritike, ali sada ona prevladava. To je unutarnji zakon u razvoju naše literature i svake književnosti.

Realizam nije mogao vječno vladati i jednakom svježinom stvarati. Trebalo je tražiti nove poticaje i pravce, pa je baš u tom traženju nastao lom u hrvatskoj književnosti, koji obično nazivamo borbom Mladih i Starih. Da je kojom srećom naša kritika ostala na visini i manje upadala u razračunavanje, i da su došli do izražaja trezniji kritičari, novi bi se smjerovi pojavili prirodno i bez trzavica. Srž sukoba Mladih i Starih leži u najzadnjim njegovim uzrocima baš u činjenici, što iza realizma u našoj književnosti nije prevladao neki drugi književni pravac: socijalni, psihološki ili koji drugi. Nije bilo ni središnje stvaralačke osobe, jer najreprezentativniji pisac, Gjalski počinje tek eksperimentirati pripovjetkama psihološkoga i okultističkog karaktera. Kritika također nije bila na visini. Bilo je kritičara, ali su ostali zabačeni, a na površinu su iskočili najgrlatiji. U prvi red raspravljanja stavljena su pitanja, koja su bila bez veze s književnošću. U takovim prilikama zdrava kritika nije mogla djelovati povoljno. Naša kritika pred buru, koja će bjesniti u sukobu Mladih i Starih, bila je raznovrsna. Jedni su kritičari jasno naslutili, da književnost, dobivši dobra djela, ali i iscrpivši se u jednom pravcu, mora poći drugim putem. U tom bi morali biti vodiči strani kritičari. Spominjali su imena Tainea, Brunetièrea, Brandesa, De Sanctisa, ali samo kao ukras. I taj mali dio misli stranih kritičara bijaše nepotpuno prikazan našoj publici i piscima, pa odatle borbe i nesuglasice. Ako se od Zole na pr. uzme samo njegov senzualizam, moralo je doći do trzavica. U ovakvim teškim prilikama, na prijelomu književnom i kulturnom, pojavio se Jakša Čedomil kao kritičar i, daleko sa strane, upozoravao javnost na zdrave pojave u evropskoj književnosti.

# III. KRITIČKI RAD JAKŠE ČEDOMILA

## *1. Prvi radovi.*

Hrvatski kritičari prije Čedomila bavili su se kritikom uzgredno, u većini slučajeva silom prilika, ili zbog potrebe, da kao urednici oglase novoizašle knjige. Kritika im nije bila jedino zanimanje u njihovu književnom radu (Šenoa, Vraz, Veber, Šrepel), a drugi, premda su se bavili većinom kritikom, nijesu vršili taj posao s naročitog gledišta i sistematski, nego više publicistički i novinarski (Ibler, Pasarić, Politeo). Čedomil je djelovao u kritici iz čistih umjetničkih pobuda. Htio je pratiti sustavno knjigu s određenoga stajališta, ne po dužnosti, nego iz potrebe, da rekne nešto korisno iz ljubavi prema književnosti. U historiji naše književnosti uz Vraza i Šenou nema nijednoga kritičara, koji je s toliko pijeteta govorio o literaturi i više važnosti davao toj grani ljudske djelatnosti kao Čedomil. Još kao nezreo mladić pročitao je mnogo stranih pisaca, poglavito kritičara. Najednom se pojavila u njemu želja, da i on rekne svoju, uvjeren, da bi mogao saopćiti jednako vrijednih misli kao i drugi kritičari. Sva sreća, da je imao veza s čovjekom sigurna ukusa, Marinom Sabićem, koji ga je uputio na dobar put i izvore. Imao je i drugove, koji su ga bodrili u radu i uputili na talijanske listove (Bakotić, Ivanišević, Baljkas), kako i sam priznaje u Uspomenama.[1] Istodobno je pratio hrvatske časopise. Odmah je opazio golemu razliku između naše i strane kritike. Čedomil je morao nešto reći, »jer hrvatska kritika je bila dosadna, prazna, bedasta i ja mišljah, zašto se ne bi dalo i kod nas pokušati nešto, što bi se približavalo duhu i metodi Panzacchijeve i Nencionijeve kritike.«[2] Čedomil dakako nije bio toliko pretenciozan, da odmah izrekne meritoran sud o našim književnicima. Htio je dakle pisati kao kritičari u Italiji i Francuskoj. U takovu raspoloženju napisao je prve radove o Vojnoviću, Nikoli Šimiću, Draženoviću i o romanu. Sabić je vidio kod njega oštro oko i pohvalio ga, upućujući ga na dalji rad. Pun zanosa za literaturu, pošao je Čedomil u Rim na teološki studij, gdje je imao prilike iz bližega pratiti talijansku književnost i kritiku. Po pripovijedanju njegovih poznanika, Čedomil je u Rimu veoma mnogo čitao. To se vidi iz činjenice, što je

[1] Uspomene (rukopis u ostavštini), str. 3.
[2] Uspomene, str. 3.



iza povratka u domovinu započeo pravi kritičarski rad programatskim člankom »Naše književne nevolje i kritika«. Tu je iznio svoj program.[3] Od tada Čedomil neumorno prati književnost, unoseći u svoju kritiku mnogo duha i srca. Prateći domaću knjigu, dovodio ju je u vezu sa stranom, a pisao opet o stranim piscima, da se naši pisci imaju s kime mjeriti.

U cjelokupnom njegovu kritičkom radu zapaža se, da je radio gotovo isključivo na živoj književnosti. U stariju književnost ulazio je tek u nekoliko slučajeva. Čedomil nije bio estetičar, koji na starim djelima iskušava teorije. Trebalo je o tadašnjoj književnosti progovoriti modernim jezikom i metodom dobra poznavatelja kritike.

Prvu ocjenu »Hrvatska mladež i Zvonimir«[4] napisao je zapravo u osamnaestoj godini. Uza sve to ima u njoj za ono doba značajnih bilježaka: »... što se uopće opaža u pjesmah naših mladića književnika jest to, da se kod nas više gleda na stih i rimu, na formu uopće, nego na sadržaj. Malo se misli, a gleda se tomu pomoći izvanjštinom. Pročitaš pjesmu, ali malo kad nađeš u njoj dah života. A to je sve. Nema onog žara, one intenzivnosti čuvstva, onog pjesničkog nadahnuća, onoga što čini, da ti srce ustrepta, kad pročitaš kakvu pjesmu Preradovića ili kakvog drugog našeg ili tuđeg pjesnika. Ne sastoji sve u pukoj formi. Srce i mašta čine pjesnika, kaže talijanski pisac Nencioni.« U novelama nalazi nedosljednost karaktera i traženje efekta. Da mladež uputi, navodi mišljenje Panzacchija o zahtjevima za dobru novelu: živa analiza, logičnost i dosljednost osoba, realnost ili imaginarnost ispripovijedanog događaja nema važnosti, glavno je, da svaka osoba ima svoj zaseban karakter. Pripovijedanje Draženovića izgleda mu dosta originalno, samo što pisac objektivni tok priče prekida svojim refleksijama. Mažuranićevo Lišće smatra biserjem naše književnosti. Na kraju upozorava na jezične pogreške i završava tim, da je naša kritika malo što pametno rekla o književnim djelima.

Ovaj članak ima sve karakteristike kasnijega Čedomilova rada. Fiksira problem za svaku književnu vrst i dadne svoje mišljenje, redovno s navodom kojega kritičkog autoriteta. Značajne su konstatacije o formalnoj virtuoznosti naše poezije, ali slabim mislima u njoj. Jednako je potrebno istaći, kako je gledao na tehniku novele očima talijanskih objektivista Verge, Capuane. U ovom razdoblju navodi u svojim člancima ponajviše talijanske kritičare: De Sanctis, Bonghi, Nencioni, Panzacchi, a kasnije će navoditi više francuske. Jedno je svakako očito, i to da ih je Čedomil poznavao i izvadio iz njih ono, što je bitno za koje književno pitanje. U tom je bio sretne ruke.

U drugom svome članku »Prigodom nove knjige« govori o Nikoli Šimiću (Slike i crte iz seoskoga života).[5] Kao da Čedomil nije pisao, da dadne iscrpan prikaz Šimićevih crtica, koliko da rekne neke općenite misli o objektivističkoj metodi i seoskoj noveli. Realizmu upisuje

[3] Iskra, 1891. br. 3.
[4] Narodni list, 1887. br. 13, 14, 15.
[5] Narodni list, str. 35, 36, 37, 38.

u zaslugu, da je uvukao u literaturu maloga čovjeka i njegov način izražavanja. Čedomil se tom mišlju dotle zanio, da je tvrdio, kako kozmopolitizam mora iščeznuti pred narodnim koloritom. U objektivičkoj noveli dolazi i do nezgodnih slika, ali Čedomil odgovara: »... Šire su sada granice umjetnosti i književnosti. Sada se ove protežu na cijelu realnost, a ljepota je samo mali dio od nje... istina je prvi zakon, prvo pravilo za književnost. I ono što je u realnosti ružno, može postati vjernim prikazivanjem štogod lijepa u književnosti«.

Prikaz novelističkoga rada Ive Vojnovića[6] može se i danas čitati s ugodnošću, toliko je živo i zanosno pisan. Čedomil pozdravlja u Vojnoviću umjetnika, samo što kod nas na ovakve malo gledaju, a to je najviša nesreća za umjetnika. Uzrok je tomu strančarstvo u literaturi, a Vojnović je daleko od »razvikanih književnih apostola«. U njegovu radu vidi se živi umjetnik, »obožavatelj plastične ljepote«, veli Čedomil.

O Josipu Draženoviću pisao je Čedomil u tri navrata: pišući o almanahu »Zvonimir«, prigodom Iskrica[7] i prigodom izlaska novele »Povijest jednoga vjenčanja«. U prikazu Iskrica ima dugačak uvod, gdje redovno donosi najoriginalnije misli. Ovdje je uvod napisan povišenim tonom, jer se i Čedomilove crtice približavaju Draženovićevim — to su male misaone skice, refleksije i parabole. Taj mu je način pisanja bliz, pa odatle i oduševljenja za Iskrice. Kod Draženovića nalazi Čedomil previše suosjećanja s bijedom čovjeka, te pisac ne može objektivno iznijeti stvar, hladno razmisliti, a još manje ukloniti sebe iz djela. Osim toga je Draženović na mjestima nerazumljiv i bez dobre organizacije u razvoju misli.

Dugi članak o romanu[8] veoma je značajan za Čedomilovo mišljenje o problemu, koji je u našoj literaturi toga doba bio predmet oštrih rasprava. Povod pisanju ovog članka bile su naše prilike i silni razmah romana, jer je roman po Zoli nadomještavao donekle filozofska djela. Budući da je i kod nas procvao taj moderni epos, Čedomil prikazuje u ovoj studiji historijski razvoj i najglavnije karakteristike romana. Najprije govori o srednjevjekovnom romantičkom romanu, izraslu iz pjesme, gdje je sve eterično, prozračno, a kraj tom romanu učinio je Cervantes, izvrgavši ga ruglu u Don Quihotu. Cervantes uvede u roman građanske osobe. Walter Scott opet prijeđe k aristokratskim krugovima. Govoreći o historijskom romanu, Čedomil kao i Manzoni — prema kojemu piše — traži od romanopisca historijsku istinu. Za potvrdu navodi mnoge pisce, jer su svi romanopisci tražili istinu, samo što su često držali laž istinom. Scott je zadnji romanopisac ovjenčan za svoje nehistorijske romane. Francuska revolucija donosi romantizam, i to na taj način, što revolucija nije ispunila obećanje. Odatle nastade sentimentalizam. No mašta i čuvstva nijesu bitni za umjetnost. Čedomil

[6] Narodni list, god. 1887. br. 71, 72, 73.
[7] Narodni list, 1887. br. 91, 92, 93.
[8] Narodni list, 1998. br. 27.—31.



u suglasju s tadašnjim svojim simpatijama za realizam-objektivizam ustaje otvoreno protiv maštanja i idealiziranja, jer »... bedastima se čini, da je Bog zna što imat velike ideale, za čovjeka pametna ovo je znak nasuprot nikakve srčanosti...« Premda ovdje piše prema Trezzi, njegova nesklonost prema romantizmu prozirna je. Neuspjeh romantizma pospješio je preokret u pravcu realizma. U nastavku članka Čedomil iznosi veoma smjele misli o odnosu morala i umjetnosti. Raspravlja o psihološkom romanu kao opreci realističkom naturalizmu, po kojem je djelo »verbalni proces« — impersonalno. Čedomil već u ovom članku nije sasvim uz naturalizam. Članku je dodao osvrt na ruski realizam, koji je prema Vogüéu sušta protivština brutalnom francuskom naturalizmu i talijanskom objektivizmu. U ruskom realizmu ima ljubavi i simpatije za opisane osobe, a to su elementi, koje će Čedomil kasnije visoko cijeniti.

Imajući na umu članak o romanu, u kom je Čedomil bio protiv romantičke manire maštanja i čuvstva, bit će nam jasna oštra osuda Kovačićeva romana U registraturi.[9] Ton ocjene je visok, svečan, oštar i odlučan. Dvije osnovne pogreške nalazi Čedomil u romanu: nedostatak mjere i univerzalnosti. Značenje tih pojmova tumači prema Vogüéu. Kovačić je narušio mjeru neobuzdanom fantazijom, jer dobro počne, ali daljim razvojem prelazi u karikiranje i paradoks. Osim toga Kovačićev pesimizam je bezizlazan, i njegovi ljudi kao da ne žele ljepši život. Pesimizam Kovačića jednak je očaju i bestijalnosti. Uz to Kovačićeve osobe ne misle. Piscu nedostaje logika u razvitku događaja, te više puta crta karikature mjesto živih bića. Čedomil je zapazio taj nedostatak, kad je pokušao svesti osobe na karakterološke kategorije. Za Čedomila je Kovačićeva fantastika «bolesna logika fantazije mjesto prave realne životne intuicije. Sve postaje nerazmjerno, karakteri, situacije, strasti, sve nosi na sebi neku fantastičnu boju«. Priznaje mu uspjeh jedino u crtanju Aničine ljubavi prema Ivici, te opisima Jožice i kanonika. Prikaz završava riječima Vogüéa i Tainea, koji ne dopuštaju, da se književnim djelima osakaćuju i umanjuju naše nade u bolji i čestitiji život.

Čedomil je za dvogodišnjega boravka u Rimu intenzivno radio, premda se nije mnogo javljao do 1891. Na molbu Ciampolija prevede u prozi na talijanski »Boj na Kosovu« (izd. Akademije), s Martićevim dodatkom, Pavićevim predgovorom i svojim komentarom. U popisu svojih radova kaže, da je ovih godina iz Rima spremao dopise iz talijanske književnosti za Listak Vijencu (1889.).

God. 1888. i 1889. izrađivao je dugi prikaz »Talijansko pjesništvo u drugoj polovini našega vijeka«.[10] Studija nema važnosti s obzirom na kritičke poglede pisca. Značajna je kao literarno-historijski rad, kad ni Talijani nijesu imali nešto bolje. Iz nje se dobro vidi poznavanje predmeta i tadašnje kritičke problematike, naročito pjesničkog formal-

[9] Hrvatska (Zadar), 1889. br. 4.—8.
[10] Vijenac, 1889. br. 29.—42.

nog dekadentizma, koji će kod nas biti od važnosti istom za Moderne. Osim toga Čedomil je dobro istakao upliv francuske književnosti na talijansku. Prikaz počinje s korifejima talijanskoga romantizma Pratijem, Aleardijem i Zanellom, da jače odskoči novost Carduccija.

Kod Stecchettija zadržava se Čedomil više, navodeći historijat polemike o moralu u poeziji. Završava po Marradiju, kako je vrijeme najviši poštenjak, pa je i Stecchettija postavilo na pravo mjesto: »Njegov upliv protegnuo se samo na krdo majmuna, što se ne dadu imenovati, koji se samo spominju kao grdan slučaj ljudske umne pomamnosti.« Prelazeći na dekadentizam, Čedomil piše čitavu povijest pravca. Dekadenti su učenici dijelom Stecchettija, dijelom razuzdanijih Francuza te stvoriše školu »dei sudiciume«, a pjevali su jezikom, koji su razumjeli samo ti »zlotvori književnosti.« Studiju završava poraznom konstatacijom o propadanju talijanske poezije: »Od najpedantičnije restauracije klasicizma u formi i sadržaju došlo se do najgadnijeg odmetnuća protiv književnim predajama i proti svakom pravednom zakonu o književnosti. Došlo se do potpunog slavodobića formule la forma per la forma, a to je zlo. Mnogo pazeći na riječ, zaboravlja se misao i čuvstvo.«[11]

Ovih godina priopćio je Čedomil prvu svoju kritiku pisanu na talijanskom jeziku, i to o srpskom pjesniku Zmaju Jovanoviću, s namjerom, da upozna Talijane s jednim slavenskim pjesnikom.[12] Čedomil je analizirao glavne misli Zmajeve poezije: ljubav i domovinu vještim zapažanjima razlika između Zmajeve ljubavne lirike i De Vignyja, kojemu je ljubav bila izvor patnje i proklinjanja žene. Ističe vrijednost Đulića, Đulića i uvelaka te satirične poezije, što je uglavnom i ostalo kao trajno od Zmajeve poezije. Ovaj je prikaz stilski mnogo bolji od drugih radnja toga vremena, što znači, da je Čedomil bio vještiji talijanskom jeziku.

## 2. *Čedomilovi prikazi poslije povratka iz Rima.*

Za svoga boravka u Rimu Čedomil je marljivo proučavao talijansku i francusku kritiku. Više je stajao u dodiru s književnim svijetom i tako se pripravljao za ozbiljniji književni rad. U prijašnjim prikazima došla je do izražaja Čedomilova načitanost, poznavanje pisaca i kritičara, a sada on razvija čitav kritički program. Za javnost bi bilo iznenađenje, da je odmah na konkretnom primjeru pokazao svoje kritičke sposobnosti. Stoga je najprije izložio razne kritičke metode, da se vidi kakovim mjerilima mjeri književna djela kulturna Evropa.

[11] Vijenac, 1889. br. 44., str. 671.
[12] Rassegna della letteratura italiana e straniera, 1890. n. 8. (Izdavao Ciampoli). Radnja je sačuvana u ostavštini. Rukopis nije sasvim jednak priopćenom članku, a to će biti zbog toga, što je Čedomil o istom pjesniku pisao nešto kasnije na hrvatskom u Iskri (1891. br. 2) i u Fanfulla della Domenica (1892. no. 50.).



Kritička načela izložio je u programatskom članku »Naše književne nevolje i kritika«.[13] Počinje ga riječima, da imamo malo nepristranih kritičara. Dolaze na glas djela problematičke vrijednosti, a zapravo bi trebalo vladati načelo: što je gnjilo, nek otpadne, a što je zdravo, nek ostane. Nezdravih pojava ima i kod drugih naroda, ali se našlo ljudi, koji su se tome suprotstavili. »Što takovo nakanio sam i ja početi kod nas«. Tim je pokazao, s kakvim namjerama ulazi u kritiku, no prije nego počne pročišćavanje naših književnih prilika, drži nužnim nešto reći o samim metodama kritike. Sainte-Beuve je prvi počeo tumačiti djelo po piscu ili kroz pisca: »On bi ga postavio u njegov objem, proučio mu obitelj, život, ukuse i jednom riječju, on je smatrao i samu jednu stranicu knjige plodom svakakvih čimbenika, koje je trebalo poznavati, ako si htio izreći pravedan i potpun sud«. Psihološkom, kritikom nastojao je otkriti u djelu ruku tvorčevu i njegovu dušu. Bijaše uvjeren, da je nemoguće do kraja razumjeti djelo, ako se ne poznaje duševno raspoloženje, u kom je ono nastalo. Taine je usavršio psihološku metodu Sainte-Beuvea, proučavajući u djelu ne samo osobu pisca nego okolinu, pleme i vrijeme stvaranja. Tako je digao kritiku do prave znanosti. Slično je radio Vögüé, pišući o ruskoj literaturi. Prikazavši kritičke osnove Sainte-Beuvea, Tainea, Brandesa, Čedomil zaključuje, »da niti psihološka, niti historička kritika osamljene mogu biti dobre«, jer psihološka kritika previše naginje piscu, a malo djelu, a historička odjeljuje od pisca njegov vijek i proučava sadržaj, te ne dolazi do suda o umjetničkom djelu. Psihološka kritika doduše prouči predmet, ali ne može reći, je li taj način dobar ili nije, historička prouči sadržaj, »ali ne će ući u trag tajni njegove preobrazbe pod moćnim dahom pisca«. Svakako je nužno poznavati — kaže Čedomil — misli ili filozofiju pisca, da mu ne bi kritičar naturivao vlastito gledanje, čemu se možda protivi piščeva narav. Djelo je usko vezano uz stvaraoca: »Njegov karakter, njegov odgoj, njegov život, njegova prošlost i njegova sadašnjost, njegove strasti, kreposti i mane, sve česti njegove duše ostavljaju trag djelovanju u onom, što misli i u onom, što piše.« Navodi o kritici mišljenje Carduccija te Bonghija, koji veoma oštro određuje zadatak kritičaru, stavljajući mu na srce, da mora »prodrijeti u dušu pisca i prečinit u sebi proces piščevih koncepcija i piščevog stvaranja,... treba da je izvrstan poznavalac psihologije, na temelju koje ovaj je proces postao i razvio se, treba da pozna točno i svestrano sve promjene i faze, kroz koje je prošao tijekom vremena čovječji duh, i da pozna uz to povijest raznih oblika, kojim se pjesničko nadahnuće zaodjevalo. Ali sve to znanje treba da u kritičarevoj glavi bude slobodno, neovisno, a ne zavisno od kakvih filozofskih sistema ili sličnih formula. Zato dakle treba kritika, koja hoće da urodi plodom, ne bude podložena kao rob filozofskim načelima, kakve nove ili stare škole... Mora poznavati zakone u historijskim nazdobljima, kojima

[13] Iskra, br. 3.

mora odgovarati umjetničko djelo... I zato tako zvana impresionalna kritika ne vrijedi ni boba, jer se svađa na to: ovo mi se mili, a to mi je mrsko«.[14]

Kako se vidi, Čedomil je postavio na kritičara velike zahtjeve. Uvjeren, da kritičar mora s mukom steći znanje za rasuđivanje, nije mogao odobriti nesavjesnu kritiku slabih ocjenjivača, koja redovno škodi i izaziva neraspoloženje pisca. Visoko značenje kritike može lako izgubiti na vrijednosti, ako kritičari ne vrše savjesno dužnosti. Mogu na više načina škoditi: hvale slabe pisce na štetu dobrih, a one, koje uzdižu neopravdano, upropašćuju, osim što kvare narodni ukus. Kao primjer neopravdana uzdizanja i slavljenja navodi Kumičića, koji je »postao nekim obligatnim piscem za neukusnu svjetinu«. Kritičar mora svakoga shvatiti, ali on mora i mnogo šta poznavati. Ako je kritičar odjednom historičar i teoretičar, moći će uspješno u tom pravcu djelovati. Sainte-Beuve je primjetio, kako Francuzi čekaju od kritike, da im kaže i donekle ih prisili, što će čitati.

Na kraju rasprave veli Čedomil, da mi trebamo zdrave kritike, a nemamo je. Ona bi morala biti pravedna. U kojem djelu ima dobrih zametaka, treba ih istaći, a ako toga nema, neka se djelo uništi, da ne kvari ukus čitateljima. Piscu treba otvoreno iznijeti mane, jer će tako koristiti i njemu i čitatelju: »... A pri koncu budimo uvjereni, da je bolje ne pisat kritike, nego li pisat površno, jer tim varamo pisca, varamo narod i varamo sami sebe, a sve to na korist nijednoga. Kritika ne tvrdi samo, ona dokazuje. Reć samo: to je lijepo, tu ima fine psihologije, krasnih situacija, lijepa jezika... to je sve jedno kao reći: radite što hoćete, jer vidite i sami da ili ne znam, što govorim ili govorim ludo«.[15]

Smion i pun samopouzdanja počeo je Jakša Čedomil svoje principe primjenjivati na Kumičiću, tada najpopularnijem hrvatskom piscu.[16] Dok je bio u modi Scottov historijski roman, naše prilike izbaciše Šenou, a kad je prestalo oduševljenje za historijski roman, naši su ostali pri starom, jer je Tomić nastavio na Šenou. U svijetu su nastale druge društvene prilike, pa i druga književnost. Slobodni narodi zabavljali su se drugim pitanjima, i naši su pisci znali za to, ali prosječni puk nije proživljavao taj novi duh, pa nije mogao pratiti tu književnost. Kod nas se nije moglo koješta filozofirati, nego misliti o biti i ne biti. Gjalski je htio nasljedovati Evropu, ali samo koliko su naše prilike dopuštale. Naši su pisci u neprilici, jer s jedne strane poznaju evropski napredak i ukus, a s druge strane uvidjaju zaostalost naših prilika pa ne mogu lako jedno s drugim dovesti u sklad. Tako je i s Kumičićem. Počeo je ugledanjem na Šenou, a vani slavio slavlje Zola. Videći da kod nas ima truleža, nadje mu lijek odnosno uzrok u tuđini. Šenoin utjecaj vidi Čedomil kod Kumičića u zapletaju romana i crtanju ljubavnih odnosa. Reklo se, da je Kumičić naturalist, ali on to nije,

[14] L. c. 23.
[15] L. c. 24.
[16] Iskra, 1891., br. 4—6.



jer nema Zolinih osnovnih značajka u romanu: atavizma i fiziologije. Vanjski svijet kod Zole ravna čovjekom, atavizam i milieu su jedini pokretači. Osim toga Zolina djela imaju epski karakter. To su karakteristike Zole, a ne koja nemoralna ili uopće preslobodna stranica. Osim toga Kumičić je romantik. Dok Zolini junaci stoje pod pritiskom vanjskoga svijeta, Kumičićevi hoće njime da upravljaju.

Prelazeći na umjetničku vrijednost Kumičićevih djela, zadržao se Čedomil na problemu tendencije. Kumičić ima političku i društvenu tendenciju prejako istaknutu na štetu umjetnosti. Osim toga nema kritičkog odnosa prema osobama, jer mi ne vidimo u djelu ono, što nam naturuje. Malo je slobodan, a slobodu mora sačuvati, kad se radi o odnosu prema narodu i povijesti. Ne smije ga to zanijeti i zaslijepiti. Kumičić nema u djelima karaktere nego lutke, najčešće tipove. Mjesto šarolikih karaktera donosi karakterne varijacije, osobe stereotipne i pretjerane, te se približuje romanticizmu. Kumičić nariše odredjen karakter, ali ga ne motivira. Ljubavni prizori jednaki su svagdje. Polovi se ne privlače duševnim vrlinama, nego vanjskom ljepotom. Opominje ga riječima Goncourta, da ljubav treba unositi u roman s manje teatralnosti, kako se to i u životu događa. Po Čedomilu je Kumičić kao umjetnik precijenjen. »Jelkin bosiljak« i »Začuđeni svatovi« nemaju vrijednosti, a »Olga i Lina« te »Gospođa Sabina« tek nešto malo. Gospođa Sabina je najbolji Kumičićev roman, jer ima više izvrsnosti. Čedomil opominje Kumičića, da ga ne zavede knjižarski uspjeh djela, nego neka opisuje trajno stanje duše i unese više psihologije. Uzrok njegove popularnosti leži u političkoj tendenciji. Znade za čas oduševiti narod, a u književnosti narod slijedi, kao i u politici, onoga koji mu pogodi sklonosti. Priznaje Kumičiću, da je nekada bio najbolji: »Sad se istakli i drugi, isplivao i Đalski, a Kumičiću, pođe li istim putem, pasti će slava.«[17]

Ovaj prikaz ima neopravdanih generalizacija, jer je Čedomil za naše prilike postavio visoka umjetnička mjerila, pa je morao doći do poraznih zaključaka. Nije li morao primijeniti druga kritička mjerila, kad je vidio, da je Kumičić izdanak Šenoe, a ne primijeniti na nj najmodernija umjetnička mjerila francuske i talijanske kritike? U tom je osnovna pogreška ovoga prikaza. To je zapazio i Ante Petravić u studiji o Čedomilu: »Tek to narivavanje tuđinskih citata postaje suvišno, pače i zanovetno, kad ga Jakša upravlja na naše pisce«.[18] Nesumnjiva je ipak zasluga Čedomilova, da je pogodio karakteristike Kumičićevih romana, premda neke konstatacije nijesu bile nove.[19] Pogodio je osnovne dispozicije umjetnika i ostao na terenu umjetnosti kao i mnogo kasnije, pišući o romanu »Kraljica Lepa«. Čedomil primjećuje, da u ovom romanu nema života, premda je pružio mnogo

[17] O. c. br. 6.
[18] Petravić: Treće studije i portreti, str. 21.—22.
[19] Barac: Hrv. književna kritika, str. 163.

ganuća. Tendencija opet previše prozirna. Što je najglavnije, Čedomil je uvjeren, da je teško napisati dobar historijski roman, jer pisac nije suvremenik junaka i događaja.[20]

Brzo iza toga napisao je Čedomil prikaz o Ks. Šandoru Đalskomu.[21] Smatrajući Đalskoga pesimistom, Čedomil tumači razne vrsti pesimizma, koji je zahvatio i našu književnost (Draženović, Kovačić, Kranjčević). Nakon toga potanko raščinja radove Đalskoga: U noći, Janko Borislavić, U novom dvoru, Pod starimi krovovi, Na rodjenoj grudi. Dolazi do zaključka, da svi pesimisti Đalskoga nose u duši klicu bola. U svijetu je zlo nastalo, jer je nestalo ljubavi i srca, te zbog težnje za nemogućim, a sreća se sastoji u sitnim stvarima. To je blagi pesimizam, koji nestaje pred odlučnom voljom i jasno odredjenim ciljem. Kod nas je nabačena misao o sličnosti Đalskoga s Turgenjevom, ali ne odrediše, u čem je to, i Čedomil to pokušava točno utvrditi. Obojica imaju za predmet opisivanja dobroćudne seljake i gledaju čovjeka s ganućem. Turgenjev je opisao dva pokoljenja: stare dobričine i neznalice, te novi rod nihilista, s visokim idealima, koji su jaki na djelu. Đalski je učinio to isto, davši portrete oronulih plemenitaša i mlade poletarce kova Kačića i Narančića. Đalski opisuje kao i Turgenjev same djevojačke ljubavi (Maričon, Vjera), a uz to ne grdi, nego samilosno suosjeća. Priznaje mu istančanu psihologiju u djelima, jer zna »filozofička pitanja pretvoriti u ljudsku dramu«. Jak je u opisivanju prirode, samo griješi, što svi njegovi junaci jednako gledaju na nju. Zaključuje, da je Đalski najbolji živi hrvatski romanopisac, tek šteta, što mladja generacija ne ide njegovim tragom, nego srće za Kumičićem.

O Đalskome je Čedomil pisao u više navrata, uvijek sa zanosom. Prikazujući knjigu »Iz varmedjinskih dana«[22] spominje, da je u Cinteku i Žitomirskomu gospodinu pisac dao nezaboravne likove. Đalskomu je svjetovao, da sakupi novele, i ovaj je to poslušao, izdavši zbirku: »Dijem doma«, koju Čedomil toplo pozdravlja zbog rodoljubnih akcenata.[23] »Neki ga valjda ne će pohvaliti imajući na umu, što su od njega čitali u zadnje vrijeme po raznim časopisima, ali neka se Đalski tješi, da je na dobitku, ako nije lišen veza s obitelji i domovinom«. Godine 1892. piše na talijanskom o Đalskom, ali je to samo preradba članka, što je izišao u Iskri 1891.[24] Iz ovoga prikaza izbija Čedomilovo naginjanje prema idealizmu, ili bolje realizmu ruskoga tipa, nasuprot talijanskom i francuskom naturalizmu. Ističe simpatiju Đalskoga za bijednike i veli: E cio non è poco in tempo di pieno esperimentalismo Zoliano.

Da se vidi, kako je Čedomil pisao o djelu, koje drži neuspjelim, može poslužiti prikaz roman »Osvit«.[25] Pisao je zanosno, upravo himnijski, ali zaključak je, da roman nije dobar, makar drugi govorili, da

[20] Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. knj. I. sv. IV.
[21] J. Čedomil: Ksaver Šandor Đalski, Iskra, 1891. br. 8, 9, 10.
[22] Iskra, 1892. br. 7. i 8.
[23] Prosvjeta, 1900. br. 8.
[24] Fanfulla della Domenica, 1892. n. 35.
[25] Iskra, 1893. br. 7, 8, 9, 10.



je najuspjelije djelo Đalskoga. Nije našao u njem psihologa: »To nije ni pravi roman, to nije ni psihološka studija, kakvu nam je znao već dosada podati, niti dotjerani roman des moeurs, kako bi ga nazvali Francuzi, već prije lijep album, nekoliko nježno izvedenih slika, zajedno spojenih zajedničkom nekom idejom, kojom su sve prožete.« Iz ovoga prikaza izbija opet Čedomilovo neraspoloženje prema historijskom romanu. Kod historijskog romana prilike postaju glavno, a osobe sporedno, a to ne bi trebalo biti. Prošlo je vrijeme historijskog romana, jer se vidjelo, da je on nešto iskrivljeno, »natrpano gradjom, da se poezija izgubi, ili poetizovano, da realni i poetički sastavci daju neskladan koncert«.[26] Đalski je osim toga psiholog pojedinačnih duša, a ne vremena i masa. Uprkos drugih mišljenja, Čedomil drži, da je roman »Na rodjenoj grudi« bolji od ovoga.

Čedomil je pisao i o »Radmiloviću« Đalskoga,[27] stavljajući ga po umjetničkim kvalitetama iznad »Osvita«. Potanko analizira u romanu društveni život, karaktere i opise prirode. Opis Stankine ljubavi (15. poglavlje) smatra vrhuncem u našoj literaturi. Kao na nekim drugim mjestima proučava pojam ljubavi kod Đalskoga. Čedomil smatra ljubav najindividualnijim osjećajem, jer misao može svatko naučiti i naslijedovati. Dolazi do zaključka, da je pisac znao orisati kod svake ljubavi ono, što je individualno. Malo prije Čedomilove kritike izašla je u Vijencu Hranilovićeva recenzija Radmilovića, koju je Čedomil nazvao bedastom. Ako ih isporedimo, vidimo, da nema među njima velike razlike, osim što je Čedomil kritičniji, a Hranilović prelazi u hvalospjev.

S ovim prikazima nije Čedomil završio svoje pisanje o Đalskomu. To je njegov pisac-ljubimac. Bio je nacionalan i moderan, i po Čedomilovu sudu, najreprezentativniji pisac tadašnje hrvatske književnosti. Stoga se nije zadovoljio prikazima o njegovim pojedinim djelima, nego je smatrao, da mora i stranu javnost upoznati s predstavnikom moderne hrvatske pripovijetke. Kad je htio stranoj javnosti dokazati vrijednost novije hrvatske pripovijetke, dao je presjek naše novele od Šenoe pa dalje, ali se najdulje zadržao na Đalskom, pa se taj prikaz može smatrati studijom o Đalskom.[28] Prešavši ukratko Šenou i Kumičića, dolazi na Đalskoga, o kojemu ponavlja prije izrečena mišljenja. Drži, da Đalski vrijednošću prelazi narodne granice, i kad bi bio preveden na francuski, dobio bi svjetski glas. Iz »Bijednih priča« ističe kao biser historiju Puhakovića, koji nema drugog ideala, do li kaligrafski pisati. Opetovano izriče misao, da je roman »Na rodjenoj grudi« najbolji roman Đalskoga i ravan svjetskim djelima (Il suo capolavoro che può stare a fronte di qualunque produzione letteraria europea di questi ultimi anni).[29] Za novelu »Priča iz dvorišta br. 15« kaže, da njoj nema ravne ni nordijska literatura, inače bogata u božićnim motivima. Kao umjetnik služi se Đalski analitičkom metodom. Po toj je crti najbolji naš romano-

[26] Iskra, 1893. br. 10.
[27] Vijenac, 1895. br. 10.
[28] J. Čedomil: Il romanzo croato, 1900. Sačuvano u ostavštini.
[29] Rukopis radnje, p. 13.

pisac, a forma mu je savršena. Ima sve uvjete za romanopisca: pogled lucidan i lučenje bitnoga od nebitnoga. Zanimaju ga opći ljudski problemi, ali ostaje vezan za rodjenu grudu. Sačuvao je sa živima i mrtvima zajednicu osjećaja. Sav oduševljen Čedomil završava poglavlje o Đalskom: Il a écrit en aimant, on l'aimera en le lisant.

Čedomil je pošao dalje, analizirajući druge književnike: Matu Vodopića i Tresića-Pavičića. Jakša Čedomil ispoređuje književni rad Mate Vodopića s djelima talijanskih pisaca (Manzoni, Guerrazzi, Verga) i dokazuje, da je Vodopić u florklornim pripovijetkama uspio.[30] Čedomil nalazi u njega nedostataka: nejasnoća i romantika nekih osoba, no takovih nedostataka ima u sličnoj talijanskoj književnosti. Svoj prikaz završava time, da Vodopić nije bogzna što mislio postići i za svoj cilj dosta je uradio, a nakon čitanja njegovih djela stječe se uvjerenje, da »nešto više zaslužuje od same pohvale na lijepoj zabavi, kojom te zadržao«.

O Tresiću-Pavičiću pisao je Čedomil u više navrata. Smatra ga čudnim i rijetkim pojavom naše književnosti, ali odmah nadodaje, da nije veseo, što je Tresić izdao pjesme, jer su bile već poznate, a iz tih nije mogao sastaviti dobru zbirku pjesama.[31] Uopće je malo pjesnika s dovoljno autokritike. Sadržaj njegove poezije jest dom i ljubav. Politička i prigodna poezija manje mu je vrijedna, osim alegorično-političke pjesme »Vrijeme«. Ljubavna poezija podsjeća na tudje (Steccheti) i slaba je. K tome previše izvraća svoju unutrašnjost, a Carducci je rekao, da pravi pjesnik, makar pjevao o svojoj ljubavi, mora pjevati univerzalnu povijest, koja će se dojmiti ljudskoga srca. Pjesnikov pesimizam nije razvijen, nego smiješan od mistike i skepticizma. Od pjesama Čedomil ističe »In mysterio requies« i »Uranion«. Tresić miješa kršćanska čuvstva s panteizmom, a to je česta pojava moderne književnosti, kako je primjetio Ernest Hello. Kad je znanost, koju i Tresić cijeni, propala, opet se svijet zaželio mistike. To se opaža u svjetskoj literaturi, pa i kod nas, stoga kritičari moraju i to proučiti. »Odi barbare« od Carduccija mnogo su napadali, ali im Čedomil nije protivnik, a eto ni Tresić — kaže Čedomil — očito misleći reći, da je Tresić pod utjecajem Carduccija. Ne ulazeći u podrobnu ocjenu Tresića kao pjesnika, Čedomil ga stavlja u kolo Hranilovića i Kranjčevića.

Čedomil je napisao ocjenu živo i poletno, jer piše o svom »kamerati«, ali ako se ona pomno pročita, nepovoljna je. Rasprava je značajna zbog aluzije na idealizam i zbog raspravljanja o stihu i metru. Zbog ove ocjene morao je voditi polemiku, jer je protiv njega splitski »Narod« donio oštru repliku s potpisom I. M. O. . . . jić, jamačno od I. M. Ostojića.[32] Tu je zanijekan Čedomilu svaki kritički smisao. I. M.

[30] J. Čedomil: Mato Vodopić. Iskra, 1891. br. 13.
[31] J. Čedomil: A. Tresić-Pavičić. Iskra, 1891. br. 14. i 15.
[32] I. O. Ostojić: Kritički Falstaff. Narod (Split), 1891. br. 80, 82, 83.



O-jić ga ispoređeju s Barettijem,[33] stoga je ponukan, da obračuna s njegovim falstafskim razbacivanjem, kad je sva naša kritika pozdravila Tresićevu zbirku.

Čedomil je odgovorio u listu Narod mirno.[34] Poriče, da je Tresiću predbacio plagijat, nego je spomenuo, da u njegovim nekim pjesmama nema originalnosti: »Tim ne rekôh, da su prevedene«.

Po drugi put pisao je Čedomil o Tresićevoj poeziji prilikom sintetičkog prikaza novije hrvatske lirike, gdje je Tresiću i Kranjčeviću pripisao u zaslugu, da su preporodili našu poeziju.[35] Tu mu priznaje napredak u rodoljubnoj poeziji i u formi i idejama. Nije čudo, da Tresić pjeva o domovini, kad se pojavio u doba dalmatinskog preporoda, a u Zagrebu je djelovao, dok je starčevićanstvo bilo veoma živo. Ima kod njega retorike, ali i retorika može biti dobra, jer se ljudske strasti ne bude mrtvim raspravljanjem. Detaljnije ne misli ovom zgodom govoriti o Tresiću, nego će to učiniti u posebnoj studiji.[36]

[33] Baretti je bio talijanski kritičar, koji je veoma oštro pisao o talijanskim piscima i njihovoj umjetničkoj vrijednosti (o Dekameronu, Aretinu, Goldoniju itd.).
[34] J. Čedomil: Gospodin I. M. O... jić i kritički Falstaff. Narod, 1891. br. 86.
[35] J. Čedomil: Novija hrvatska lirika. Glasnik Matice Dalmatinske, god. II. Knj. II. sv. III.
[36] To obećanje Čedomil nije nikada iskupio. U ostavštini je ostao tek početak članka pod naslovom »Dr. Ante Tresić-Pavičić, hrvatski pjesnik«, pisan vjerojatno oko 1901., gdje Čedomil odmah tvrdi, da je Tresić svestran i da nikoga nije nasljedovao. Malo dalje opet kaže, da je srodan jednom talijanskom pjesniku. Srastao se s politikom, prema tome je s njom rastao i padao. Bit će pravedno ocijenjen tek poslije smrti. Iza ovih konstatacija prekida članak. Pisao ga je lakonično, a na početku rukopisa stavio je olovkom, da ne zna, zašto ga nije dovršio. Po uvodu sudeći, namjeravao je napisati dulji prikaz, jer zahvata sva mišljenja o Tresiću. Kao da je neki fatum priječio, te nije nikada izrekao definitivno mišljenje o Tresiću. Tresić se nije mogao pomiriti s Čedomilovom tvrdnjom, da bi stajao pod utjecajem Carducija. Čedomil je doista povukao raniju tvrdnju, veleći, da je negda tako mislio, ali se ponovnim čitanjem uvjerio o protivnom (Novi Vijek, 1898. teč. II. br. 10. strana 631.). Malo prije toga tvrdio je, da je Tresić uzeo u Carduccija svoju ljubav za klasičnu formu i ljepotu (Novi Vijek, 1898. broj 9.. strana 240.). Tresić je stavio bilješku ispod te rečenice, da nije pod utjecajem Carduccija nego Horacija, kao i Carducci. Ipak je Čedomil svoju misao ponovio u nedovršenom članku o ostavštini, veleći malo uvijeno, da Tresić stoji pod utjecajem jednog talijanskog pjesnika, kojega ne imenuje, a misli vjerojatno na Carduccija. Isto je napisao u Uspomenama. Kad su ove objavljene djelomično u Korablji (Split), Tresić je ponovno ustao na obranu sebe (Korablja, 1929. broj 2. str. 41.). Poriče, da bi u splitskom Narodu, glasilu narodne stranke, štogod pisao, jer je bio pravaš. Dopušta tek, da je pisac u Narodu I. M. O... jić mogao negdje čuti njegovo negodovanje zbog Čedomilove kritike. Osim toga ne bi I. O. M... jić mogao napisati nešto, o čem ne bi bio uvjeren, pa makar stajao pod nečijom sugestijom. Iz ovih riječi može se naslutiti, da je Tresić bio u vezi s I. M. O... jićem, ili je bar znao za njegovo pisanje. Zašto je Čedomil u tako delikatnom pitanju različno govorio u razno vrijeme, teško je odgovoriti. Vjerojatno je popustio Tresiću zbog mira i svoje pomirljive naravi uz cijenu, da mu kasnije literarna historija predbaci protivurječje. Čini se, da je u svojoj duši ostao pri tvrdnji o stvarnom utjecaju Carduccija. Osim toga nabačeno je u ono doba nezgodno pitanje pjesničkog prvenstva između Tresića i Kranjčevića, kojemu je pitanju Čedomil vješto izmaknuo savjetom, da ih častimo obojicu kao velike pjesnike. Kad je napisao studiju o Kranjčeviću, tim samim bijaše jasno, da je prednost davao Kranjčeviću. Bio je uvjeren, da to Tresiću nije bilo pravo, jer veli u Uspomenama: »... premda sam znao, da ga boli, što ja više ističem Kranjčevića nego njega«.

Nesporazum s Tresićem nije utjecao na dalje Čedomilovo mišljenje o Tresićevim djelima, jer je malo kasnije napisao oduševljeni panegirik drami Finis reipublicae.[37] Na jednom mjestu ovako kaže: »Tresić je napisao krasnu dramu, dramu kakove još naša književnost nije imala do dana današnjega, dramu, koja je i njemu i našoj knjizi na čast.«

Pojavom seoske novele Čedomil je držao potrebnim dati nekoliko općenitih napomena, a onda se osvrnuti i na naše seoske noveliste, Ljubišu i Vodopića.[38] Početci te vrste novele padaju u vrijeme francuske revolucije. Ruska književnost imala ju je u obliku idealizacije seoskog života, a na drugim mjestima pojavila se zbog dosadnog opisivanja gradskog života. »Isto kao što gospoda hoće ljeti ići na ladanje, tako i čitateljima se htjelo kad i kad poslije čitanja velegradskih spletkarija naužit se djevičanske prirode, ali iskvareni gradski ukus, koji i na selu traži čim zasititi svoje požude, zahtjevao opisivanje seoskih gnjusoba, da se nasladjuju pri tom, kao istrošeni rimski patriciji u cirku ili u kupelji.« Pisci su opisivali seoske čudake, misleći, da su to pravi predstavnici seoskog života. Talijani su po Čedomilu uspjeli dati najbolju seosku novelu. Oni su ostavili po strani filozofske i političke ideje i dali se na skrajnji objektivizam (Verga). Objektivistička tehnika ima prednost, da je pogodila seosko izražavanje misli, jer pisati o seljacima na način Bourgeta, bilo bi smiješno.

U našoj književnosti ima seoske novele, ali kritika je istakla više karaktere, ne ulazeći u pitanje, koliko je sveukupni seljački život izbio na površinu. Ljubišin seoski etos u novelama ne mora uvijek biti originalan. Osim toga prenatrpao je djela seoskim običajnim detaljima, a umjetnik nije folklorist. Vodopić previše idealizira, Šimić nije dao sintetičko djelo, nego samo fragmentarne uspomene. Kumičić se dao na politiku sela, a Tordinac je htio naučiti lijepo pisati proučavanjem seoskih običaja. Kozarac je razgolitio zlo, ne kazavši uzroka, a Đalski se povraća selu tek sporadički: »Uopće kod nas nije baš u procvatu seoska novela«. Čedomil misli, da imamo lijepo razvijen seoski život i najglavnija je zadaća naših pripovjedača seoskog života, da to prouče »i podaju nam ono nešto tipičkoga, ono po čem je taj, a ne drugi narod.«

U ovo vrijeme izradio je Čedomil opširnu studiju o talijanskom romanu, koja se može smatrati plodom njegova proučavanja talijanske literature za boravka u Rimu. Studiju je bio poslao Vijencu, a kad je ovaj nije htio u cjelini tiskati, donijela ju je Iskra.[39] Poslije prikaza talijanske poezije ovim je radom upotpunio prikaz talijanske književnosti i dao dragocjen prilog upoznavanju velike susjedne literature, koja je utjecala na naše pisce. Dao je široku sliku romana od Foscola do najnovijega vremena, dijeleći pregled u nekoliko odsjeka. Iza francuske revolucije nastupila je reakcija i razočaranje, a plod toga bijaše pojava

[37] J. Čedomil: Finis rei publicae. Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. god. II.
[38] J. Čedomil: Nešto o seoskoj noveli. Iskra, 1891. br. 18, 19, 21, 22.
[39] Iskra, 1892. br. 7.—24.



romantizma u Italiji. Teško je doba Italija proživljavala, boreći se za slobodu države i misli, te su književnici trebali poučavati narod u gradjanskim vrlinama. Neki su pisci slabi rodoljubi, a drugi ne bijahu kadri pokazati put za budućnost. Foscolo je takav, premda velik književnik, a Leopardi ne mogaše biti uzor, jer očajnik ne smije biti ideal narodu, koji se bori za slobodu. U takvu raspoloženju nikao je romantizam. U to vrijeme pisao je Manzoni. Poslije kratkoga životopisa ovoga pisca Čedomil prelazi na njegova djela, posebno na Vjerenike, kojim Manzoni dodje na svjetski glas. Veličina djela nalazi se u realnom životu, koji je iznesen unutra. Stekao je mnogo nasljedovača: Grossi, Tommaseo, Cantù, D'Azeglio, Ranieri, Percoto, Carcasso i Tigri. Ukratko spominje njihova djela, a za novele Tommasea kaže, da su neopravdano zaboravljene. Svi oni slijede Manzonija i preko djela dižu narodnu svijest, a najistaknutiji je D'Azeglio. Manzoni je manje utjecao u drami i lirici. S Manzonijem je završilo razdoblje talijanskog historijskog romana.

Guerazzi ga htio povesti novim putem, ali bezuspješno; s njim je ta vrst romana konačno propala. Ovdje Čedomil daje magistralnu poredbu: Manzoni-Guerazzi. Manzoni je pisac, koji je napisao potpuno djelo i drugim romanom ne bi ništa novo rekao, a poslije čitanja Guerrazzija radja se želja za drugim. Guerrazzi je mašta, a Manzoni harmonija mašte i refleksije. Guerrazziju je mašta strast srca; on obradjuje visoke ljude, a Manzoni sitne egzistencije. Guerrazziju je inspiracija mržnja i jed, jer »mašta mu uživa u opakim prizorima.« Rodoljublje je za njega više strast nego ideal. Jednom riječi, Guerrazzi je dao časovitoga čovjeka, a Manzoni vječnoga.

Nastalo je novo doba, s više zahtjeva za realnošću, i to je dalo povoda novoj struji u književnosti: objektivizmu. Zolin naturalizam našao je kod Talijana vjerne nasljednike, a njegove teorije usvojiše Capuana, Verga, Pipitone i drugi. Po njima umjetnik bira u životu iznimne slučajeve. Flaubert i Zola izbaciše iz romana ljubav i uvedoše mjesto toga neki ženski miris: »Isključiv sasvim fantastični elemenat iz romana, uspostavio je raskošje na mjesto ljubavi, istjerav svaki oblik klasičnog ili romantičkog ideala, ne preostajaše romanu nego uzak put i stoga silni opisi i napori stilista.«

Proučivši objektivizam-naturalizam, Čedomil prelazi na predstavnike psihološkog romana. Najprije tumači razlike između psihološkog i naturalističkog romana. Čedomilu su obje vrsti romana teške. Dok psiholozi tragaju za dušom, naturalisti posmatraju život bez ispitivanja uzroka, psihologija im je skrivena u činima i djelovanju, te, objektivno govoreći, »polučuju bolji uspjeh, što se tiče interesa, pokreta, pripovijedanja, kolorita i životnog daha«. Objektivna je manira vjerojatnija, jer život oko nas ne priča, zašto se tako ili onako odvija. Osim toga teško je pogoditi u svakom karakteru uzroke pojedinog čina, jer je

daleko od nas, pa često prenosimo naše osjećaje na drugoga: »Jednom riječju, ko se samom psihologijom bavi, mora se postaviti svim svojim osobama u raznim situacijama, u koje ih postavlja, jer je nemoguće promijeniti svoja vlastita ćutila i ostale organe, koji su samo posredovači izmedju izvanjskog života i nas, koji nam nameću njihove zamjetke i daju neki pravac našoj osjetljivosti i stvaraju u nama dušu sasvim različitu od ostalih.« Osim spomenutih formalnih razlika ima među tim pravcima bitnih razlika u sadržaju. Psiholog produbljivanjem duše nužno joj se približi i »počimljuć biti romanopiscem ideja, postaje na svršetku romanopiscem ideala.« Objektivisti naprotiv zanemaruju ideje, stoga su od reda svi materijalisti i skeptici. U biranju sujeta ima takodjer razlike. Psiholog ne analizira samo ogavnost, može biti i pesimist, ali zlo u svijetu gleda sa žaljenjem i tuži nad nesrećom ljudi.

Sada Čedomil ističe pojedine pisce ove struje. Neeru smatra najsimpatičnijom spisateljicom talijanske književnosti, iako Capuana smatra njen roman Senio nevrijednim.[40]

Pod naslovom »Japonizam à la Goncourt i književni čudak (D'Annunzio-Dossi)« Čedomil je obradio temu o novom izražaju. D'Annunzio ima čudan stil i raspored riječi; to je japonizam Goncourta. Izrazi su nejasni i nerazumljivi. Čedomil priznaje, da je bio neko vrijeme zanesen njegovim izrazom, ali kasnije kaže, da taj stil »umara strašno i mjesto da mi razjasni stvar, meni se sve to u glavi pomuti pri čitanju.« Roman »Il piacere« smatra» koreografičkom predstavom aristokratskoga bludišta«. Kasnije je pao D'Annunzio pod utjecaje, ali Čedomil dodaje, da je D'Annunzio u Rusa tražio tek umjetničku jednostavnost izlaganja, a »nije tražio ljudsku stranu«. Carolo Dossi je književnik čudak, jer piše protiv svih gramatičkih pravila samo iz hira, a inače dobro poznaje jezik. Odatle muke pri čitanju.

Pod naslovom »Novela seoskog, malogradskog i salonskog života« Čedomil je obradio nekolicinu pisaca: Bianco, Perrodi, Fulvia, Mariula. O modernoj seoskoj noveli govori riječima Nicolija. Čedomil ustaje protiv pretjerivanja u toj vrsti novele: »Tako i selo, nekadašnji zemaljski raj starih knjiga, danas je postalo pravim paklom«. Riječi su Niccolijeve, i Čedomil ih potpuno usvaja. Pisao je Čedomil prije o seoskoj noveli, ali mora spomenuti, »da po mladim piscima rek bi da talijanski težaci i težakinje samo prividno rade na polju, o polju, o žetvi i jematvi, a da njihov pravi posao je pretvorit svaku brazdu u bračnu postelju, svaku šumu u cabinet particulier, svaku stazicu u zasjedu, svaku ledinu u stratište.« Spisateljica ima mnogo: Grazia Pierantoni, Mancini, Gianelli. Slaže se s Carduccijem, da se žene književnim radom nijesu proslavile. Tu Čedomil navodi mišljenje Fleresa o ženama-piscima. Ovaj bi u slučaju, da ima kao trojanski kralj pedeset kćeri, njih 49 savjetovao muziku, a poslije dugog razmišljanja i pedesetoj. »Ženska književnost mora po svojoj naravi držat se uskog polja ljubavi i ljubomorne mržnje«. Sve je drugo njima daleko i muškaračko. Krug njihovih misli omeđen je erotskim granicama.

[40] Capuana: Gli »ismi« contemporanei, 113.



Studiju završava pitanjem, da li talijanska knjiga propada? Kritičari nijesu optimisti, a ni Čedomil ne bi preporučio njihove pisce našim čitateljima: »... Moj sveukupni sud bit će oštar, ali nama treba tudjih uzora. Ne tražimo ih u Italiji. Turgenjev, Tolstoj, Dickens, Elliot i Daudet nemaju para u novoj talijanskoj književnosti.«

Konačni sud o talijanskom romanu učinio se nekima strog. Petraviću izgleda, da je Čedomil vidio velika pisca samo u Manzoniju, premda je tečajem studije mnoge hvalio. Na taj način došao je u protivurječje sa sobom.[41] Inače Petravić hvali Čedomilov trud kao prvoborački, jer tada Talijani ne imađahu takova prikaza romana. Ako se promotri Čedomilova zaključna riječ o talijanskom romanu, čini se doista protivna sadržaju studije. No stvar treba gledati i s drugoga gledišta. Čedomil je već nazrijevao suton francusko-talijanskog naturalizma, rasap se predosjećao u čitavoj Evropi, a on sam naginjao je psihologizmu ili rusko-engleskom tipu osjećajnog realizma pa je htio i naše pisce navrnuti na taj pravac. Stoga njegove završne riječi treba tumačiti ne toliko kao ocjenu talijanskoga romana, koliko usput nabačenu sugestiju, da naši pisci podju putem boljih uzora.

Ova studija kudikamo je važnija nego prikaz talijanske poezije zbog nekih općenitih problema unesenih unutra. Više nego kao literarno-historijski prikaz studija dobiva na težini upravo zbog ovih digresija. O tim pitanjima je govorio jasnije i određenije nego u drugim studijama, pa i onima, pisanim za Moderne, te ne može biti cjelovita prikaza njegove kritike bez ove radnje. Po ovom radu pročuo se Čedomil u Italiji, te su mnogi spomenuti književnici tražili od njega izrečeno mišljenje, a nespomenuti se obraćaju na nj, da bi i njima rekao svoj kompetentni sud.[42]

Kad je Čedomil zapazio, da je svojim prikazima pobudio zanimanje u Italiji, vjerojatno pod tim dojmom, napisao je god. 1893. kraći članak pod naslovom »Il momento presente del romanzo italiano«.[43] U ovomu sintetičnom prikazu nema novih pogleda, jer je pisac stegnuo u kraće ono, što je izrekao u studiji o talijanskom romanu.

Čedomil je napisao još nekoliko prikaza o pojedinim djelima. Tako je na talijanskom jeziku prikazao roman Fulvije »Procella dell' anima«, u kojem prikazu nema ništa karakteristično, osim što je istaknuo, da je roman psihološki.[44] Iste godine napisao je značajniju ocjenu romana »Nel sogno« od Neere — također pisanu talijanski.[45] Nakon analize Neerinih djela dolazi do zaključka, da je ona bila u duši uvijek idea-

[41] Treće studije i portreti, str. 21.
[42] Pisma Vittorie Aganoor-Pompili, Pinellija, Fave, P. Biancoa, D. Milellija i dr.
[43] Roma Letteraria, 1893. n. 16. i 18.
[44] Roma Letteraria, 1893. n. 24.
[45] Roma Letteraria, 1893. n. 21.

listkinja. Neera voli nutarnji svijet, pojedine duše i njihovu psihologiju. Ona se približuje ruskom pravcu simpatijom za ženu. Kad se s Neerom i osobno upoznao, nacrta Čedomil detaljni portret pod općim naslovom »Neera.«[46] Žena po sebi srčana i umna, Neera je živjela intenzivnim duševnim životom. Radila je ne pazeći mnogo na reklamu: »Ne pripadam sasma starijim književnicima, pa naravno, da se ne brinu mnogo za me, a opet ne pristajem sasvim ni uz mlade pisce, pa me oni ne smatraju svojom« — reče ona jednom zgodom. Poštovali su je svi. Talijanska kritika kod romana Nel sogno reče, da je Neera zaplovila u misticizam, a Čedomil tvrdi, da je idealistkinja. Svidjaju mu se njene riječi o umjetnicima, koji znaju sići na smetište, da tamo nadju bisere, a da se ne okaljaju. To donosi pred oči našim mlađima, da o tom razmisle. Ovo je završni i topao hvalospjev prijateljici, s kojom ga vezalo prijateljstvo, a ona je njemu u pismima otkrila sve teškoće svoje duše.

U to doba napisao je Čedomil neznačajan članak prigodom izlaska knjižice o Bernardu Celentanu, napuljskom slikaru, koji umrije mlad (28 godina), radeći sliku »Tasso a Bisaccia«.[47] K tomu valja pribrojiti nekoliko prikaza iz strane literature i o općim pitanjima, za koje se ne može reći, da su najbolji, jer ih je pisao u brzini. Prikaz o engleskom piscu Percy Bisshe Shelleyu nema baš ništa izvorno. Može se lako opaziti, da ga je pisao ne poznavajući pjesnika iz djela, nego iz druge ruke. Jednako je površno napisao nekrolog Hipolitu Taineu.[48] U članku »Pamet i srce« promatra Čedomil dvije kategorije književnih tipova. Kod jednih prevladava pamet, a kod drugih vlada srce: Hamlete i Don Juane.[49] U našoj književnosti nalazi kod Đalskoga obje vrste karaktera: u Maričonu prevladava srce, a pamet kod Lava Blinjevića i Janka Borislavića. Članak nema naročitih zapažanja osim pokušaja, da se osobe jednoga našega pisca svrstavaju po književnim tipovima medju velike tipove svjetske literature.

U raspravi »Važno književno pitanje« rješavao je Čedomil pitanje odnošaja artizma i tendencije.[50] Na pitanje, da li pisac stvara epohe, ili vrijeme stvara pisce, odgovara, da je istina po sredini. Usvajao pisac ideje vremena ili im se protivio, u njegovim djelima odrazuje se vrijeme, u kom je pisao. U svakom slučaju primoran je dati sliku svoga doba. Kao roman, i druge su grane umjetnosti skopčane s vremenom. Sada nastaje za pisca važno pitanje: hoće li ostati hladan motrilac svoga vremena, ili će se okoristiti tim gledanjem i postati narodnim vodjom? To je problem larpurlartizma i tendencije u književnosti. I knjiga bez tendencije čini uslugu narodu, ali narod i uopće publika nijesu toliko odmakli u prosuđivanju, da ne bi bilo potrebno u knjizi prilično jasno istaknuti, što se odobrava ili odbacuje. Sve zavisi od stupnja intelektualne razvijenosti publike: kod razvijena ukusa dosta

[46] Nada, 1900. br. 7.
[47] La Sentinella Irpina, 1893. n. 19.
[48] Iskra, 1892. br. 23.
[49] Vijenac, 1892. br. 23.
[50] Vijenac, 1893. br. 46.



je slaba sugestija, a kod neprosvijetljenih nužno je nešto otvoreno zastupati. Kulturni narodi ne trebaju književničkih učitelja, ali evo, sva civilizirana Evropa čeka glas od nekih pisaca: Tolstoja, Ibsena. Hrvatski preporod je napredovao pomoću nekoliko neuspjelih pjesama. Tako se desilo i kod drugih naroda. »Proučavati svoje doba i pisati s plemenitim ciljem pred očima, eto svrhe svakom književniku, i tad će ga narod zavoljeti«. Nameće se pitanje, da li hrvatska knjiga odgovara vremenu i društvu, u kom nastaje. Kritika bi morala odgovoriti, koliko je u knjizi došao do izražaja gradski i seoski život, život pojedinaca i masa. Seoska novela kod nas dade tek fragmente života. Kumičić je previše politički obojen, te je analizirao društvo crno-bijelom manirom: stranac nepošten, naš seljak čestit. Hrvatska i Slavonija imaju bolje predstavnike u Novaku, Kozarcu, Tordincu i Lovretiću.

Iz ovoga vremena potječe prikaz Martićeve epike.[51] Čedomil navodi mišljenje Barbier Meynerda, da je vrijeme historijskog romana i epopeje prošlo, jer je nestalo dvaju preduvjeta za njih: narodne tradicije i vjerovanja u čudo. Francuska revolucija je po Gubernatisu uništila razliku među ljudima, i više nema epskih nadljudi. Birokracija, promet i trgovina ubile su epopeju. Mjesto junaka oružja dolaze junaci drugoga kova: Franklin, Volta, kojih puk još nije vičan opjevati. Faust, Don Juan, skepticizam i ironija dodjoše mjesto starih junaka. Čedomil ipak misli, da epopeja može postojati još kod nekih naroda pa i kod našega. Bosna i Hercegovina, u poredbi s evropskim državama, žive sredovjekovnim životom. Život i patnje raje upravo su epske prirode, i tu je naravno nikla epopeja u Grge Martića. Čedomil iznosi sadržaj »Osvetnika«, ne ulazeći u kritiku. Ne zna što bi hvalio, jer »trudno je birat, gdje ne znaš, što je ljepše«, a za neke odlomke (hrvanje dvaju junaka, grobovi) drži, da im nema premca u literaturi. Na Martića se ponovno vratio prigodom njegove 80-godišnjice života.[52] Ovdje je više govorio o narodnoj vrijednosti Martićeve poezije, a umjetničku stranu namjerno izbjegava: »Na to ne ću odgovoriti. Martić pripada velikom pokoljenju naših preporoditelja, a mi koji sm omalo pokoljenje, malenih kritičara, nemojmo bar biti veliki nezahvalnici.«

### 3. *Studija o Tolstoju i neznatnija izvješća.*

Poslije ovih radova na talijanskom i hrvatskom jeziku nastupa kod Čedomila zastoj od dvije godine. Kroz godinu 1894. i 1895. napisao je golemu studiju na talijanskom jeziku pod naslovom »Leone Tolstoj e le sue opere.[53]

[51] Iskra, 1893. br. 15.—16.
[52] Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. Knj. II. sv. I. str. 67.
[53] Ovu radnju izradio je 1894. kroz kratko vrijeme, izgubivši na njoj zdravlje i živce. U popisu svojih djela i u Uspomenama kaže, da ju je napisao za mjesec dana. Javljajući to Neeri, ova ga odmah pismeno upozorila, da čuva zdravlje, ali je bilo već prekasno. Kako je upoznao našu javnost s predstavnicima talijanske literature, htio je Čedomil da pokaže Talijanima reprezentativnog pisca slavenske književnosti — Lava Tolstoja. Rukopis radnje ostao je kod njega nekoliko godina. Zbog raznih neprilika nije mogao naći nakladnika. Napokon je odlučio, da ga tiska u sara-

Ova golema radnja ima neke značajke, koje treba istači. Čedomil je dao kratak životopis Tolstojev i onda išao kronološkim redom od djela do djela, prepričavajući sadržaj. Tek mjestimično ulazio je i u kritičku ocjenu. Izgleda, da u brzini nije imao vremena za umjetničku analizu;

jevskoj Nadi i dao ga je prevesti na hrvaski. Prevodio ga je klerik zadarskog sjemeništa Baničević, a Čedomil kaže, da nije ni pročitao prijevoda, nego odmah spremio Nadi. Prvi dio radnje izišao je u Nadi 1896. u 15 nastavaka pod naslovom »Književna djela L. Tolsoja«, a drugi 1897. pod naslovom: »Vjerska, filozofska i moralna djela L. Tolstoja«. Talijanski izvornik poslao je talijanskoj reviji Rivista politica e letteraria (Rim), gdje izidje jedan dio radnje, i list prestade izlaziti (1903. n. 1, 2, 3, 4, 5, 6 ali samo složen). Kad je slao radnju u Rim, popunio ju je osvrtom na druga djela, što ih je izdao Tolstoj od 1894.—1903. Jedno poglavlje tiskano je u Fanfulla della Domenica (1894. no. 43.). Tako je Čedomil svoj glavni trud morao razbacivati kojekako, ne imajući sreće, da bude tiskan u jednom komadu. Prigodom Tolstojeve smrti — veli Čedomil — nitko ne spomenu njegove radnje o Tolstoju. »Još i danas mnogo do nje držim i znam, da je to bila ozbiljna i svestrana studija.« Po izvorima nadodanim radnji vidi se, da je marljivo pretražio svu literaturu i onda se tek dao na posao. Prvotno nije mislio pisati izvornu radnju, nego prevesti čije djelo na talijanski. Kad je pročitao sva ta djela — veli Čedomil u uvodu radnje — vidio je, da nijedno ne obuhvata Tolstoja u cjelini, te se dao na posao. Biografske podatke uzeo je od Löwenfelda, koji ih je opet dobio od samoga pisca i njegove žene. Premda nije imao sreće sa tiskanjem, ipak je i kasnije skupljao građu za ovu radnju. Tako se nalaze u njegovoj biblioteci djela o Tolstoju iz god. 1909, 1911, 1912, 1913, 1914 i čak 1919. Govoreći o Baničevićevu prijevodu za Nadu, napominje, da Baničević nije dobro poznavao talijanski jezik, pa je sigurno napravio mnogo pogrešaka. Stoga radnju ne treba suditi po tome prijevodu, nego po originalu. Sačuvani rukopis ima 243 stranice bez bibliografije na kraju. Uvod u djelo i bibliografija nijesu nigdje tiskani. Nedjeljko Subotić tvrdi, da mu je Čedomil 1928. predao rukopis, da ga uruči Ettore Lo-Gattou za njegovu reviju. Ovaj je odao priznanje radnji, ali je tvrdio, da je već zastarjela (Privatno saopćenje Nedjeljka Subotića).

Isporedbom tiskanih dijelova i rukopisa dolazi se do nekih interesantnih zaključaka. Rukopis se ne slaže u svemu ni s prijevodom u Nadi, ni s odlomcima tiskanim u Rivista politica. Baničević je dosta dobro prevodio i dodao u prijevodu podnaslove, kojih nema u izvorniku, a ima ih opet Rivista politica... kojoj je Čedomil poslao original. U prijevodu Baničevića nešto je dodano i premještano, a često je prevodjeno po smislu. Prvi dio radnje u Nadi nije jednak rukopisu. Ispušten je uvod, koji je bez značenja te još neke sitnice. Baničević je prevodio i one citate, koje je Čedomil navodio u tudjim jezicima. Da je slabo pazio kod prevađanja, vidi se po tome, što je u trećem arku u sredini rečenice Čedomilova rukopisa napravio u prijevodu period, pa početak novog perioda izlazi nezgodan s obzirom na misli unutra. Što je još značajnije, prevodilac se nije držao reda, kakav je u rukopisu, pa se iz toga može zaključiti, da je Čedomil morao prijevod čitati, premda u Uspomenama veli, da ga nije gledao, ili je ipak prevodilac imao pred sobom duplikat rukopisa, što će biti nevjerojatno. Čedomil u radnji navodi Tolstojeva djela prema njemačkom jeziku, očito pod utjecajem njemačke literature, a više puta ne označuje što je ozimao od drugih kritičara, kao na pr. od Vogüé-a. To nije kriomčarenje nego brzina rada, te nemogućnost, da točno označi, što prepričava, a što navodi doslovno od drugoga. U 13. arku rukopis govori o pripovijesti Katja, a u Nadi je zove Sreća obitelji. Prije nego će prijeći na »Vojnu i mir«, Čedomil daje bilansu Tolstojeva rada, ali tu se rukopis u mnogočem razlikuje od teksta u Nadi. U sam rukopis umetnut je jedan list. Većinom govori po Löwenfeldu, ali ima i originalnih zapažanja, koja se mogu smatrati djelomičnom analizom umjetničke vrijednosti Tolstojeva rada. Tu je jedino Čedomil pokušao odrediti mjesto piscu i dati karakteristiku. Moglo bi se nabrojiti još razlika medju rukopisom i prijevodom u Nadi, ali je suvišno. Sa dvadeset i četvrtim arkom rukopisa počinje duplikat; ima naime dva rukopisa, koji govore o zadnjim književnim djelima Tolstoja. Prvi je rukopis u velikim arcima kao i prijašnja radnja; a drugi u sitnijim listovima, paginiran na



više su ga privlačile Tolstojeve ideje. Osim toga, pišući za strance, držao je važnijim dati idejni profil čovjeka, koji predstavlja u svijetu slavenski karakter. S obzirom na Čedomilove kritičke poglede radnja nema vrijednosti. Za ono doba imala je veliku literarno-historijsku vrijednost. Čedomil je prvi na jugu dao iscrpan pregled Tolstojeva djelovanja, a sličan rad nijesu imali tada ni veliki narodi. Žalosno je samo, da je on izgubio zdravlje na radnji, koja za njegove umjetničke poglede nema značenja. Sve, što je u tom pogledu rekao, ispisao je po drugim piscima (Vogüé, Löwenfeld). U studiji nema živih umjetničkih zapažanja. Da je imao više vremena, možda bi Čedomilu ova studija bila tek građa za estetsko-kritički sud. Da je i na to mislio, može se nagađati iz činjenice, što je i kasnije skupljao literaturu o piscu. Na ovu radnju Čedomil je bio ponosan i s pravom, koliko je to prvi sustavni rad o Tolstoju. Sabrano je obilje mišljenja o piscu, ali nije mogao biti ponosan zbog nekih originalnih vidika o Tolstoju-umjetniku, jer ih uopće nema. Radnja je nemarno pisana, jezik nedotjeran i otežan prenatrpanošću građe. Uopće, čitava radnja daje dojam torza. Nedovršenost radnje opaža se u sadržaju i stilu. Ne mogavši naći brzo zgodan talijanski izraz, Čedomil upotrijebi njemački ili koji drugi. Nije se ni čuditi. Rukopis od 243 stranice golem je posao, a literatura o predmetu ogromna, tako da je bilo nemoguće svu građu kroz mjesec dana srediti i dati radnji određenije oblike.

Malo kasnije počeo je Čedomil priopćivati dopise s umjetničkih izložba. Poslao je Nadi utiske s međunarodne umjetničke izložbe u Mlecima.[54] On sam priznaje, da nije vještak u ovom predmetu. Ipak poznaje neke umjetničke pravce i povezuje ih s književnim strujama. Od umjetnika traži ne samo boju, nego i ideju. Inače dopisi sa izložba nemaju značenja za Čedomila kao kritičara.[55] To su zapravo zapisi iz putne bilježnice. Mnogo kasnije opet se Čedomil povratio izvješćima, i to kad je već davno napustio književnu kritiku. Prikazao je izložbu Konstantina Meuniera u Louvaineu te izložbu domaćeg obrta u Nizo-

svakoj stranici, a ne samo na prvoj kao dotle, vrlo nemarno pisan, jedva čitljiv, i mnogo prošaran rubnim bilješkama druge ruke. Ima jedan odsjek pisan sigurno drugom rukom. Prijevod u Nadi izradjen je više prema ovom drugom rukopisu. Ima velikih razlika u poređaju između tih dvaju rukopisa. Kad je izišlo Tolstojevo Uskrsnuće, dodao je 4 polulista, pisana bez zanosa i pomirljivim tonom s napomenom, da Tolstoju treba oprostiti, jer mnogo ljubi. Tim završava prvi dio radnje, dok u prvom rukopisu nema završetka. Duplikat rukopisa nastavlja se i u drugom dijelu radnje, koji je izišao u Nadi pod naslovom »Vjerska, filozofska i moralna djela L. Tolstoja«. Nadin tekst izrađen je prema drugom Čedomilovu rukopisu manjega formata. Govoreći o moralnim i filozofskim djelima Tolstojevim, Čedomil upozorava, da će iznijeti samo nauku bez kritike, ali je ipak neke ideje podvrgavao kritici. Prvi se rukopis tu prekida i nema ga u ostavštini, dok drugi ide dalje do kraja, a razdijeljen je, za razliku od prvog rukopisa, u podnaslove. Paginacija u drugom tekstu mijenjana je tri puta. U rukopisu se spominje, da je Tolstoj napisao čitavu knjigu o umjetnosti, i da će je pisac ocijeniti, ali faktično to nije izvršio.

[54] Nada. 1897. br. 21. 22.

[55] Nada, 1899. br. 19—20, o. c. 1901. br. 10—20., o. c. 1903. br. 2.

zemskoj.[56] O Meunieru piše veoma toplo kao umjetniku, koji se htio osloboditi škola s gotovim modelima, jer realni svijet daje toliko živih uzoraka. Plastične umjetnosti lučio je Meunier strogo od književnosti, jer ova radi s apstraktnim pojmovima, a plastika ćutilnim sredstvima boje, crte i t. d. Uvidjevši da ne može slikarstvom (dvije dimenzije) prikazati radnički život, posveti se kiparstvu. Junaci su mu iz utrobe zemlje — rudarski radnici. Čovječji rad proslavio je zauvijek djelom »Monument de travail«.

## 4. *Čedomilovi portreti iz naše i strane književnosti.*

S godinom 1897. počinje Čedomil intenzivno raditi na području književne kritike, poglavito u Novom Vijeku. Od ovoga vremena pa do prestanka pisanja neobično je živ i svestran njegov rad. Napisao je nekoliko prikaza o pojedinim domaćim i stranim piscima, pozabavio se nekim općim literarnim problemima i, napokon, našao se u procijepu između Starih i Mladih, pa u tom smjeru napisa priličan broj članaka. U zadnje doba uređivao je Glasnik Matice Dalmatinske i tu po uredničkoj dužnosti pratio domaću i stranu književnost. Karakteristika njegova rada u ovom razdoblju jest načelnost u glavnim principima, neobična gibljivost u kritičkim pravcima, na koncu teško snalaženje u borbama Starih i Mladih, gdje je mislio djelovati korisno i potpomoći književnost, a u stvari plemenito nastojanje nije pravedno ocijenjeno, niti uopće s koje strane primljeno. U ovom razdoblju rada napisao je najzaokruženije radnje o pojedinim piscima.

Od neznatnijih njegovih članaka treba spomenuti odgovor »Urednicima Mladosti«, napisan kao obrazloženje, zašto ne može postati suradnik njihova lista.[57]

Ovaj članak ima značenje, koliko je ovo prvi otvoren sukob s Mladima, iz kojega se razbira, što mu se kod Mladih nije sviđalo, a s druge strane vidi se, da su Mladi u Beču računali s kritičkim sposobnostima Jakše Čedomila. Nevažan je članak o hrvatskim književnim listovima, jer su u njemu samo nabačene neke misli.[58] Upozorio je Vijenac, da sustavnije prati razvoj stranih književnosti, naročito Francuza i Talijana, jer se upliv njihovih pisaca osjeća kod naših mladih. Kod stranaca se književni pravci brzo mijenjaju, te bi bila prva dužnost naše kritike da upozori na dobre i loše strane pojedinih struja.

[56] J. Čuka: Dvije izložbe. Hrvatstvo, 1909. br. 250—251. Dr. Ivo Delalle javlja mi, da je Čedomil dao podatke o slikama metropolitanske bazilike sv. Stošije u Zadru. To je izišlo u milanskom listu Emporium (per l'arte antica e moderna), a potpisano od M. M. Ojettija ili Pompea Molmentija. Delalle misli, da je to bilo oko 1904. ili 1905., a Čedomil mu navodno izričito priznao, da je dao podatke o slikama Carpaccija.

[57] Narodni list, 1897. br. 97.

[58] Katolička Dalmacija, 1897. br. 4.



Bez naročite je vrijednosti prikaz o pjesniku Stjepanu Buzoliću.[59] To je nekrolog i himan više čovjeku nego pjesniku. Pisan je prilikom izlaska Buzolićevih pjesama. Buzolić mu je prigodničar i njegova poezija nužno izlazi više iz intelekta nego iz nadahnuća.

U ocjenama ovoga razdoblja Čedomil ističe često nacionalne zasluge pisca. To se zapaža posebno u prilozima za Novi Vijek. Zbog toga lista i njegova pravca često je nastupio otvoreno nacionalistički. Polemiku s Markom Carem ovako počinje: »Marko Car nazivlje se Srbinom. On piše ćirilicom i za srpski narod. Gospodar je«.[60] U Srbiji je cijenjen kao valjan kritičar i preporoditelj, a u Hrvatskoj ga drže plagijatorom na osnovu dokaza Meneghelloa u Narodnom listu. Čedomil smatra nedosljednim i sam naslov njegove knjige. »Moje simpatije«, gdje ima najdisparatnijih pisaca i nazora, a svi mogu biti njegovim simpatijama. Pisaca diletanata lako je naći, »ali kritičar pa diletant, to je nepojmljivo, ako nije impresionista kao na pr. France.«[61] Po Čedomilu kritičar mora imati čvrsto i određeno uvjerenje, a Marko Car nema uopće svoje metode. Nabraja mu neke nedostatke u pojedinim člancima. Čedomil završava članak žalosnom konstatacijom, koja se najviše na nj odnosi, kako Srbi svojim kritičarima omogućuju izdavanje studija, a kod Hrvata studije ostaju rasijane po časopisima. Neki N. Žarković isporedio je Čedomilovu i Carevu ocjenu Zmaja i dokazao očite jednakosti.[62]

Poslije ovih manjih radova Čedomil je raspravljao u nekoliko članaka o općim problemima: po čemu je hrvatska književnost narodna, o novim pojavama na evropskom književnom obzorju i o mlađem naraštaju u literaturi u Evropi i kod nas. Svojim pisanjem u Crvenoj Hrvatskoj o stvaranju hrvatskoga romana neki R. potaknu Čedomila, da napiše dulji članak o hrvatskoj narodnoj književnosti.[63] To je pitanje načeo 1893. (Važno književno pitanje — Vijenac) formulacijom, koliko hrvatska knjiga odgovara vremenu i društvu, u kome se rađa. U Iskri 1891. pokušao je to odrediti s obzirom na seosku novelu (Nešto o seoskoj noveli), a gosp. R. je to jednostavno riješio tvrdnjom, da hrvatskog romana nema. R. veli, da Dežmanove i Badalićeve pjesme mogu pobuditi rodoljublje, a Čedomil zamjera Matici Hrvatskoj, što je izdavala Badalića i Harambašića, jer njihova »pjesnička vrijednost ne odgovara imenu i slavi«. Za svoje vrijeme su vrijedili, ali se pojavilo mlađih imena.« Harambašićevoj rodoljubnoj poeziji nedostaje iskreno nadahnuće, i rodoljubna mu je žica »umjetno prenapeta«. Tresić i Kranjčević su znali drukčije zapjevati o istom predmetu. Po R. su narodi različni, te i junaci njihova romana moraju imati nešto specifično, a hrvatski roman nije vjerna

[59] J. Čedomil: Pop Stjepan Buzolić — hrvatski pjesnik. Katolička Dalmacija, 1897. br. 17—21.

[60] J. Čedomil: Kritični rad Marka Cara. Novi Vijek, 1897. br. 11.

[61] L. c. 726.

[62] N. Žarković: Marko Car — Paljetkar. Novi Vijek, 1898, br. 1.

[63] Katolička Dalmacija, 1897. br. 38, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 50, 52, 55, 56, 57, 60, 62.

slika našega života. Kod nas život nije jednoličan, samo ga treba poznavati u svoj širini. To vrijedi posebno za politički život. Raznolikost književne problematike dolazi od šarenila života pojedinih naroda i zbog razne književne tradicije. — Nastaje pitanje, da li pisac mora opisivati život svoga naroda? Problem nije jednostavan, jer su se narodi toliko razlučili, da se može govoriti samo o pojedincima. Zbog toga, što je pojedinac postao junakom romana, sve više je roman naginjao psihologiziranju. Raznolična individualna psihologija onemogućila je tipiziranje. Rusi su naprotiv znali u jednoj osobi sjediniti čitav pravac. Kad bi kod nas to uspjelo, ne bismo prispjeli k realizmu nego k romantizmu ili simbolizmu. Čedomil onda pita, ne spaja li suvremenu generaciju politika? Ne vjeruje u to, jer druga čuvstva i nazori određuju i politiku, a to su vjerski i moralni osjećaj. Sada prelazi na problem tendencije i otvoreno zastupa mišljenje, da pisac mora biti društvu koristan. Na to ga sile društvene prilike. Djelo mora sadržavati mnoštvo ideja, da se te ideje jednom nature društvu i postanu svojinom ljudi.

Velike su dakako teškoće kod stvaranja djela, koja će usavršavati pojedinca i društvo, jer umjetnički ne će biti uvijek na visini. Mnogi sumnjaju u djelatnost knjige, ali po Čedomilu roman mora biti takav, pa će biti boljih ljudi i boljih značajeva. R. zamjera, što naš roman ima previše erotike, nalazi uspjelih odlomaka kod Leskovara i Novaka, a Čedomil misli, da to još nije pravi roman sadašnjosti. U djelima Kovačića, Kumičića i Novaka ima dosta kritike, ali manje umjetničke vrijednosti. Jedino Đalski i Borotha imaju oboje ujedinjeno.

Zbog Čedomilova držanja za Moderne još je znamenitiji njegov članak »Mladi naraštaj u književnosti«.[64] Obradio je pokret mladoga književnog pokoljenja u Italiji, Francuskoj i Hrvatskoj. Ime mladih Čedomil je dao generaciji od 1886—1897. Kakav je cilj te mladosti? Glavno im je obilježje, što se slijepo ne povadjaju ni za jednim pravcem, za ničijom školom. Obično se mlađi kasno otresu skrbništva starijih, a tako nije bilo u Italiji. Tamo htjedoše biti samostalni. Stari su im predali ujedinjenu domovinu, a oni stvoriše talijansku književnost, slobodnu od tuđega upliva.

Pokret mladih u Francuskoj prikazuje prema Vogüéu. Ovdje su mladi odbacili larpurlartizam, jer umjetnost mora izraziti cijeli život. Život i literatura moraju biti povezani, kao što je i u prošlosti estetika bila u skladu s narodnim težnjama. Malo drže do književnih pravaca: »... mi se više ne zanimamo za nesagrešivu tehniku stihotvoraca, mi zahtijevamo čuvstvo i ideje.« Stariji dakako gledaju prijeko na mlađe, a to je za njih naravno. Mlađi pišu o svim književnim pravcima. Čedomil upozorava, da kod nas ne znaju pravog značenja simbolizma. Ovaj naziv ne označuje opredijeljenu književnu školu, kao nekada naturalizam, jer unutra ima disparatnih pisaca. Mauclaire veli,

[64] Novi Vijek, 1898. br. 1, 2, 3, 4.



da su pokret stvorili sposobni pisci, a netalenti mu dali ime. Simbolizam je bio reakcija na naturalizam. Od njega ostade znatan moralni upliv i nova prozodija. Izvori su mu bili mnogostruki, a njihova metrika ima budućnost, osim da nestane smisla za glazbu. Ljube sintezu i ne vole naturalističku tehniku dokumenta i detalja. Charbonel vidi u njemu i vjerski preporod, a Čedomil kaže, da mnogo obećavaju. Naturisti su opet nova pojava. Po Robertu de Souza nijesu donijeli ništa nova. O naturizmu se ne može govoriti, dok se ne vide djela, »po plodu ćemo suditi stablo.« Stoga Čedomil drži prenagljenom osudu Paul Adama, prema kojem naturisti predstavljaju tobože pogibelj za književnost. Na kraju Čedomil veli, da ovi mladi nijesu dostigli stare i, ako bi se išlo za uzorima, morali bismo ih tražiti u onoj generaciji iza naturalizma. Zolu — nastavlja — više ne bi primili u Francuskoj u književnu suradnju. »Nažalost naša je mladost i u tom zaostala za Francuskom«.

U četvrtom broju Novoga Vijeka (1899.) prelazi Čedomil na mlađi naraštaj u Hrvatskoj. Taj je unišao u književnost bez borbe, premda su stari držali sve listove u rukama. Mladi su gotovo nehotice pisali prema želji starijih. Izdali bi koji almanah, a stariji su pustili, da se mladi šire, ne upuštajući se u borbe. Pita se, kakova je bila književnost oko 1887. i kakvi uzori? Osim Vijenca nijedan list nije mnogo uplivao na pisce i općinstvo. Pisalo se i izdavalo mnogo, ali nije bilo kritike, da tim upravlja: »Nažalost čas nije bio zgodan, bilo je lako zabasat stranputice, a još lakše upast u prostotu«. Među starije Čedomil ubraja Šenou, Trnskoga, Markovića i Vebera, a među mlađe Kozarca, Draženovića, Harambašića, Hranilovića i t. d. Glavna književna pitanja u to doba bijahu pitanja rodoljubne tendencije, imitacija Šenoe i traženje narodnih problema u djelima: »To bijahu glavna pravila nekakve jadne kritike«. Tomu je uzrok neposredna blizina ilirskoga pokreta i neobična slava Šenoe. »Vraz je dao erotsku poeziju, a Mažuranić epos. Još se tražilo, da djela budu zabavna i ganutljiva.« To je dao Kumičić, koji je uistinu pružio nešto realizma i francuskoga naturalizma. Razvilo se nevrijedno crtičarstvo. Jedini Đalski napisao je dobra djela, ali ga zabaciše, tobože da ne zna jezika. Dakle tada nije bilo valjanih uzora, pa su ih tražili vani. Đalski je s uspjehom pošao za tuđim velikanima, a sve drugo otišlo naturalizmu i crtičarstvu. Psihološka škola imala je učenika u Borothi i Leskovaru.

Kod pjesnika osjetio se jače jaz među mladima i starima. Dok je Đalski dao putokaz novelistima, mladi pjesnici, Kranjčević i Tresić, ne imadoše se na koga nasloniti kao ni Begović, Alaupović, Nazor i Deželić. Mladež se nije mogla zadovoljiti ilirskim budnicama. Pjevali su i ovi rodoljubne pjesme, ali druge naravi. Forma im je dotjerana i sadržaj bogatiji suvremenim motivima. U pjesništvu ima više uspjeha nego u noveli, jer do Đalskoga i Borothe nema dobrih pripovijedača. Tresić i Kranjčević mogu se mjeriti sa strancima. Na polju kritike Čedomil nije vidio znatnijega napredka.

Ovaj prikaz napisao je Čedomil s mnogo zanosa i poznavanja naše i strane književnosti. Mora se spomenuti, da je njegova bilanca previše mršava. Našao je malo dobra u pripovijesti, pjesništvu i kritici, a to se ipak za našu književnost ne može reći, jer je ovo razdoblje dalo veoma dobrih djela, i literarna historija ne će nikako dati pravo Čedomilu. Živio je tijesno vezan s ovom epohom, pa je previše poznavao njene slabosti.

U članku »Odgovori na upite Novog Vijeka« Čedomil odlučno tvrdi, da naša književnost ima predstavnika, koji mogu mirne duše stupiti u kolo drugih naroda i kaže: »Nažalost rek bi da ima ljudi, koji nijesu uvjereni o pravoj njezinoj vrijednosti, valjda za to, što je ne poznaju i valjda za to, što je nijesu upoznali iz francuskih i talijanskih djela.«[65]

U Čedomilovim konstatacijama značajna je tvrdnja, da naša književnost cvate, samo nema spretnih kritičara, koji bi je pokazali vanjskom svijetu: »Ali eto nemamo Brandesa... nemamo vješta kritičara, koji bi lijepo pisao na tuđem jeziku i upoznao tuđince s nekim našim piscima.« Talijani imadoše Vogüéa i Deschampsa. »A mi?... mi gledamo, ne bi li i uništili ono, što kod kuće imamo, ne bi li jednoga gladom umorili, pa makar bio ovaj i zadnji čovjek, komu smo negda vikali: Hosana!...«

U ovim odgovorima nema novih pogleda osim žalca protiv naprednjačke omladine, koja nije imala pouzdanja u vlastite književne vrednote. To nije časovito Čedomilovo raspoloženje, nego njegovo optimističko vjerovanje, pa makar se prije oštrije izražavao o našoj književnosti. Pesimist je ostao jedino s obzirom na kritiku. Žao mu je bilo, da se ne nađe kritičar, koji bi naše pisce prenio u strani svijet. Ta ga misao mnogo mučila, pa je prije, kao i kasnije, sam nastojao doskočiti tom nedostatku, pišući o našim piscima na talijanskom jeziku.

Posebno je značajan njegov članak »Novi pojavi na književnom obzorju«[66] kao upozorenje na evropski idealistički pokret. God. 1896. Brunetière je navijestio preporod idealizma, a 1891. Jules Huret upriličio anketu o naturalizmu. Svi odgovoriše, da mu je odzvonilo. Determinizam i Comteov pozitivizam pomogoše naturalizmu da zaniječe slobodu volje, i dovedoše čovječanstvo do pesimizma. Zola je dao niz romana, koji su »pesimistička epopeja ljudskoga živinstva, ili poprište razbludne mase živinskih tipova.« Mjesto psihologije iznio je Zola fiziologiju i hereditarnost, ali čovjek uz druga baštinstva ponese od roditelja »ljudsku narav.« Znanost nije mogla odgovoriti na pitanje života i smrti. Idealistička filozofija poturila je pozitivizam. Protiv naturalizma ustade Brunetière, Hennequin, Bourget, Blondel, Margueritte, Barrès. Naturalistički roman propada i ustupa mjesto psihološkom, a to se desilo, kad je Vogüé otkrio ruski roman. Njim je dokazano Evropi, kako čovjek osim tijela ima i dušu. Kritika je

[65] Novi Vijek, 1898. br. 10.
[66] Narodni koledar Matice Dalmatinske. God. 1898.



pisana prirodoslovnom metodom. Parnasovci su u poeziji njegovali vanjske elemente: formu, stih i ritam bez života i duha. Kao reakcija na to dolazi simbolizam, koji skreće pažnju unutrašnjosti — ideji. Anatole France, inače poštovalac vanjskih forma, priznaje simbolizmu, da je unio duše i mekoće u poeziju. Tako su se sastali psihološki roman i simbolistička poezija na istoj liniji. Čedomil je ovdje veoma oštroumno povukao granicu među parnasovcima kao naturalistima forme i simbolistima, samo što je simbolizam tijekom vremena prešao u anarhiju, stvarajući nerazumljive alegorije. Nešto kasnije ustao je i Bahr protiv impresionizma, a za ekspresionizam, jer prvi znači odricanje duše i kapitulaciju čovjeka pred vanjštinom. Tako se sastadoše simbolizam i ekspresionizam u borbi protiv impresionizma, naturalizma i parnasovaca.

U vezi s idealizmom stoje i Čedomilova »Književna pisma«. U prvom pismu govori o parnasovcima i Goppéeu.[67] U šesdesetim godinma Catulle Mendès poče okupljati oko sebe mlade, koji su posebno gajili formu i 1866. izdadoše zbirku pod naslovom Le Parnasse contemporaine. Po ovoj zbirci dobiše ime parnasovaca. Postizavali su efekte naročitim sklopom riječi. Bourget im priznaje djelomični uspjeh, jer su izmamili od francuskoga jezika do tada nepoznatu muziku. Škola se raspala, a ostavila je dobrih pjesama i ljubav prema formi. Neki pjesnici kao Mallarmé i Verlaine brzo postadoše vjernicima simbolizma.

U drugom književnom pismu govori o idealističkom djelu »Jeunesse« C. Wagnera.[68] U trećem pismu pozabavio se talijanskom književnošću.[69] Donosi rezultat ankete lista Marzocco o talijanskoj književnosti. Odgovorilo ih dosta (56), ali neki dobro ne poznaju predmet. Hvali odgovor Vogüéa, koji je talijansku književnost prenio preko granica, kao što je prije otkrio rusku. Na kraju predlaže Čedomil, da se slična anketa učini i kod nas, da znamo, kakovo je stanje, pravac i vrijednost naše književnosti. Uredništvo Novoga Vijeka (Tresić) prihvatilo je Čedomilovu sugestiju i raspisalo anketu. Čedomilov odgovor na anketu Marzocca spada među najkonkretnije.[70] U četvrtom pismu daje površne napomene o novoizašlim knjigama u Francuskoj.[71]

Najvažnije je peto književno pismo pod naslovom »Za procvat hrvatske knjige (1847.—1897.)«[72] U tom oduljem pismu Čedomil žali, da naša javnost nije dostojnije proslavila 50-godišnjicu proglašenja hrvatskoga jezika diplomatskim jezikom. Tek je omladina u Pragu izdala spomen-knjižicu s mršavim prikazom literature zadnjih 50 godina. Čedomila je kao djaka neobično veselila knjiga »Slava preporoditeljima«, i da dade oduška svojim čuvstvima, nabacuje ovom zgodom

[67] Novi Vijek, 1897. br. 11. i 12.
[68] Novi Vijek, 1898. br. 1.
[69] Novi Vijek, 1898., br. 5.
[70] Il Marzocco, 1898. n. 51.
[71] J. Čedomil: Amo-tamo po francuskoj novijoj književnosti. Novi Vijek, 1898. br. 6.
[72] Novi Vijek, 1898. br. 1.

nekoliko misli. Tražeći uzroke znamenitoj 1847. i žalosnoj 1897., dolazi do zaključka, da je književnost najviše učinila za narodni preporod i probuđenje hrvatske svijesti god. 1847. Preporodu, kojega vođa žrtvovaše hrvatsko ime, da privuče sve Slavene, može se zahvaliti godina 1847. Sada Čedomil nastavlja oštrim tonom protiv naprednjaka, koji za ljubav neke solidarnosti hoće da žrtvuju hrvatsko ime i prošlost, a na drugoj strani za to nema razumijevanja. Ilircima se nije čuditi, jer nijesu još bili poučeni historijom, ali kasnije je povijest naučila, da o tim sanjama više ne može biti govora. To više, kad se nalazimo u nepovoljnim političkim prilikama, te od ovakovih nepoželjnih koneksija možemo imati samo štetu. Spremaju se delegacije na Vukovu proslavu u Beograd, a preko naše 1897. prešlo se mučke. Listovi se nadmeću hrvatstvom, ali to nije pravi patriotizam, nego strančarstvo, od kojega ne možemo očekivati preporod: »To može jedino učiniti književnost, koja je to i prije učinila kod nas i drugdje, koja se zna uzdići povrh stranačke strasti«...

Da dokaže vrijednost naše lijepe knjige, poslije zaleta u stranu literaturu i njene pravce, Čedomil je izradio nekoliko književnih portreta iz domaće književnosti. O Osman-Azizu dao je iscrpno mišljenje, koje je ostalo u glavnim crtama do danas.[73] Govoreći o njima, razlikuje dvije vrste pisaca: artiste, koji idu za ljepotom, i pisce, koji hoće biti narodnim učiteljima. Osman-Aziz idu u ove druge, ne težeći za prvim mjestom u književnosti. Mladi su, i Čedomil im želi, da ne budu u uspomeni naroda zabilježeni samo kao preporoditelji muhamedanaca, nego da sebi osiguraju lijepo mjesto i u povijesti književnosti. Tim je uvijeno savjetovao piscima, da više gledaju na umjetničku vrijednost svojih djela. S posebnom radošću pozdravlja pisce iz Bosne, jer oni povezuju katolike i muslimane.

Od ovoga prikaza značajniji je esej o Vladimiru Borothi.[74] U Borothi je Čedomil vidio uz Đalskoga najbolju nadu hrvatske književnosti. Čedomil otvoreno priznaje, da ne dijeli u svemu Borothine nazore, ali, držeći se Brunetièrea, razlika gledanja ne će ga smesti u nepristranom prosuđivanju. Borotha je mislio u Bosni popraviti razlike između starog i novog svijeta, ali se toga okanio, jer u tom pravcu nastaviše pisanjem Osman-Aziz. Okrenuo se zapadu, da ga proučava na način modernih evropskih pisaca. Voli promatrati rafinirani svijet očima psiholoških pisaca. Nabraja neke njegove radove: Dva naraštaja, Šemsudin, Stranputice i Listak romana. Zadnji smatra uspjelom psihološkom studijom. Još više je cijenio roman »Ljetne noći«. Zbog njega je proučio sav rad Borothe. Poslije nekoliko godina povratio se na Borothu prilikom njegova romana »U malome svijetu«. Čedomil više nije ushićen i kaže otvoreno, da se ovaj roman ne može mjeriti s prijašnjim piščevim radovima.[75]

[73] Novi Vijek, 1898. br. 7. 8.
[74] Novi Vijek, 1898. br. 9.
[75] J. Čedomil: Nove pripovijesti. Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. knj. II. sv. I.



Mnogo je izrađenija studija o Silviju Strahimiru Kranjčeviću.[76] Čedomil tvrdi, da je Kranjčević prvi hrvatski pjesnik. Nije ga digla reklama i kritika. Izlazak Bugarkinja bijaše popraćen oštrim primjedbama Šrepela. Općinstvo je Kranjčevića zavoljelo, premda nije preda nj stupio ničim osim pjesmom. Publika nije uvijek pravedan sudac, ali je ovoga puta pogodila. Kod jakoga pjesnika, kao što je bio on, morala je negdje proviriti osobna nota: tuga i bol: »Pokazao se odmah pjesnikom boli, i to boli kojoj nema lijeka, ili barem teško ga igdje naći joj. Pesimizam, to je osebujnost Kranjčevića vile... Izvor boli je u njegovu srcu«.[77] Lijeka bi se našlo u ljubavi, ali i ona mu postaje sjetna i nevesela. Malo ima kod sličnih pjesnika ljubavnih pjesama, pa tako i kod njega; tek nekoliko u mladosti i to neoriginalnih, jer podsjeća na Heinea i Zmaja. Pjevao je rodoljubne pjesme, ali bez romantičnog lomatanja, hvatanja handžara i jatagana: skrio je domovinu u srce, i teško mu izlazi na jezik. Njegov pesimizam češće prijeđe u humor i satiru, no iza nasmijanih usana ima uvijek suze.

Pesimizam je sve jače obuzimao pjesnika. Vjerovao je u ideale, a vidi, da je ludo u njih vjerovati. Jedinu utjehu nalazi u pjesmi. No ti pesimisti imaju veliku moć, da ljube i plaču nad bijedom drugoga. Čedomil sada izriče veoma oštro zapažanje o izvoru pjesnikova pesimizma. Dok Đalski i Leskovar imaju pesimističku notu sa znanstvenim obilježjima, «Kranjčevićev pesimizam nasuprot nema izvora u nijednoj filozofskoj nauci. Zaludu ćeš u njegovim pjesmama tražiti metodični i sistematični kakav razvoj Schopenhauerove nauke«.[78] Kod njega pesimizam izvire spontano iz duše bez ikakve znanstvene primjese. Drugi su pesimisti, jer im se sviđa ta nauka, a kod njega je rođen s njime. To je bolest našega doba, samo se mora razlikovati iskreni pesimizam, koji djeluje od hinjenoga, koji je smiješan. Uz pesimizam mora biti spojena velika misao, i to Kranjčevića dijeli od plitkih očajnika. Takav pesimizam obično urodi dobrim plodom osobno za pjesnika, jer ga izdiže nad bijedom, daje mu snage, da zaželi bolji svijet, pa u tom pravcu djeluje. Po snazi stiha i originalnosti misli neke njegove pjesme mogu se mjeriti s najboljima u svijetu (Iza spuštenijeh trepavica, Noć na Foru, Zadnji Adam). Kranjčević ima sva pjesnička svojstva. Tek je mjestimice nejasan. Nema mnogo novih misli, osjeća se zajedništvo misli s drugim piscima, ali Čedomil odmah dodaje, da bi bio »nepravedan, kad ne bi Kranjčeviću priznao originalnost nadahnuća. Nema kod njega traga uplivu nijednog starijeg ni modernijeg pjesnika.« Ako bi bilo dodirnih točaka s De Vignyjem, to nije direktan upliv, nego sličnost karaktera.[79] Pjevajući bol Kranjčević se proslavio. Nije ništa novo pjevao, ali je »istrgao očajno iz duše ideju, što je začeo, i koja ga je uvijek mučila, i iznio nam ju pred oči u pjesmi još krvavu, ali živu«. Iznesene ideje, osobno

[76] Novi Vijek, 1899. br. 4, 5, 6, 7.
[77] O. c. br. 4. str. 220.
[78] O. c. br. 6. str. 318.
[79] O. c. br. 7. str. 375.

proosjećane, ujedno su općeljudske, jer u njima svatko može naći dio svoje duše. Plače kao i mi, samo »naših suza brzo nestaje, a njegove će ostati« — kaže duhovito Čedomil. Mladi naraštaj, s bolom u duši, naći će u njemu svoga pjesnika. Čedomil priznaje, da se mnogi ne će složiti s njegovim mislima, ali će Kranjčević svakoga pobuditi na razmišljanje o krupnim pitanjima života. Nitko se ne može tužiti na njegov pesimizam, jer izvire iskreno iz njegove duše: »Nek je nujna, nek je očajna njegova pjesma, kroz nju govori strast i glas srca, a ne pretvara se nikad u prostu praznu retoričnu deklamaciju... A nemojmo ni zaboraviti, da su možda bol i jad najsvetije stvari na svijetu...«[80] Prelazeći u zanos, Čedomil završava studiju riječima: »... žao mi je pri koncu ove studije rastati se od ljubljenog pjesnika. Zaključit ću riječima glasovitog francuskog kritičara: Je voudrais en avoir parlé comme en parleront nos fils, sans ingratitude et sans superstition.«[81]

Zadnje riječi zvuče kao proročanstvo vidovnjaka, jer je Čedomilov sud ostao definitivan. Ujedno je ovo najtoplija Čedomilova kritika, što ju je uopće napisao. To je izliv srca, pjev srodne duše i veselje, da je našao pjesnika, koji je izrazio i njegove boli. Čovjek se veseli, kad nađe drugoga, koji je izrazio ono, što sam nije mogao izreći, smatra ga udvojenim bićem samoga sebe — svojim bratom. Takav je slučaj Čedomila i Kranjčevića. Oba su pesimisti, djelomično iste prirode. Čedomil je bio iskren, jer nije potpisao studiju, i mnogo iskreniji nego na drugim mjestima, gdje se osjeća suspregnutost izraza. Ovdje je dao oduška srcu, i završetak je upravo himna Kranjčeviću. Kako je Čedomil s pomnjom čitao Kranjčevićeve pjesme, vidi se iz primjerka zbirke u njegovoj biblioteci. Sav je ispisan rubnim bilješkama. Kako je među njima bio upravo srdačan odnos, razbira se iz korespondencije i Uspomena. To su bile dvije duše-blizanice i razumjeli su se do kraja, za razliku od Đalskoga, koga je Čedomil mnogo volio, ali se u njemu kao čovjeku razočarao. Kranjčević mu je ostao ljubimac i kao čovjek i kao pjesnik. Studija nije potpisana, jer je Čedomil već prije imao neprilika zbog svoga mišljenja, pa je predosjećao, da će i opet biti prigovaranja, a unutarnjost ga nukala, da izlije iz srca osjećaje, makar i anonimno.

Na ovu studiju ostao je Čedomil trajno ponosan (Uspomene). Doista imao je zašto. Znalački je analizirao izvor Kranjčevićeva pesimizma, tvrdeći, da je taj spontan, a ne naučen, i tako se sasvim razišao s kritikom Hrvatske Straže. Hrvatska Straža dokazivala je izvadcima iz Schopenhauera i Kranjčevića utjecaj prvoga, prema čemu bi izlazilo, da je kod Kranjčevića bio naučen pesimizam. To još ne smeta, da mu pesimizam bude iskren. Ipak ostaje pitanje, da li je pesimizam izvirao iz osnovne pjesnikove duševne dispozicije, ili ga je pjesnik poprimao kasnije i u nj se uživio. Čedomil je tvrdio, da je Kranjčević rođen s ranama u duši, a Hrvatska Straža piše, da je Kranjčević izgradio svoj pesimizam na Schopenhaueru. Kranjčević je poznavao Schopenhauera,[82] ali nije bez osnova Dvornikovićeva sumnja, da li ga je Kranjčević uopće čitao, toliko je njegov pesimizam izrastao iz njega. Nije važno, da li je Kranjčević hamletovskoga karaktera — kako misli Dvorniković, nego da li je njegov pesimizam doista rođen s njim i u životu prekaljen. Čedomil je zastupao ovo posljednje, a s tim nije isključeno, da pjesnik prirođeni pesimizam i znanstveno obrazloži pod tuđim utjecajem.

Čedomil je ostao kod svoje tvrdnje i u članku »Novija hrvatska lirika.«[83] Njegovo mišljenje usvojio je i Livadić, jer anologije sa Schopenhauerom znače tek sličnosti među svim pesimistima.[84] Doista se može reći u ovom slučaju s Daudetom, da među ljudima postoji svojta duha, za koju pojedinac nije odgovoran, jer je priroda u času velikoga stvaranja ljudi i romansijera mogla — čisto iz zabave — pomiješati tijesto, od kojega je umijesila pojedince. Čedomil je potanko analizirao karakteristike raznih pesimizama, stavivši Kranjčevićev u opreku s banalnim i lascivnim motivima ondašnje, takozvane pesimističke poezije. Kao aristokrat osjećaja i misli divio se Čedomil veličini i zgražao nad plitkošću drugih. Ovo su stvarni razlozi njegova hvalospjeva. U kritici je isticano, da je Kranjčević došao do izražaja u svim crtama istom krajem života, ali Čedomil je dao sve karakteristike već tada, i ništa nije promijenjeno kasnijom kritikom. Tek njegova kritika nije dovoljno zapažena, a jedno vrijeme pripisivali su je Tresiću-Pavičiću, pa je Čedomil Tresića upozorio, da popravi krivo mišljenje javnosti. Neki rekoše, da se o Kranjčeviću malo reklo, premda se mnogo govorilo.[85] Ako se pročita Čedomilova kritika, vidi se, da je gotovo sve rečeno. Na Kranjčevićevu poeziju osvrnuo se Čedomil prigodom izlaska Trzaja, nazivajući ga »naš veliki pesimista i ljubimac mladeži«.[86] U ovim pjesmama nije našao ništa novo, nasuprot mišljenju Dvornikovića i drugih, da se definitivni Kranjčević nalazi u Trzajima i Divot izdanju.[87]

Iz ovoga vremena potječe Čedomilov portret Janka Leskovara.[88] Može se takmiti dotjeranošću stila i dobrim karakteristikama sa studijom o Kranjčeviću.[89] Čedomil je odmah zapazio sve značajke pisca. Ocjenu počinje riječima staroga Bušinskoga, upravljenim svojemu sinu i čitavoj mladosti, kako mladež ne zna živjeti, nego se gubi u suvišnim naklapanjima. Leskovar je opisao učitelje i gradski život, i ako je istina, što je iznio, nemamo se čemu nadati. Sličan je Turgenjevu po škrtosti

[80] L. c. str. 377.
[81] L. c.

[82] V. Ćorović: Lektira S. S. Kranjčevića. Građa, X. str. 93.
[83] Glasnik Matice Dalmatinske, 1903. god. II. knj. II. sv. I.
[84] Kranjčević: Pjesme, 1926. Uvod Branimira Livadića, str. LVII.
[85] Krleža: S. S. Kranjčević (Hrvatska književna kritika) — Minerva — uredio Maraković. str. 196.
[86] Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. God. II. knj. II. sv. III.
[87] Kranjčević: Pjesme, 1926. Uvod Branimira Livadića, str. LXXVIII.
[88] Vijenac, 1899. br. 17.
[89] Lj. Maraković uvrstio ga u Antologiju hrvatske književne kritike (Minerva).

osjećaja. Leskovaru nedostaje tehnika novele i kompozicija, ali zna karakterizirati. Novela »Poslije nesreće« psihološka je studija à la Bourget. U romanu »Propali dvori« drži Čedomil poskupac suvišnim. Roman »Sjene ljubavi« više je studija duša nego novela, jer unutra nema života i akcije. Nema nikakva razvoja u osjećajima, pa je mnogo sto stranica za samu analizu. Majstor je u opisu prirode, ali se služi sanjama, kad treba štogod naslutiti, ili putovanjima, kad treba nešto riješiti. Osim toga ženske tipove uzima samo kao zaljubljene žene, bez ikakve druge misli u glavi. Leskovar je mlad i mogao bi se razviti, pa ga opominje, da u životu ima osim ljubavi drugih važnih pitanja za narod: »Život ne svršava obično u tridesetoj godini sretnom ili nesretnom ljubavlju«. Sreća ljudskoga života sastoji se u radu za društvo i ljude. Ovako završava studiju: »Želio bih doskora Leskovara vidjeti, da se povratio »Katastrofi« Čitatelji me ne će svi razumjeti, ali Leskovar hoće, i to mu govorim ko prijatelj književni, koji želi sreću njemu, hrvatskoj knjizi i hrvatskom narodu.« Drugim riječima, neka Leskovar u djelima dadne malo više života i vedrine, da se ne izgubi u analizama i dekadentstvu. Neki su ga kritičari precijenili, pa je držao nužnim upozoriti na njegove nedostatke.

Kao u ocjeni Leskovara Čedomil ide odmah u srž problema u prikazu pjesama Mihovila Nikolića.[90] Nikolić je subjektivan i usamljen. Pjeva o ljubavi, ali ne upada u banalnost: »Nema velikih ideja, a nema ih ni mnogo.« Glavna mu je misao bol. Po slikovitosti izraza i osjećanju prirode najjači je naš pjesnik. Ide upored s francuskim simbolistima. Kod njega je značajno, da iznosi prvi utisak prirode. Čim nastupi analiza, takav bi pjesnik morao izražavati buntovnije misli, jer je pesimist, a to mu nije u prirodi: »Da pravo rečem, ja ne ljubim Nikolića, kad se ratobornim pokazuje«. Neke pjesme, gdje je izišao iz svoga osnovnog raspoloženja, nijesu iskrene, tuđe su (Sanci, Zmija, Čista srijeda). Čedomil ne bi želio, da u Nikolića prevlada ratoborni akcenat nad povučenom sjetnošću.

U red dobrih portreta naših pisaca može se staviti i prikaz o Jovanu Hraniloviću.[91] Kod njega je Čedomil našao, što kod drugih nema: vedar optimizam: »U njegovim izabranim pjesmama nema skepse.« Diobu pjesama na epske i epsko-lirske smatra Čedomil nepravilnom, jer su sve lirske osim »Ljudevita Posavskog«. Najbolje su »Pjesme svakidanke«, a elegije će mu sačuvati ime u literaturi. Nema unutarnjih trzaja, jer vjeruje, i vjera mu daje čvrsto osvjedočenje u pobjedu dobra. »Žumberačke elegije« vrijedne su kao poetizacija jednoga kraja. Rodoljubna poezija teško uspijeva s mnogo razloga, a najviše zbog razlike današnjega osjećaja i onoga u prošlosti. Ipak Čedomil, zbog naših posebnih prilika, hvali takovu poeziju: »Dakako, kad se radi o pjesniku i potrebito je, da je najprije umjetnik, pa mu ne će škoditi, bude li o rodu pjevao«.

[90] Vijenac, 1899. br. 27.
[91] Nada, 1900. br. 23. i 24.



Jednako uvijenom a ipak stvarnom može se smatrati ocjena pjesama Ante Petravića.[92] Čedomil je poznavao Petravića kao pisca kritičkih prikaza i veselilo se, da još netko radi na kritici. Nije znao, da je pjesnik. Nekoliko pjesama vidio je u časopisima, ali ih je smatrao plodom diletantizma. Iz popratnog pisma[93] — nastavlja Čedomil — razabira, da pjesnik drži nešto do njih, iako ih ne precjenjuje. Čedomil se dao na čitanje pjesama preko volje, jer je mnoge manje zbirke počinjao, ali nije dovršio. Pročitao ih je do polovice — nije mogao dalje. Petravić ima nešto misli i po koju nelošu kiticu, a proze najviše. Još ga ne bi mogao ubrojiti među hrvatske pjesnike, ali se usuđuje tvrditi, da će postati »dobrim pjesnikom.« Na kraju ispričava se Čedomil, da nije napisao iscrpnu kritiku pjesama. To ostavlja za budućnost: »Uhvam se, da ću imati prigode, bude li zdravlja za to, kad bude izašla nova zbirka do koje godine, jer će biti i bolja od ove.«

Čedomil je redovno bio miran i popustljiv, ali je nekada zalazio u polemiku, ako je osjetio, da je ugrožena književna baština i osnovi umjetnosti. Iz takovih pobuda nastala je ocjena Tucić-Nikolićeve »Knjige života.«[94] Ovo je više oštar obračun s modernim pojavama u našoj književnosti nego estetska analiza djela. Zapravo nema ocjene, nego se zadržava na sadržaju, duhu knjige. Odlučno ju je osudio kao nezdravu i ubitačnu pojavu mlade generacije, koja bi trebala pokazati više smisla za preporod naroda. Nije kod nas nastupilo doba, da nam književnost postane sitno prebiranje i dokono kopkanje po duši, kad ima sto prečih zadaća. Da je došlo do takove književne razonode redovnim razvojem književnosti, ni pola muke, nego je to izvučeno iz knjiga, neiskreno i umjetnički nedozreo. Ukrštanjem raznih knjiških utjecaja individualnost pisca izgubi na snazi, ne dolazi do izražaja, da se i ne govori o nedostatku narodnih osebina. S umjetničke i nacionalne strane odabran je pogrešan put. Čedomila je boljelo, da mladost ruši njegovu vjeru u našu književnu i narodnu budućnost.

Uporedo s portretima naših pisaca napisao je Čedomil nekoliko prikaza stranih umjetnika. Među tim radnjama ima vrijednih skica i iscrpnih studija. Manje je važan članak »Fridrik Nietzche i njegova nauka.«[95] Članak je napisan po narudžbi, pa je odjek pročitanih knjiga. Nauka Nietzchea prešla je i na književno područje, a Čedomil je uvjeren, da će Nietzsche pasti kao Zola. Razmahao se socijalizam, i književnici, zaneseni njegovim stilom, otidoše k njemu radi individualizma, da tako onemoguće književni socijalizam. Ali opasnost je i od skrajnjeg individualizma. U hrvatskoj književnosti — nada se — ne će naći mjesto njegov upliv, kad ga do sada nema. Ipak je ovaj članak napisan upravo zbog pojava lošeg individualizma u literaturi, i Čedomil je odmah upozorio javnost na opasnost, koja prijeti malim narodima od kulta jačega.

[92] Prosvjeta, 1900. br. 14.
[93] Pismo od 23. IV. 1900. U pismu daje mu Petravić neke detalje o sebi i moli, da pjesme ocijeni »ni po babu ni po stričevima.«
[94] Prosvjeta, 1900. br. 4.
[95] Nada, 1899. br. 1. i 2.

Prateći intenzivno talijansku književnost, napisa Čedomil nekoliko prikaza o piscima, koji su tada bili u prvim redovima. Pascolija je držao veoma važnim za ondašnju talijansku literaturu.[96] Vogüé je naime u traženju otkrića smatrao D'Annunzija preporoditeljem talijanske književnosti. E. Rod je svratio pažnju na D'Annunzija i Vergu, a on će — nastavlja ironično Čedomil — tražiti nekoga drugoga. Manija traženja genija škodila je dobrim talijanskim piscima u inozemstvu, a pjesnicima pogotovu, jer se pjesme teže pretaču u strani jezik.

Znatnija je studija o Fogazzaru.[97] Kad se Fogazzaro pojavio, u Italiji je vladao naturalizam Verge, Capuane i drugih manjih pisaca. Oni su dali u djelima talijanski narodni život, »ali metoda književna, to bijaše metoda Zolina«. Čitava atmosfera bijaše zasićena naturalističkim uplivom Francuske, i to je Capuana svojim kritikama branio. Fogazzaro se svojim djelima odlučno odupro toj struji. Tako Fogazzaro ide svijetlom stazom Manzonija, i ima značenje kao čuvar talijanskog književnog kontinuiteta. Iza nekoliko pjesničkih radova prešao je Fogazzaro na roman, što je i važnije u njegovu radu. S romanom »Daniele Cortis« dođe u prvi red pisaca. Roman »Piccolo mondo antico« Čedomil najviše cijeni, stavljajući ga uz Vjerenike Manzonija. Kako Fogazzaro ima reformističke težnje, njegovi su romani tendenciozni. Tendencija je neprimjetljiva, izbija spontano iz karaktera i situacija. Osim toga Fogazzaro je iznio u djelima najteži problem, o koji se idealizam spoticao kod naturalizma — ljubav. Čedomil opet i tu čuva granice i, daleko od onih moralista, koji bi htjeli ljubav isključiti iz umjetnosti, dopušta piscu, da ljubav unese u djela, samo nek ta bude oplemenjena i umjetnički vjerojatna.

Gotovo u isto doba nacrtao je Čedomil portret talijanske književnice Vittorie Aganoor.[98] U uvodu spominje nekoliko talijanskih književnica i njihovo značenje. Ada Negri dođe na glas simpatijama prema socijalizmu i uopće bijednicima. Anie Vivanti romantičnim životom začarala je mnoge i nametnula im se. Uza sve to Čedomil drži, da su od njih bolje umjetnice M. A. Brunamonti i Aganoor, jer imaju umjetnički izrađeniju osjećajnost. Aganoor je povučena i nenametljiva, pa ne izdavaše ništa, dok je majka nije nagovorila, da izda pjesme. Čedomil analizira pojedine dijelove njene knjige i hvali »Il cavallo di San Marco«, kao uspjelu rodoljubnu pjesmu o negdašnjem sjaju i zapadu mletačke republike. Čedomil primjećuje, da je Aganoor privlačiva kao pjesnikinja, koja se nameće općinstvu čistom umjetnošću.[99]

---

[96] Život, 1900. (Knj. I.), sv. II.

[97] Prosvjeta, 1899. br. 12, 13.

[98] Prosvjeta, 1901. br. 1. i 2.

[99] Dr. Ivo Delalle kaže, da je ona kao dvorska gospođa poznavala Čedomila i osobno. Preko nje je došao u vezu s drugim književnicima. Jednom zgodom Čedomil se šetao na Pinciju u Rimu. Tuda je prošla dvorska kočija s kraljicom Margaretom, u pratnji Vittorije Aganoor. Čedomil ih je učtivo pozdravio. Aganoor je kasnije pripovijedala Čedomilu, kako se kraljica interesirala za nj, jer je ostala začuđena nad njegovim poklonom zbog ondašnjih zategnutih odnošaja između Kvirinala i Vatikana. Kraljica Margareta bavila se mnogo književnošću. V. Aganoor bijaše po ocu Armenka (Pismeno saopćenje, 8. I. 1941.).



## 5. *Članci iz borbe Starih i Mladih.*

Pokret Mladih u hrvatskoj književnosti nije bio homogena reakcija mlađe generacije s izrađenim programom i jedinstvenim nastupom. U našoj literarnoj historiji isticane su mnoge komponente toga pokreta kao bitne, jer je u pokretu bilo različnih skupina. Tako je u Modernoj bilo ne samo književno nijansiranih grupa, nego i političkih protivnosti, te nije bilo stalnoga kriterija za diobu duhova. Našli su se često politički protivnici u istoj književnoj skupini i obratno. Nastalo je neodređeno gibanje, pa je stranom posmatraču bilo nejasno, po kakovu se načelu dijele u skupine. Pogotovu je to bilo teško za one, kojima je književnost bila glavno pitanje. Među tima je bio Jakša Čedomil. Svakako prije nego su službeni Stari počeli pisati protiv Mladih, ima u Čedomilovim člancima mjesta, o koja su se morali mlađi spotaći. Kad je borba prešla s književnoga područja na kulturno-političko i zahvatila gotovo sve naše institucije, Čedomil je držao, da mora izreći svoje mišljenje, pa je objelodanio u tu svrhu nekoliko članaka.

Prvi takav članak napisao je pod naslovom »Mnogo buke za ništa (o secesiji)«, ali ga Vijenac odnosno Hranilović nije dao tiskati. Čedomil spominje, da je imao o čitavom sporu oko Moderne drukčije shvatanje nego oni u Zagrebu.[100] Čudio se ipak, da se toliko govorilo i pisalo o secesiji, koja kod nas uopće nije postojala. Prema tome o tom ne bi trebalo raspravljati, da pod ovim nije bilo nešto drugo, a to je »razdor između naših književnika«. Sad Čedomil nastavlja malo ironično, kako je politika do sada dijelila ljude u tabore, »a eto već hoće, da ih i godine dijele«, nadošla mržnja radi razlika u godinama. Bila bi razumljiva srdžba Mladih, da im Stari nijesu priznavali dobrih djela, ali ne može se opet usvojiti načelo, da je sve kod Mladih dobro, a kod Starih rđavo. To je žalosno, i ne bi smjelo tako biti, jer mladež po sebi nije zavidna, a stariji gledaju na nju kao na svoje nastavljače. Stari naime učine svoje, njeguju prema snagama književnost, da to predaju na čuvanje i proširivanje mlađima, koji su opet ponosni, da stariji u njih imaju povjerenje. Tako je bilo kod nas i prije. Đalski i Kranjčević udarili su novim pravcem, ali stari im ne ometavahu rad. Književnost se razvija poput naroda organski, pa tu treba opreznosti u prihvatanju novih pravaca. Od nas ne bi bilo pametno zatvoriti vrata pred naprednim književnim pokretima, tek »valja znati odabrati ono, što je za nas«. Tako je bilo prije, pa iako je starost konservativna, nije gušila dobrih talenata, koji su se eventualno odvojili od njihovih načela. Mladi su to razumjeli i mjesto naklapanja o raznim pravcima, radili su prema sposobnostima i tako se nametnuli starima. Mladi su opet štovali susretljivost starih. Rodoljublje im nije smetalo u radu: »Ne zaboravimo, da je kod nas rodoljublje stvorilo književnost.« Osim toga Mladi nemaju pravo toliko se tužiti na Stare, jer su zauzeli važna mjesta u javnom životu. Mladi govore o nevrijednosti onoga, što su

---

[100] Vijenac, 1900. br. 5.

Stari učinili u prošlosti, ali sve je ljudsko relativno: »Za nas vrijedi ono, što je dobro kod nas, sve dok ne dođe nešto boljega.« Čedomil pribraja i sebe Starima slijedećim riječima: »Kao što smo pozdravili Borothu, Leskovara, tako smo se radovali i Nikolićevim pjesmama i priznavali mnogo dara mnogim drugim poletarcima... Jesmo li se mi prema vama pokazali zavidni ili nepravedni?... Možda tkogod, koga nijesam spomenuo, ima u svojoj glavi kakvo veliko djelo...« ali o tom se ne može suditi, dok ne dođe van — nastavlja Čedomil. Od njih se ne traži, da se povađaju za Starima, ali neka opet ne trče za tuđincima, koji su gori od naših Starih. Treba gledati na zbivanje u svijetu, ali ne zaboraviti ni svoje: »Ne pozivamo vas natrag k ilirstvu, ali vas pozivamo k istoj zemlji i k istom narodu, u kojem je ilirstvo začelo se i živilo. Naša književnost ima bit hrvatska književnost, a to joj ne će smetati da bude i velika i svjetska«. Čovjek ostaje uvijek čovjekom, gdje god živio, ali čovjek u Hrvatskoj ima biti Hrvatom. »Ja sam svršio, rekao sam, što mi je na srcu bilo, što je valjda i mnogim drugima na srcu, bio bih sretan, kad bi ove riječi mogle štogod doprinijeti bratskom sporazumu i slozi književnika. Bilo bi dosta za to malo dobre volje«.

Karakter polemike ima i članak »Discours de combat.«[101] Čedomil je naime htio govoriti o knjizi Brunetièrea, ali je nehotice prešao na naše prilike, pa je ovaj prikaz upravo njegov Discours de combat o našim književnim prilikama. Prije nego prijeđe na njih, Čedomil se zadržao ukratko na svjetskoj kritici i njenim predstavnicima. Među vodeće kritičare ubraja Tainea, Vogüéa i Brunetièrea. Za Brandesa tvrdi, da je dao presjek kroz književnosti, ali nije utjecao na njene smjerove u bližoj budućnosti. On je u svojoj kritici statičar i analizator, bez namjere, da koji pravac ruši ili brani: »Takvim kritičarima ja predpostavljam one, koji ruše, što ne vrijedi, a grade nešto bolje, koji ubijaju i liječe, jer ako je u svijetu zabranjeno ubijati, to je dopušteno u književnoj republici. U njoj ubojstvo može biti sveto djelo mjesto zločina.« Shvaćajući tako zadaće kritike, a i zbog naših prilika, Čedomilu se najviše sviđao Brunetière, jer je ovaj u javnim konferencijama i kritici ispitao aktualne probleme života u vezi s književnošću. Brunetière je više nego ijedan drugi kritičar vidio prisnu vezu tih dvaju čimbenika pa je nastojao naći neko rješenje, uvijek oprezan, da mu se kritika ne izrodi u zadirkivanje i neknjiževno prepiranje. U vezi s time veli o našim prilikama, da nijesu u tom pogledu najbolje: »Neka pitanja kod nas kao da se navlaš izbjegavaju, zameću se nasuprot prepirke o koječem i ne pazeć na to, da li je od toga kakva korist«.

Iza toga Čedomil veoma oštrim i odlučnim riječima zastupa mišljenje, da književnost mora biti blizu životu. Narod ima pravo u njoj tražiti svoje boli i radosti. Publika može pitati, da li je pisac dušom vezan uz domovinu, te odrazuju li se u djelima narodne boli i razočaranja. Ako toga nema, s kojim pravom onda mogu pisci računati na simpatije i pažnju općinstva i optuživati ga, da je bez ukusa i neodgojeno, da ne mari za domaću knjigu? Zapravo je obratno, pisci ne mare za publiku. Narod redovno nagrađuje dobre pisce povjerenjem i pomaganjem. Naša pak književnost, prema Čedomilu, nikla je u narodu, ali mu se sada pomalo otuđuje. Zaboravili su pisci na nekoje zakone, kojih bi se morali držati, a da tim ne bi bila prikraćena njihova sloboda. Pisci naime nijesu mislili na prošlost svoga naroda i književnosti, a bez toga nema napredovanja. Oni misle drukčije napredovati, a kad nijesu uspjeli, najlogičnije bijaše reći, da do njihove pojave književnosti uopće nije bilo. Slobodno je tako misliti, ali narod sudi drukčije, jer vidi, da je u prošlosti nešto bilo, pače doprlo i do nas, a vjerojatno će i nas preživjeti, i to nešto nemoguće je uništiti ili izbrisati. Vrijeme ne uništava sve: »To je povijest, to je predaja, to je tradicija«. Bio bi nesmisao okameniti se u tradicijama, ali ne manji je zaboravit ih. Po zdravom sudu nemoguć je napredak knjige bez veze s tradicijom. To je razumljivo, jer od književnosti ostaje ono, što je u skladu i vezi s prošlošću. Stari pisci nijesu u svemu besprijekorni, ali su pogreške nadomjestiti žarkom ljubavlju prema domovini. To nije slučaj kasnije, kad se pojavilo boljih književnika nego za ilirizma, ali su nepopularni, jer su daleko od naroda. Đalski u tom može služiti primjerom. Dok je radio u vezi s tradicijama, bijaše čitan, a kad se u djelima otuđio narodu težio samo za ljepotnim učincima, onda ga ni narod toliko nije volio. Đalski će ostati u uspomeni naroda po djelima, koja više odgovaraju intimnom raspoloženju i trajnim težnjama naroda, a ne u djelima tipa »Mors« i »San doktora Mišića«. Veza tradicije i domovinske ljubavi očita je, i krivo je shvatiti to kao stranačku pripadnost, nadvikivanje, kao da stranke imaju isključivi privilegij na rodoljublje. One više razjedinjuju, a domovinski osjećaj sjedinjuje.

Premda je Čedomil bio u zadnjem članku načelan, ipak ga je preko očekivanja napao Dežman u Životu.[102] Čedomil je na neke ujedljive riječi šutio. U odgovoru je samo razjasnio osnove svoga gledišta.[103] Dežman mu je spočitnuo, da je u Discours de combat ustanovio bolest, a drugima prepustio traženje lijeka. Čedomil odgovara, da nije htio davati konkretne upute, jer bi protivnici rekli, »da zauzdavam njihovu slobodu, a opet književna kritika dandanas ne postavlja za to nikakvih pravila piscima, jer ne da se ni postavljati neka općenita pravila, već treba računati na temperamenat i svojstva pojedinih pisaca.« Dežman ga dalje pitao, da li voli historičko-romantički ili socijalno realistički pravac ili pak retoriku zvučnih pjesama, a Čedomil vješto odgovara, da je u književnosti dobar svaki pravac, ako se opravda uspjelim djelima. Oprašta Dežmanu predbacivanja, da tobože nije razumio Mladih u pogledu rodoljublja i tradicije, jer se o protivnom mogao uvjeriti iz zadnjih njegovih ocjena, gdje je mnoge Mlade pohvalio. Dežman se okomio na lažne autoritete i klike, a on mu odgovara: »Ja ne poznajem tih klika ni tih autoriteta, pa da bi ih bilo, ja bih pružio prvi ruku pomoćnicu Dr. Dežmanu proti njima.«

[101] Vijenac, 1900. br. 16.

[102] Život, 1900. I. knj. str. 179.
[103] J. Čedomil: Životu. Vijenac, 1900. br. 20.

Odgovor je poučan. Čedomil je pokazao, da je on za širu slobodu nego njegovi protivnici. Postavljanje nekih uputa i pravila za domoljublje već bi bilo kraćenje slobode, a k tome je i nemoguće u tom dati neka pravila. Tako je donekle nadlicitirao protivnika u shvatanju slobode. Prema Dežmanu i Životu nije imao indispozicija, kako bi se moglo razabrati iz zadnjih rečenica. Malo kasnije bio je pače suradnik i član utemeljitelj Života. To doznajemo iz dopisivanja između njega i Dežmana.[104]

U duhu predjašnjih članaka napisao je Čedomil književno pismo, u kom je progovorio o pjesnicima, kojih talenat nije dovodio u sumnju, samo mu žao bilo, da su se dali na sklizak put, udaljujući se od narodne duše.[105] U zadnje vrijeme — veli Čedomil — zapaža se odmicanje književnosti od naroda, a u tom ga uvjeriše i dvije knjige njegovih zemljaka Nazora i Begovića (Slavenske legende i Knjiga Boccadoro). Njihove knjige ne će prihvatiti ni narod ni inteligencija, osim možda kojega literate, jer su markizica i slavenski bogovi daleko od narodnog osjećaja. Narod ima svoje brige, boli, patnje i hoće, da ga pisac utješi i pouči. Na odgovor, da unutra ima umjetnosti, Čedomil kaže, da je »narodu umjetnost beskorisna, koja hoće da bude sama sebi svrhom, a ne sredstvom za njegov napredak i boljak.« Uz to pjesničko čuvstvo nije iskreno i originalno. Boccadoro podsjeća na D' Annunzija i renesansu, a kome trebaju sredovječni motivi, lako će ih naći u Tassa i drugih. Tek velikanima uspijeva nešto izvući iz starine, i to temeljitom preradom i prilagođivanjem životu. Pjesnici više ne živu zatvorenim životom, nego gledaju svijet razvaljenim očima. Begović je ispjevao pjesme pod dojmom pročitanih knjiga, sve mu je u izrazu, ali je izgubio osobnost. Nazor opet proučio Nodilove studije o slavenskom vjerovanju, pa samo strukovnjaci mogu razumjeti njegove pjesme. Stoga je bolji u pjesmama s manje naučnog sadržaja, a jače proživljenosti. Nazora smatraju epikom, i Čedomil je tako držao, ali poslije ove zbirke on mu je pretežno lirik. »U njega možemo polagati velike nade« — veli Čedomil.

Poslije ove ocjene Ivanov u Životu i Marjanović u Svijetlu napadoše Čedomila. On im je spremao odgovor, kako se to vidi iz članka »Pro domo«, sačuvanog u ostavštini. Odgovor je nedovršen, vjerojatno s razloga, da se raspra nepotrebno ne proširuje. Nedovršeni odlomak odgovora pisan je trijezno. Prekorava ih, da obojica izvrću njegove riječi ili mu podmeću, što nije rekao o Nazorovim i Begovićevim pjesmama. Tvrdio je, da njihova umjetnost nije za narod, a oni to miješaju s njegovim kritičko-umjetničkim sudom. Čedomil žali, što ga nazivaju kojekakvim imenima, a njihov savjet, da ne piše, ne može poslušati, kad je dobio s više strana priznanje za dosadašnji rad. Marjanović mu predbacuje utilitarističko shvatanje literature,[106] a Čedomil mu napominje, da se vara u pretpostavci, ako misli, da Čedomil dijeli »predmet obrađen od načina, kojim je obrađen«. Na kraju zahtijeva od obojice više trijeznosti, jer se to traži ne samo od kritičara, nego od svakoga poštenog čovjeka.

U vezi s neplodnim polemikama Mladih i Starih objavio je Čedomil članak »Manje programa — više djela«.[107] Članak je napisao prigodom proglasa nekolicine Mladih pod imenom »Mlada Hrvatska.«[108] Čedomil spominje, da je predosjećao pokret mlađih još 1897., ali nije htio izricati suda, prije nego Mladi svoje riječi opravdaju djelima. Pratio je marljivo, što izdaju i veselo pozdravljao uspjela izdanja. Izilazilo je dobrih pjesama i crtica, ali je očekivao jače reprezentativno djelo, da tada progovori opširnije o čitavom pokretu Mladih. Mjesto djela dobije opet proglas. Unatoč mnogim polemikama oko pravaca, među omladinom vlada anarhija upravo u pogledu pravca hrvatske književnosti. Nemaju djela i ne rade. Čedomilu se čini, da su stari osuđeni na rad, a Mladi, da samo kritiziraju njihov rad. Ako misle biti učitelji u svemu, trebaju javnosti svojim djelima pokazati, kako će izgledati njihov književni svijet poslije namjeravanoga prevrata. Dok to ne pokažu, nemaju pravo navaljivati na nesavršena djela Starih. Čitava njihova vika sliči običnoj reklami, a u književnosti reklama bez djela malo vrijedi. Po imenu kritičara može se poznati, kakova će biti kritika. Stvorile su se književne »camorrie«, gdje ne može biti trijezne i nepristrane kritike.

Na problem narodne književnosti osvrnuo se Čedomil u daljem članku pod naslovom »Individualizam u književnosti«.[109] Vrijeme je, po Čedomilu, puno života i kretanja, patnja i boli, pa treba pokazati energije i života u sukobu s neprilikama vremena. Dok život bjesni i ključa, dobro je, da se netko povuče i misli isključivo na umjetnost, ali kad je narod premoren životom, muči se i trza, treba mu pokazati način borbe i lijek za bolove. Nije dobro uvijek samo misliti i ustezati se od rada. Misliti je dobro, ali samo onda, kad se misli pretvaraju u rad, inače misli ubijaju čovjeka. To je žalostan pojav kod omladine, koja bi trebala raditi. Ona misli, da je proživjela mnogo života i nije u njemu našla ništa, a zapravo je njihovo razočaranje knjiško. Videći nerazmjer među realnošću i idealom, povukoše se misleći samo na se, a iz toga se razvio pesimizam, individualizam i egoizam. Čemu neki zahtjevi o slobodi stvaranja, ako ne misle tim što u životu postići? Čedomil misli, da »svaki čovjek, kad odabere zvanje,

[104] Nedatirano pismo Dežmanovo Čedomilu, vjerojatno iz 1900., jer mu javlja, kako će biti Život uredjivan i raduje se, da je postao član utemeljitelj lista.
[105] Vijenac, 1900. br. 38.

[106] Svijetlo, 1900. br. 43.
[107] Vijenac, 1900. br. 44.
[108] Svijetlo, 1900. br. 40. (prilog). Proglas Mlade Hrvatske potpisali su Jelovšek, Slavoljub Jutriša, Janko Koharić, H. Krizman, Zofka Kveder, Marjanović, Adela i Andrija Milčinović, Ostermann, M. Prelog, P. Skok i Šnidaršić. Povod nastupu ove grupe bijaše katolički kongres — kako sami rekoše — jer su se provodile u djelo rezolucije kongresa, a i zbog toga, što je pokret Mladih zapao u krizu zbog neodređenog držanja nekih mladjih pisaca (Ivanov, Krnic).
[109] Prosvjeta, 1900. br. 5.

dužan je i podvrći se zahtjevima i dužnostima, koje mu ono nalaže i tim se odriče onog dijela svoje slobode, koja se s tim zahtjevima i dužnostima ne slaže«. To vrijedi za činovnika, liječnika pa i književnika. Osim toga nije pisac u svijetu odijeljena jedinka, nego društveno biće, pa prema društvu ima dužnosti. Dozvoljeno mu je iznijeti mane i rane, tješiti nas i liječiti, ali nam ne smije ubijati volju za život: »Ne mislim time, da se književnik mora odreći sasvim svoje slobode. Može se dapače kadgod i dati puno slobode piscu, koji nam ima reći nešto važno, nešto novo, ali to iznimno, ali ne može se dopustiti, da iznimka bude pravilom, i da se ustanovi kao novo pravilo, kršenje pravila«.

Zbog tih razloga ne odobrava Čedomil individualizam u književnosti. Čovjek nije radi umjetnosti, nego umjetnost radi ljudi. Ako se pisac udalji od društva, s kojim pravom traži, da se društvo za nj brine? Čedomil drži, da je velika drskost zahtijevati, da se čitatelji bave samo s našom osobom i s našim stvarima: »Misli li pisac, da se mi moramo baviti njegovim umišljenim nevoljama ili njegovim nesretnim ili prostačkim ljubakanjima, kad oko nas ima toliko realne bijede i zla?« Veli se doduše, da je personalna poezija dala veoma dobrih djela, ali »su te pjesme baš zato remek-djelo, što su pjesnici u njima izrazili ne ono, što je u njima bilo individualno, već ono što im je bilo zajedničko sa svim ljudima, ono što je u njima bilo ljudskoga, a ne samo personalnoga, ono što ih je činilo sličnim ili jednakim drugima, a ne ono što ih je dijelilo ili razlikovalo od drugih«. Pjesnik donekle živi životom svih ljudi i njihovih osjećaja. Općinstvo voli pjesnika, ako u njegovoj poeziji nađe svoje osjećaje, a prema Flaubertu pisac je nesretan, ako ga ne razumiju ljudi. U starim književnostima nema individualizma, surađivalo je mnogo ruku, ne ostavivši traga za sobom. Individualna djela nastadoše iza kolektivnih. Osim toga pisac mnogo više pozajmljuje, nego izmišlja: »Budimo pravedni i priznajmo, naša djela ne pripadaju samo nama. Ona rastu u nama, ali njihove žile nalaze se posvuda u rođenoj zemlji«. Čitatelji su sudionici u stvaranju i pomagači. To su savjeti, koje Čedomil daje mladeži, a genijima tih savjeta ne treba, jer su »od poroda naši učitelji, i kritika, mjesto da ih što uči, ima sve od njih d anauči.«

Još jednom osvrnuo se Čedomil posebnim člankom na pokret Mladih neizdanim člankom pod naslovom »Novo svijetlo«, pisanim prigodom pojave »Novog Svijetla«[110] i učestalih napadaja na Stare. Radikalni Mladi smatrahu Život jednako konservativnim kao Hranilovićev Vijenac. Stoga istakoše novu perjanicu — Marjanovića, koji je slovio kao najzakletiji borbenik protiv klerikalaca. Čedomil je vješto omjerio dobre i loše strane Starih i Mladih. Stari su doduše površni, ali ni Mladi ne znaju jasno, što hoće. Njihova Mlada Hrvatska nije, što je u Italiji bila Mlada Italija. Ako misle s Marjanovićevim

[110] Novo Svijetlo u Zagrebu imalo je biti blizanac karlovačkoga Svijetla i stajaše u vezi s proglasom Mlade Hrvatske (Svijetlo, 1900. br. 45).



antiklerikalizmom stupiti u red naprednih naroda, onda ne znaju, da se to u svijetu davno preživjelo. Mladi viču na cenzuru u listovima, koje Stari uređuju, ali ne viču zbog zapljene od strane tuđinske cenzure u Hrvatskoj. Mladež bi se morala boriti protiv ove cenzure, a ne pogrijavati zaboravljene prepirke o verizmu i naturalizmu. Mladima je patriotizam Starih prazna riječ, bez nutarnjega kulturno-socijalnoga sadržaja, a Čedomil odgovara, da su Mladi zaboravili na zasluge Iliraca u stvaranju naših institucija. Osim toga nužno je isticanje hrvatskog imena narodu ovisnu, »kog broje pokrajinom drugoga naroda... Kad te ne dadu nazvat se pravim imenom, kad hoće, da te drukčije krste, red je boriti se za ime — za svoju individualnost«. Pa nije taj patriotizam jalova fraza kraj tolikih književnih listova, zavoda itd. Mladi bi morali gledati na drugoj strani prave neprijatelje naroda, jer je inače uzdanica naših neprijatelja, a ne svoga naroda. »Hoćete borbu s nama starima, ali promislite, da jedinstvo stvara moć i snagu. Hoćete intoleranciju i razdor i u samoj književnosti, koja je jedina uzdanica naša, kao što je bila uvijek jedinom uzdanicom svih naroda, koji su se budili na nov život i koji su se s njom i oko nje okupljali.« Čedomil se čudi borbi protiv klerikalizma u Hrvatskoj, gdje nijedna knjiga niti pisac nije osuđen od crkve? Ako se budu rukovodili u svom radu narodnim probitkom, ne će naći u crkvi protivnike nego pomagače. Crkva će im biti zapreka samo u slučaju, ako budu htjeli napisati koji »smjeliji prizor«, a u tom nema velike štete.

Tim bi Čedomil iscrpio uglavnom svoje mišljenje o sukobu Mladih i Starih, jer u kasnijim člancima vraća se na to tek prigodimice. Uzrok da je prestao o tom dalje pisati, nalazi se vjerojatno u činjenici, što je iza katoličkoga kongresa nastao u književnim redovima pravi kaos i još jače razmimolaženje, jer se uz dotadašnje Stare i Mlade stvorila Mahnićeva radikalna katolička skupina. Borba nije jenjala, nego se još više zaoštravala, te bi Čedomil morao doći u sukob i s ovom trećom strujom, do tada neizrazitom, ali koja je pojavom Hrvatske Straže doista nastupila veoma žestoko. Bit će tomu uzrok i rad u Matici Dalmatinskoj, koja je oživjela i počela izdavati svoj Glasnik, a urednikom postade Čedomil. Nešto urednička služba, a nešto delikatan položaj upravitelja Glasnika jedne institucije, nametnuše mu šutnju, da se slična borba ne bi protegnula na Maticu Dalmatinsku. Uređivanje Glasnika od 1901. do 1903. odnosilo mu je mnogo vremena, pa nije ni mogao pratiti razvitak borbe u Zagrebu. U razdoblju njegove uredničke djelatnosti nije stigao napisati važnijih studija osim dvije-tri. Ograničio se na kojekakva izvješća. Gledajući iz današnje perspektive, mora se spomenuti, da je šteta za njega i našu književnost, što se latio toga posla.

Premda je Glasnik Matice Dalmatinske dobro uređenim rubrikama, naročito pregledima strane literature, digao na stupanj modernog časopisa, ipak ga je to smelo, da nije dao u najzrelijem razdoblju svoga rada više studija, kao što su »Nakon 400 godina« ili »Novija hrvatska lirika«, koje jasnoćom, jačinom i poznavanjem predmeta spadaju

u najbolje njegove radove. Nije mala zasluga, što je oživio Maticu Dalmatinsku pokretanjem tromjesečne revije, gdje se osvrnuo na sve književne pojave kod nas i na strani, ali mnogo bi više pridonio našoj kritičkoj literaturi, da je u doba potpune kritičke zrelosti pisao onako zaokružene i cjelovite sinteze kao u spomenutim dvjema studijama. Njegov književni i kritički lik iskočio bi mnogo reljefniji, i ne bismo bili prisiljeni, da u zadnjem razdoblju njegova djelovanja lovimo kritička zrnca u njegovim sitnijim prikazima, neuglednim digresijama i prigodnim izvješćima.

### 6. *Najzreliji plodovi.*

Raspravu »Nakon 400 godina« napisao je Čedomil prigodom četiristogodišnjice hrvatske umjetne književnosti, to jest prigodom Marulićeva jubileja.[111] U početku studije Čedomil tvrdi, da je malo učinjeno za proslavu Marulića. Mladi su u Životu dali dobre prijedloge o proslavi, ali se ne obazirahu na njih, tako da za novija pokoljenja ne će ostati vidniji trag o proslavi 400-godišnjice hrvatske književnosti. Čedomil, daleko od središta proslave, razmišljao je o tom i došao do pesimističkih zaključaka, koje u studiji iznosi.

Marulić je slavljen i proslavljen, veli Čedomil, ali se mora misliti pri tom na prosti puk i čobane, koji su u pjesmi i na guslama sačuvali jezik i narodnost, dok su naobraženi slojevi izdali ili znatno zatajili. Za ove proslave narod je šutio i ostao hladan, ne razumijevajući zapravo, čemu slavlje, dok je za Kačićeve proslave, nekoliko godina pred tim, zajedno s inteligencijom dao čast uspomeni starca Milovana: »Danas muči i ne razumijeva nas, kao što nije razumio ili nije znao za Marulićevo pjevanje pred četiri vijeka, a što mi slavimo Marulića danas u istom jeziku, više nego Maruliću i njegovim nasljednicima imamo zahvaliti prostom našem narodu«. Italija slavi Dantea kao začetnika svoje literature, jer je doista bio narodan, a »kad mi slavimo Marulića, slavimo čovjeka, čija djela su nam nepoznata. Ta su djela za nas mrtva, kao što su morala biti mrtva slova, čim su se i rodili«. Zasluga bi Marulića bila samo u tom, što se usudio pjevati hrvatskim jezikom. No dobro da i to nije počelo s ilirizmom. Čedomil tako sudi o Maruliću zbog toga, što su stari pisci u svojim djelima gledali sebe proslaviti, a narodna književnost nije im padala na pamet; narodnim jezikom pjevalo se za neznalice. Iz Italije je došla k nama pobuda za književnost, ali ne i za narodnu književnost. Pjesnici su pisali iz dokolice, za razonodu svoju i svojih prijatelja. Na narod se malo ili nimalo mislilo. Doduše, narod nije znao čitati, pa se nije za nj moglo pisati, ali sve da je i znao, bi li razumio to pjevanje, kad pjesnici nijesu živjeli s narodom, i njihova poezija bijaše tek daleki odjek tuđe poezije. Pjesnici su tada kod nas bili više manje dobri

[111] Glasnik Matice Dalmatinske, 1901. god. I. knj. I. sv. IV.



učenici svojih uzora. Ako je pisac htio da bude čitan, morao je pisati talijanski ili latinski, a za narod bi priredili koji misterij ili molitvenik — veli pesimistično Čedomil.

U Dalmaciji nije bilo bolje, jer tamo ne bijaše narodnog života, pa prema tome ni narodne književnosti. Dubrovnik je živio nekim životom, no isključivo dubrovačkim životom. Književni život bio je donekle povezan s narodom, ali prema prostom čovjeku bilo je uvijek nešto prezira i predrasuda (Novela od Stanca). Gundulić je bio velik talenat, pa je donekle ubio kasniju književnost, jer je svatko htio njega nasljedovati. Naši su pisci pogriješili, što nijesu išli tragom bogate francuske literature 17. vijeka. Domaća književnost primicala se sigurnim korakom umiranju. Kad se činilo, da će nastati zastoj u knjizi, pojavio se genij svoje vrsti, i to ne u Dubrovniku, nego u srednjoj Dalmaciji, u osobi Kačića. Rođen u narodu, učio je i živio u narodu: »To je prvi čovjek, prvi pisac, koji se s narodom zbližio i koji se s njim ćutio i čuvstvavao i u kojem je narodni duh došao do najjače i najplemenitije manifestacije. To bijaše preporoditelj hrvatske knjige«. Čedomil ga smatra zadnjim pravim pjesnikom Dalmacije prije hrvatskoga preporoda.

Početak 19. vijeka bijaše crn. Kačić je živio tek u narodnoj uspomeni. Slavonija se sjećala Reljkovića, a zatrla se uspomena Vitezovića u Hrvatskoj, »jedinog čovjeka, koji je bio shvatio narodno pitanje i narodne potrebe, ali koga nije narod shvatio ni slušao«. Pojedini hrvatski krajevi imađahu velikih duhova, spremnih u poslu oko preporoda Hrvatske, ali ne nađoše pomagača i nasljednika. Ideja o narodnom jedinstvu i o zajedničkom književnom jeziku bila je već odbačena, i ona je tinjala zapretana, ali ne ugašena, početkom 19. vijeka. Samo toliko ostade po Čedomilu od sve stare hrvatske književnosti. Narodna duša živjela je u pjesmi i predaji, a od tri stotine godina umjetne književnosti ostade jedino Kačić. Zapretane iskre o narodnom jedinstvu i jedinstvenom književnom jeziku odgrnute se u 19. vijeku poticajima iz vana. Čedomil uporno tvrdi, da nam je uvijek trebao poticaj iz vana, kad je trebalo nešto učiniti: »... vlastitim pregnućem nijesmo znali neg slušati, služiti i mučati«. Taj poticaj došao je od francuske revolucije. Kačić, Reljković i Vitezović bijahu zadnje zvijezde na književnom obzorju bez nasljednika, kao što ni oni ne imađahu predšasnika. Oni su bili novotari. Starija književnost ne može se pohvaliti, da ih je izbacila na površinu ili odgojila narod, da ih razumije i prigrli. Takove književnosti, bez korijena u narodu, moralo je nestati, i njen upliv Čedomil svodi na to, da je Hrvatima sačuvala vjeru od muhamedanstva, protestanstva i raskolničke natruhe tiskanjem pobožnih knjiga i molitvenika. Ideja narodnosti i narodnog jedinstva rasplamsala se utjecajem francuske revolucije. Kad je došao k nama slobodarski duh u 19. vijeku, opet smo za taj pokret tražili tuđe ime — ilirsko: »Nijesmo znali ni kako se zovemo, ni kako se moramo zvati nakon tri stotine godina, što smo imali svoju književnost.«

U Dalmaciji preporod je loše shvaćen, posebno književni preporod. Mislilo se, da treba pisati hrvatski isključivo za težake kao u doba Marulića. Baš naprotiv, hrvatski pisana knjiga trebala je inteligenciji. Dalmatinski Iliri pogriješiše, što pisahu opet talijanski za inteligenciju. U ostaloj Hrvatskoj podignute su institucije za sav narod, a u Dalmaciji osnovaše Maticu Dalmatinsku samo za puk. Dok u Hrvatskoj nalazimo pisaca, kojih su knjige proniknute narodnim duhom svih pravaca i slojeva (Đalski), dalmatinski pisci, u potrazi za narodnim duhom, ograničiše se isključivo na selo (Vodopić, Šimić). Jedini je Vojnović iznimka, ali i on dade ulomak života zadnjih ostataka svoga staleškog sloja. Prema Čedomilu pravi preporod u Dalmaciji nastao je u njegovo vrijeme, jer se svojski počelo raditi na ponarođivanju inteligencije: »Na ovoj sam se točki dulje zadržao, jer se još i danas od mnogih krivo shvaća narodna književnost, te bi se htjelo, da se knjige pišu samo za težake. Knjiga mora biti iz naroda za narod, samo ideju o narodu ne valja svesti na uske granice, na preveć uske granice. To tjesnogrudno shvaćanje narodne knjige, donekle je i krivo, što su u novije doba nekoji pisci zašli van kuće i dali se u kozmopolitizam. To je opet zlo, veliko zlo, ali se ne da liječiti isticanjem protivne skrajnosti«. Narodnu književnost lako je poznati. Nije narodna, ako bi je Nijemac u prijevodu osjetio kao puki odraz svoje knjige. Rusi i sjevernjaci uopće osvojiše svijet novinom sadržaja. I mi imamo takovih djela i pisaca, ali malo. »Ilirizmom dakle počimlje prava hrvatska književnost, književnost hrvatskoga naroda. — Ilirskom zorom počima novi dan, a meni se stvara pred očima veselije, sjajnije, svijetlije obzorje i moj se duh, zanašajuć se u ono doba, diže i veseli. Narod, koji je znao stvoriti ilirski pokret u onim prilikama, u kojima ga je stvorio, pokazuje veliku energiju i sve uslove života« — tvrdi Čedomil.

Tako optimistički gleda Čedomil u našu književnu budućnost. Makar nemali mnogo književnosti u narodnom smislu od nazad 400 godina, stvoreno je dosta posredovanjem knjige od Gaja pa naprijed. »Fali nam samosvijest, nijesmo svijesni svoje veličine, ne znamo ocijeniti svoje. Ostalo u nama uvijek nešto ropskoga, što se boji da svoj glas pred svijet iznosi, da zahtijeva i za sebe ono pravo, što ga ide kao čovjeka.«

Ima razloga, zašto narod naš ne smije gubiti nadu. Malomu narodu ne koristi jadikovanje. Zrak je pun neodređenih stremljenja, ali nema vođe, koji bi im dao pravac. Čedomil je nalazio u pokretu Mladih zdravih težnja za preporodom, samo nije bilo čovjeka, koji bi čežnjama dao konkretnu formu: »Mladež ćuti, da joj nešto novo treba, ali ne zna samo što, ćuti, da ne može ostat pri onom, što već imamo, da treba naprijed ići, ali ne zna, kojim putem.« Pokušala je mladenačkom smjelošću jednim smjerom, ali se prevarila i mučno joj je povući riječ i povratiti se, da se ne bi rugali. Ipak nije izgubila nadu, da će naći pravi put: »Da bi se našao odabrani vođa. Ali međutim mladež čeka i spravlja se, učinit će još koju pogrešku u svojoj novosti i napretku, ugušit će i koju dobru klicu, razorit će i koju dobru zgradu, ali ne mari, nema napretka bez žrtve, čuvaju se i ruševine uz nove zgrade. I Marulićeva proslava ne bi se učinila bez inicijative mladeži. Da se je ostvarila, kako ju je mladež bila zamislila, nikad bolje«. Čedomil je revno pratio rad mladeži, i nije mu se svidio anarhizam, koji je većinom rušio, a mjesto toga ništa novo gradio, ali je i to splasnulo: »Manija rušenja i razaranja nešto je jenjala, anarhizam još nije prestao, a valjda najviše za to, što nijesu našli vođe, da ih uredi. Ali godinama to sve samo od sebe pada«. Mladež u prvom mahu nastupa žestoko, da se opet smiri i dođe odprilike na isti pravac, gdje su i stari. Priznaje mlađima, da su svojim nastojanjem povećali zanimanje za literaturu. Nikli su mladi literati, kao u svoje doba mladi političari, koji hoće da budu suci. Književnost još tim nije obogaćena, jer njihov rad nosi biljeg vrenja i nedozrelosti, ali tako ne će uvijek biti: »Mladost je raširila nastojanje za umjetnost i približila umjetnike narodu, to su dobri biljezi, dobri znakovi, koji daju slutiti, da će za njima pojaviti se veća djelatnost, a te trebamo najviše na kulturnom polju — kulturno polje obrađeno od mladenačkih ruku, to nek nas ne straši, nek nas veseli«. — Tim utješnim, i prema Mladima pohvalnim riječima, završava Čedomil studiju.

Članak je važan s više gledišta, a najviše zbog riječi o Mladima. Poslije članaka protiv Mladih i oštrih osuda nezdravih pojava u njihovu pokretu, Čedomil im se ovdje približio te je s mnogo razumijevanja i ljubavi pisao o njihovu nastojanju. Ovaj članak sigurno se nevoljko dojmio Starih, a nastao je vjerojatno u času, kad se Čedomil razočarao u Starima, ne samo u literaturi, nego i u politici. Poznato je, da su Mladi izdali prilikom nesretnih saborskih izbora i proslave Marulića — poraz i slavlje — brošuru, u kojoj su izvrgli ruglu nemoć Starih. Čedomil je to i bez brošure vidio, te je u takvom času držao opravdanom kritiku Mladih. Stari nijesu uvijek znali voditi polemiku i braniti ono, što se može i mora braniti. Starija književnost nije mu ulijevala mnogo nade, naročito stara dalmatinska književnost, pa je zaključivao, da ne će ni stariji suvremenici mnogo učiniti. U očaju približio se Mladima, kod kojih je vidio dosta snage i dinamizma. Čedomil je opazio kulturnu i političku nemoć Starih za proslave Marulića, a vjerovao je u snagu književnosti, od nje je pače jedino očekivao preporod, pa je htio vidjeti zatočnike toga preporoda u Mladima. Svoj optimizam iskupio je povjerenjem Mladima.

Ovaj članak, više nego ijedan, može služiti kao izliv Čedomilove duše, te u tom smjeru mora biti dobro proučen. Važniji je zbog navedenih misli, nego zbog ocjene stare književnosti, s kojom se možemo i ne slagati. Tako ima istine u tvrdnji, da naša stara literatura bijaše dokoni posao izabranika i razonoda literarnih sladokusaca, ali se ne može reći, da nije bila u vezi s narodom (Marulićeva simbolična Judita!). Osim toga stara poezija puna je uložaka iz narodne pjesme. Inteligencija jednim dijelom bijaše tuđinska osjećajem, ali ne sva,

jer je ona upravo i stvarala staru hrvatsku književnost. Može se uzeti kao ispravno mišljenje, da je linija Vitezović-Kačić-Reljković bila najnarodnija, i da su tu nikle glavne misli preporoda. Ipak se može sumnjati, da bi njihove zamrle ideje bile oživljene vanjskim utjecajima, da nije u Hrvatskoj bilo živih sokova i narodnih ljudi, koji su nosili u srcu snove pokoljenja, da ih ostvare, kad bude zgodnije vrijeme. Rasprava je znamenita, jer je njen pisac pokrenuo probleme, koji su i danas neriješeni, a to je pitanje umjetničke i narodne vrijednosti stare hrvatske literature. Čedomil je ispravno shvatio težinu i dalekosežnost problema. Nije čudo, da je rekao nešto i krivo, uzevši u obzir, da pomoćna građa za ispravno rješavanje ne bijaše još proučena.

Jednako je važna studija »Novija hrvatska lirika«.[112] Tu je Čedomil skupio misli o novijoj lirici i njenim predstavnicima. U presjeku kroz dvadeset godina naše lirike prikazao je kulturne i političke prilike u vezi s poezijom. Uzeo je u pretres samo glavnije pisce, koji su imali štetan ili blagotvoran upliv na liriku, a sitnije pjesnike prepušta literarnim historičarima. U skladu sa svojim shvatanjem literature napominje, da ideje stvaraju političke i umjetničke evolucije, tako da politika i umjetnost idu zajedno. Politička ideja o nezavisnosti naroda očuvala se i nadahnula bogatu rodoljubnu poeziju. Kad su narodi postigli političku slobodu, ta poezija izgubi raison d'être. Politika se okrenula drugim pravcem. Poslije osigurane nezavisnosti brigala se za socijalnu sreću društva i pojedinaca, a to se u književnosti odrazilo u realizmu. To je bio naravni razvoj politike u vezi s književnošću, samo svagdje razvojna linija nije išla jednakom brzinom. Kod nas se razvitak zaustavio kod patriotskih težnja, koje izbiše na površinu istodobno kao kod drugih naroda, ali se nijesu ostvarile tako brzo. Široko zasnovani ilirizam bi sveden naravnim tokom događaja u hrvatstvo, ali ni specifične hrvatske težnje ne dadoše se ostvariti. Velika Hrvatska ostade idealom i čežnjom jedne političke stranke. Kod nas je patriotizam preporodio literaturu, a ne da bi se kradom uvukao u nju. Politički ideal ujedinjenja razjedinjenih pokrajina i ideal nezavisnosti prihvaćao je u duši čitav hrvatski narod. Starčević je u takvim vremenima bio vođa naroda, a Harambašić nesumnjivi pjesnički bard tih ideala. Stranka prava nametnula se i poeziji, ali ne samo svojim stranačkim patriotizmom, koliko općenarodnim težnjama, koje su bile u srcu svakoga Hrvata. Starčević je stoga ostao do smrti simbol i utjelovljenje narodnih ideala, a Harambašić je prema Čedomilu »propao, jer u književnosti sama ideja i sam ideal nijesu dostatni, hoće se uz njih i umjetnost«. Krivo je načelo, da se ne smije dirati u poeziju naslijeđenu od otaca, kao što se nije smjelo dirati u Starčevićev program: »Zaboravljalo se, da ako je koji stari pjesnik bio slavan, nije zato samo, što je pjevao, što su drugi ćutili i mislili, već najviše za to, što je izrazio na svoj način čuvstva i ideje, što su bar u začetku nalazile se u svima.«

[112] Glasnik Matice Dalmatinske, 1903. god. II. knj. II. sv. IV.



Čedomil tim zahtijeva od pjesnika, da se digne iznad narodnog mišljenja i vodi narod, mjesto da on za narodom ide.

Poslije te konstatacije Čedomil nastavlja refleksijama o rodoljubnoj poeziji. Tim on djelomično opravdava Harambašića. Posao je Harambašiću bio težak zbog tematike i tadašnjeg shvatanja poezije. Publika je nevjerojatnim oduševljenjem gutala takovu poeziju, dok je danas jedva čitamo zbog siromaštva i golotinje. Inače Harambašić nije bio originalan ni sadržajem ni formom: ideje je uzeo od publike, a kompozicija bijaše svagdašnja. Ponavljao je davno izrečene misli. Od njega se tražilo, da ih zna izreći na razne načine, a to mu je bilo omogućeno zbog prirođene mu lakoće izražavanja. Kranjčević i Tresić imaju samo jednu sliku za pojedine misli, »što je prava umjetnička kompozicija, jer tad sama vizija u pjesnikovu duhu utjelovljuje se u skladnom i savršenom obliku, kao kakav organizam, a ne kao kakva zgrada raznih elemenata i slika«.

U nastavku studije Čedomil navodi riječi Gautiera, kako muza ne voli primati naredbe, niti od stranke niti od nauke. U pjesmu se naime uvuku elementi novinske ili pamfletske prirode. To se dogodilo i našim pjesnicima, kad su upregli vilu u jednu stranku. Pjesnik dolazi u neugodan položaj, da ga cijene, dižu i spuštaju prema stranačkom mjerilu. U tako nezdravim prilikama poezija je propadala, i publika nije više pokazivala interesa za političku poeziju. Rodoljubnu tendenciju vješto unesoše u knjigu tek noviji pjesnici — Kranjčević i Tresić. Nastalo je i drugo shvatanje kod društva. Duga i bezuspješna borba Starčevićeva nagnala je javnost — veli Čedomil, — da računa s realnošću, a odbaci doktrinarnu tvrdoglavost. To se vjerno odrazilo u poeziji. Što se negda smatralo iskrenim čuvstvom, postaje s vremenom kričanje, a negda popularne ideje, banalne fraze. Tako su i mladi pjesnici morali birati novu formu i suspregnuti zanos. Ipak se patriotsko čuvstvo nije dalo namah isključiti iz poezije. Politička poezija, kao i politika, izrodila se, i bila bi propala zajedno s njom patriotska poezija, da joj nije dat novi oblik i život. Noviji pjesnici ne će da budu tek pjesnici nego i umjetnici, koji će se oslanjati uz nadahnuće i na spretnost u svom zanatu. Trebalo je u onim vremenima stranačke razrožnosti pronaći ideje, kojima nitko ne će moći što zamjeriti. Uzore su tražili vani, te Kranjčević i Tresić po Čedomilu ne »potiču od prijašnjih naših, kao što ni Kumičić ni Đalski ne potekoše od naših pripovjedača, premda nitko od njih nije prekinuo domaću tradiciju«. Ova dva pjesnika odnjihala su se van našega romantizma, koji se zasnivao na nerealnom čuvstvu junaštva, prirode, ljubavi, jer Kranjčević ne vjeruje ni u jedno od ta tri čuvstva, a Tresić ih je procijedio kroz klasicizam. Tresić je obnovio rodoljubnu poeziju, a Kranjčević ljubavne uzdisaje obratio u grcaje ispaćenog čovječanstva. Oba ipak zadržaše svoju osobnost. Bez toga, uz jake misli i čuvstva, ne može biti prave poezije. Kranjčević se ne bavi sitnim dogodovštinama konvencionalne erotike, »nego posmatra ljudsku dušu«. Djelovao je kao ustuk pretjeranoj ljubavnoj lirici. Tim je učinio nemalu

uslugu hrvatskoj poeziji, potičući je, da traži nadahnuće van osobnih doživljaja i ljubakanja: »On znači napredak u osjetljivosti i dubini zapažanja«.

Čedomil se približio najmlađim predstavnicima lirike i priznaje, da je teško razabrati ono, čim je čovjek okružen. Poezija je karakterizirana umorom, slaboćom, neradom i povlačenjem. Tu je izvor krajnjem individualizmu i diobi umjetnosti od života. Mladi su se htjeli postaviti u red kulturnih evropskih naroda upravo individualističkom umjetnošću, ali su bili loše sreće, uzimajući uzore kod raznih naroda: Talijana, Francuza, Čeha itd.: »... To je, kako se umah vidi, nešto abnormalno, što ne može trajati i malo je trajalo. To može biti jedino ili časovita skrajna reakcija ili sredstvo, da se svrne pažnja na se i da se sebi prokrči put. Dostignu jednu ili drugu svrhu, nema smisla, da više opstoji, već jedino, ako je plod morboznosti i patologičkog slučaja pojedinih umjetnika, jer tad nije neg izliv njihove naravi.« Mladi su imali pravo u nekim stvarima, samo nijesu smjeli prelaziti u skrajnost druge vrsti. Harambašićevo pokoljenje previše je istaklo tendenciju, dok Mladi, kao ustuk tomu, zastupahu l'art pour l'art, a ta formula bijaše često samo prosvjed protiv morala. Zahtijevali su potpunu slobodu i u estetskim zakonima, pa nije čudo, da je lirika, idući putem anarhizma, došla u blato i negaciju metrike. Slobodni stih srozao je poeziju na prozu, bez metra, pravoga ritma i sroka. Čedomil to osudjuje: »Ne valja zaboraviti, da ono što razlikuje stih od proze, nije da ne bi i proza imala ritam, već da ritam proze je sasvim slobodan, dočim ritam stihova čuva neku simetriju, osnovanu na pravilnim i stalnim kombinacijama. Mjesto stihova i kitica, imamo često redaka kraćih i dužih, kojim se oduzeo ritam i srok. Ostaje sama proza, bit će pjesnička, muzikalna, ali uvijek proza. Poezija nije isto što i muzika«. Čedomilu je žao, da se mladež gubi u neizrazitom i nemoćnom dekadentstvu, mjesto da se javnosti nametne svojim djelima. Savjetuje im, da napuste osobni individualizam i zakroče putem narodnog individualizma — to jest patriotizma. Individualizam je nedruštven i dovodi do mržnje vlastitog naroda. Da se uvjere, kako to nije njegovo traženje i hir, savjetuje mladeži, da čita Fagueta, koji kaže, da patriotizam nije smiješna stvar, nego naprotiv korektiv egoizma, jer čovjek, ako ne ljubi domovinu, voli sebe, a od toga osobnoga egoizma bolji je svakako egoizam kolektivni — patriotizam. Po Carducciju narod se ne diže preziranjem samoga sebe i divljenjem tlačitelju. Žarko opominje Mlade navodom iz Fagueta: »Želim da dođe čovjek, koji autoritetom genija uvjeri ovu zemlju, ovako iskušanu, o potrebi, da sebe ljubi duboko, žarko i snažno. Kult svoga ja ne može se svjetovati pojedincu, ali zemlji mora se prikazat kult samoga sebe kao dužnost.«

Studiju o novijoj hrvatskoj lirici napisao je Čedomil kao dopunu Šegvićevu članku o dalmatinskim pripovjedačima[113] i Petravićevu prikazu poezije u Dalmaciji[114] u 19. vijeku. Obojici je za spomenute radove pružio nacrt sam Čedomil (Uspomene). Čedomilov članak je važniji, jer se nije ograničio na Dalmaciju, nego zahvatio problem lirike u čitavoj Hrvatskoj. Najznačajniji je dio rasprave odlomak o patriotskoj poeziji u vezi s Harambašićem. Mnogi se ne će složiti s njegovim tvrdnjama. Tako je Petravić u poznatoj studiji o Čedomilu otvoreno prigovorio oštroj kritici Harambašićeve poezije, držeći Harambašića vidnijim predstavnikom poezije u razvoju naše lirike. Petravić pače tvrdi, da je Harambašić usavršio naš lirski izraz i pripravio put Kranjčeviću. Doba njegove lirike prošlo je, jer su Tresić i Kranjčević unijeli nove zvukove u rodoljubnu poeziju, ali to ne znači, da Harambašić nije ostavio dobrih pjesama. S Petravićem se složio i Barac u predgovoru Harambašićeve antologije. Ipak je Čedomil u svom prikazu iznio veoma umjesna opažanja, o kojima se moglo dalje raspravljati.

U ovom članku, kao i u pređašnjoj studiji pokazao je Čedomil mnogo simpatija prema Mladima, i to baš u pitanju, o kojem su Mladi veoma živo raspravljali — o rodoljubnoj poeziji. Čedomil se u tom našao na liniji Mladih. Vjerojatno su Mladi to razumjeli, ali Čedomil opet zbog nikakovih obzira nije mogao odstupiti od svojih načela o kontinuitetu književnoga razvoja. Makar načelno bio veoma kritičan prema rodoljubnoj poeziji, nije mogao osuditi je sasvim zbog naših prilika. Patriotska poezija imala je svoje razdoblje kod svih naroda, dok nijesu došli do slobode. Kako kod nas nije došlo do ostvarenja narodnih težnja: nezavisnosti i slobode, pojava Harambašićeve poezije bila je razumljiva i opravdana. Čedomil je donekle upao u protivurječje, što je u istom prikazu osudio Harambašićevu poeziju, a opet branio patriotsku liriku, no to se može protumačiti na taj način, što je zbog kontinuiteta naše literature rodoljubna poezija bila opravdana, samo mu se nije svidjela Harambašićeva poetizacija rodoljubnog čuvstva. To je razumljivo, jer je živio daleko od Harambašićeva ambijenta, a da se malo više njemu približio, uvjerio bi se, da je njegova retorika imala stvarnu podlogu. U načelu je Čedomil bio za evoluciju književnih vrsti i formalno, pa je s negodovanjem primao protivljenje Starih u tom pogledu. Stoga je možda previše nastradao Harambašić. Stari su bili čvrsto privezani uz okamenjene forme, a Mladi previše trčali pred našim realnim životom. Tako je književnost bila razapeta medju dvije krajnosti, a Čedomil je sintetizirao poglede obiju strana, ističući književni kontinuitet i evoluciju literature prema narodnom životu. Stari su mu bili prespori, a Mladi prebrzi, prema tomu oboje protivno normalnom razvoju narodnoga života, s kojim književnost mora ići u jednakom koraku.

Iz ovoga vremena potječe Čedomilov članak »Za stogodišnjicu Stjepana Ivičevića«.[115] Tu je pisac prikazao preporodne prilike u Dalmaciji i osvježio uspomenu na zaboravljenog trudbenika Ivičevića. Prikaz je potekao zapravo iz oduševljenja za hrvatski preporod. Za Ivičevića

[113] Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. sv. III.

[114] Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. sv. II.

[115] Glasnik Matice Dalmatinske, 1901. Knj. I. sv. II.

Čedomil kaže, da je tipična pojava u našoj književnosti, čovjek, koji teži za višim idealom, ali mu poteškoće ubiju polet i život. Radio je dosta na prevodjenju, filologiji, pangrafiji i pjesmi. Iscrpnu bibliografiju njegova rada donio je Čedomil na kraju studije. Ivičević je i pjevao, ali Čedomil nije dao svoje mišljenje o tom radu, nego ispisao mišljenje Augusta Šenoe, obraćajući se Matici Hrvatskoj, da izda i njegova djela, kad izdaje ostale Ilirce. Članak je značajan samo toliko, što je to jedini Čedomilov rad čisto literarno-historijske naravi.

U malom osvrtu »Nove pripovijesti.«[116] progovorio je Čedomil o piscima, o kojima je prije pisao s mnogo zanosa. O Borothi je pisao kao o umjetniku budućnosti, a o novom njegovu romanu »U malome svijetu« kaže, da nema psihologije, radnja slabo komponirana, a i refleksije stare. O Novaku je pisao također dosta toplo, ali u romanu »Dva svijeta« Čedomil ne nalazi dobre karakterizacije. U Draženovićevoj pripovijesti »Povijest jednoga vjenčanja« nema jačih umjetničkih biljega. Ocjena ove trojice pokazuje, kako je Čedomil bio kritičan i prema svojim negdašnjim simpatijama. Razlikuje dobro ugodne pripovjedače od umjetnika, koji stvaraju za sva vremena. Čudno je malo, da je u uvodu dao nepovoljan sud i obećao podrobnije pregledati svakoga napose, ali kad je došao na Novakov roman o tragediji umjetnika, fabula ga osvojila i nije mogao iznijeti mane. Antun Barac misli, da je stvarno izrekao osudu te knjige.[117] To se može i drugačije razumjeti. Čedomil je bio oštar, dok je umovao o romanu, a kad mu se prepustio, bi osvojen, te je zašutio.

Iz posljednjih godina Čedomilova kritičarskog rada potječe oveći prikaz novije francuske lirike, gdje je uglavnom dao definicije parnasovaca, dekadenata i simbolista.[118] Parnas se smatra redovno kao reakcija na romantizam, a u stvari ne bijaše preokret u sadržaju, koliko reakcija zbog zanemarene forme romantika. Parnasovci su nastavili na romantizam, griješeći u vjerovanju, da je poezija u formi i pravilima. Pa i pisci Parnasa srodni su romantičarima, jedino »romantizam nadahnuća nadomjestili su romantizmom umovanja«. Parnas je unio u poeziju više računa i razbora mjesto romantičke magle i neodređenosti. Od 1875. do 1885. Parnas nije došao do izražaja zbog elementarne navale naturalizma, gdje je poezija uzmakla pred naturalističkom romansiranom epopejom. Iza naturalizma nije se mogla parnasovska škola održati, jer je tehnikom slična naturalizmu, a protiv toga je nadošla snažna reakcija mladjih pjesnika, koji pregazište Parnas i naturalizam. Viliers de l'Isle Adam pa Mallarmé i Verlaine bijahu za omladinu osnivači i vodji nove struje. Bijahu to dekadenti. No i ovi budu napadnuti, jer su ropski nasljedovali uzore, a po Gautieru »stil dekadence nije ništa drugo neg umjetnost, koja je došla do onog najzadnjeg stepena zrelosti, što ga proizvadjaju civilizacije, koje staraju, pri zapadu.« Ipak su razni ovi pravci proširivali izražajne mogućnosti,

[116] Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. knj. II. sv. I.
[117] Hrvatska književna kritika, str. 166.
[118] Čedomil: Novije pjesništvo u Francuskoj (Parnasijanci, Dekadenti, Simbolisti). Nada, 1901. br. 4. i 5.



i Henri de Regnier im to upisuje u zaslugu, samo su u pretjeranom nastojanju oko jezika prelazili u nerazumljivost. Mladi su uvidjeli pogreške, popravili se i stekli pravo na život.

Od godine 1885. do 1890. razvija se simbolizam, kojega definira Remy Gourmont: »Što je to simbolizam? Ako se držiš etimologijskog i užeg smisla, skoro ništa, ako uzmeš riječ u širem smislu, može značiti individualizam u književnosti, slobodu umjetnosti, zabačenje naučenih formula . . . a može značiti i idealizam, prezir socijalne anegdote, antinaturalizam«. Razlika je i u tehnici. Mjesto naturalističkog i parnasovskog slikanja i opisivanja simbolisti uvedoše sugestiju. To im je trajna zasluga. Prije su umjetnici nametali svoje misli pjesničkim sredstvima, a sada pjesnik nudja svoju misao »ne izravno i čisto, već tako obavijenim velom i naslikanu, da treba prodrijeti do nje, pogoditi ju, prepoznati ju.« To je neka duhovna komunikacija medju srcima. Simbolistima je uvreda nazvati ih odredjenom školom, jer ne trpe ograničenja ni pravila. U metrici stvoriše vers libre, nasuprot parnasovskim ishitrenim poetičkim okvirima.

Bilo je nemoguće dati konačnu bilancu i ocjenu simbolizma, dok predstavnici pravca još stvaraju. Medjutim simbolizam se nije niti iživio, kad se pojavilo mladje pokoljenje s novim težnjama, koje nasuprot simbolistima, bjeguncima od života, hoće da žive otvoreno i neposredno. Čedomil kaže, da ne može reći, kolika je vrijednost simbolista i mlađih im protivnika, ali je zadovoljan, da su idealisti nezadovoljni s ovim životom i traže bolje ideale. Na kraju Čedomil uvjerava naše Mlade, da u književnosti nijedan pravac nije vječan. Književnost je organizam u blizoj vezi sa životom, te se zajedno s njim mijenja. U tom je njena vrijednost, možda slaboća, ali i vječna mladost.

S ovim bi završio kritički rad Jakše Čedomila, koliko je ovaj pisac pisao zaokružene studije, iscrpne portrete književnika i književnih ideja. Uređivanje Glasnika Matice Dalmatinske smetalo ga, da nije napisao više sličnih studija. Morao je po uredničkoj dužnosti govoriti o novim izdanjima naše i strane književnosti. Što je najgore, kao urednik nije imao dosta suradnika, a htio je da u Glasniku prati, bar u kraćim sastavcima, važnije strane knjige. Stoga je u nuždi sam pisao o stranim književnostima, koje je djelomično slabo poznavao. U prvom godištu Glasnika pisao je izvještaje o hrvatskoj, talijanskoj, ruskoj i poljskoj književnosti. Kasnije je stekao nekoliko suradnika za francusku, njemačku, rusku književnost i opet počeo pisati bolje studije (Novija hrvatska lirika), ali se već približavao konac njegova kritičkog rada. Da ne bude upadno, što je listak ispunjen samo od njega, potpisivao je svoje radove na razne načine. Izvješća o talijanskoj literaturi potpisivao je s D. C., a izvješća o ruskoj književnosti inicijalima U. G.

Među izvještajima svakako su najbolji oni iz naše književnosti. U prvom svesku Glasnika (1901.) hvali dobro uredjivani Život, u kojem su izašli Vojnovićevi odlomci trilogije »Allons enfants« i »Suton«. O Vojnoviću piše zanosno, posebno o Allons enfants, kao rijetko uspjelom djelu novije hrvatske književnosti. U drugom svesku Glasnika (1901.) pozabavio se izdanjima Matice Hrvatske. Spominje »Spomen-cvijeće« u slavu Strossmayera, gdje se nadjoše skupa Stari i Mladi. Čedomilu je drago, »što ih je okupila hrvatska ideja, hrvatsko slavlje.« Ovdje Čedomil žali, da je Život prestao izlaziti, jer je imao dobru kritiku (Ivanov, Marjanović), samo šteta, što su češće prelazili u strastvenost i strančarstvo.

U trećem svesku prve godine Glasnika pod naslovom »Književna pisma« referira ukratko o djelima Politea, Ivanova i Jeretova. U Politeovoj knjizi članaka vidi Čedomil novinara i u književnoj kritici. Lagan je na peru i piše mnogo, ali nije dobro učinio izdajući članke u zbirci, jer se u tom slučaju lakše zapažaju nedostatci. Ne slaže se s Politeom u ocjeni pjesnika Pavlinovića i Tommasea. O Tommaseu čitao je od Panzacchija pohvalnije mišljenje, a za Pavlinovića misli, da je izvrstan pjesnik. Kao stilist Pavlinović stoji na čelu hrvatskih pisaca: »Do danas nemamo hrvatskijega pisca od Pavlinovića.« Za dramu Ivanova »Kneginja Jelena«, kao manifest i opravdanje individualizma, kaže Čedomil, da nije uspjela. Nije mu pošlo za rukom oplemeniti individualizam, jer Jelena bi imala biti junak individualističke teze, a ona je ogrezla u krvi i napokon se sama uništila — kao dokaz, kako se to načelo samo od sebe ruši i kažnjava. Jelena je uspjela samo u času strasti, inače su bogomili simpatičniji, boreći se protiv Jelenina egoizma.

U četvrtom svesku prvoga godišta piše Čedomil kraće prikaze o M. Nikoliću, Zvonimiru Devčiću i Marinu Sabiću, o kojima nije rekao ništa novo. Na koncu nabraja razne publikacije, medju njima brošure Andrića, Šrepela i Florschütza o Maruliću. S gorčinom nadodaje, kako još čekamo, da nam tudjinci dadnu najbolju raspravu o Maruliću, kao što to učiniše o Hektoroviću, Gunduliću, ilirizmu, mjesto da je Akademija raspisala natječaj, kako je bilo pametno predloženo, ali nepametno prešućeno.

U četvrtom svesku piše Čedomil topao nekrolog dr. Parčiću — uskrisitelju staroslavenskoga jezika. Jednako toplo piše o Stjepanu Ilijaševiću, kao živom spomeniku ilirske dobe. Na kraju spominje neka nevažnija izdanja i tim završava svoja izvješća o hrvatskoj književnosti u Glasniku Matice Dalmatinske.

Kroz oba godišta pisao je Čedomil izvješća o talijanskoj književnosti, dakako mnogo mršavije nego o hrvatskoj. Jednako su mršava izvješća o ruskoj književnosti. Za drugi svezak drugoga godišta Glasnika napisao je nešto o narodnom duhu u najnovijoj ruskoj književnosti. Ovaj osvrt odskače između drugih nekim svježim zapažanjima. Čedomil kaže u Uspomenama, da je izvješće o poljskoj i ruskoj literaturi



kao i osvrt o Björnsonu izradio prema »Mercure de France«, samo je kod izvješća o poljskoj književnosti ostavio ime pravoga autora kao i kod članka o Björnsonu (Peer Eketrae), dok je izvješće iz ruske književnosti pripisao u cjelini sebi s inicijalima U. G. (Urednik Glasnika).[119]

S ovim bi bio iscrpljen Čedomilov tiskani kritički rad do 1903., kada je prestao pisati. S književno-kritičkim njegovim radom stoje u vezi članci o Eugenie de Guérin i o Fogazzarovu romanu »Il Santo«. Oba je napisao 1905., ali su daleko od njegova književnoga zanimanja u smislu, kako je prije radio. Čedomil je pisao o Eugenie de Guérin sa svom toplinom srca prema ženi, koja je bila nepravedno zaboravljena, a osjećala je mnogo.[120]

Prikaz Fogazzarova romana »Il Santo« počinje Čedomil dosta duhovito o raznom shvatanju svetosti, pa i svetosti Fogazzarova junaka Maironija, kako je to pokazala kritika.[121] Kritika je Čedomilova porazna, i mjestimično je sasvim otvoreno izrekao nepovoljno mišljenje.

K ovom treba pridodati dva članka napisana u doba njegove polemike s autonomašima (Zara nelle opere d'un poeta zaratino Croato di Cinquecento i La Letteratura croata della Dalmazia), ali ovi članci čine dio njegova političkoga rada. Ovdje se može spomenuti početnički članak iz ostavštine. Pisan je nemarno i tek kasnije razdijeljen na odsjeke i naslovljen: Katoličko svećenstvo u hrvatskoj literaturi. Jezik je prilično pravilan, ali stil usiljen, i pisac se gubi u nestvarnim predmetima. Govor je povišen i prelazi u panegirik, te se znatno razlikuje od kasnijih Čedomilovih radova. Članak je značajan, što iz njega možemo pouzdano zaključiti, da se Čedomil u prvim godinama bogoslovije zanimao za književnost i osjetio potrebu, da nešto i napiše.

---

[119] Kako izvješća nemaju kritičke vrijednosti, neka ovdje budu spomenuti izvori, prema kojima je Čedomil radio. O ruskoj književnosti bilo je u Mercure de France više članaka. O Solovjevu i Gorkomu, o kojima je pisao Čedomil, ima izvješće od H. Somberbiellea (Mercure, de France, 1901. n. 136.). Inače je o ruskoj literaturi redovno referirala Zinaida Vengerova. Ima sličnosti između Čedomila i Somberbiellea u pisanju o Gorkom i Solovjevu. Izvješća o skandinavskoj književnosti pisao je u Mercure de France doista Peer Eketrae i napisao je dulji članak o Björnsonu za njegovu 70-godišnjicu (Mercure de France. 1903., n. 157.). Čedomil je preradio ovaj članak za Glasnik i ostavio ime Peer Eketrae. O poljskoj književnosti izvješćivao je u Mercure de France Jan Lorentowicz. Pisao je o stvarima, o kojima i Čedomil (Mercure de France, 1901. n. 138.), a Čedomil je potpisao poljsko izvješće s J. Orliczky. Ne može se sa sigurnošću utvrditi, da se služio pisanjem Lorentowicza. Suradnju Orliczkoga u Mercure de France nijesam našao. Čedomil je pisao bar djelomično i izvješća o talijanskoj književnosti prema Mercure de France. Tako na primjer Mercure de France 1902. n. 146. donosi u istom broju osvrt na dramu D'Annunzija »Francesca da Rimini« i na sabrana djela Carduccija, a Čedomil takodjer u istom broju Glasnika Matice Dalmatinske o tom govori. Izvješća o talijanskoj književnosti u Mercure de France pisao je Luciano Zuccoli.

[120] Fanfulla della Domenica, 1905. n. 19.

[121] Smotra Dalmatinska (La Rassegna Dalmata), 1905. n. 101.

# IV. OSVRTI NA KRITIČKI RAD JAKŠE ČEDOMILA

Tegotan je posao iznositi sadržaj tuđih djela — uči francuski kritičar. To vrijedi i za kritičke radnje. Ipak, trebalo je iznijeti na široko čitav rad Jakše Čedomila u kritici, jer na žalost nemamo sabranih članaka, odakle bismo stekli preglednu sliku njegova djelovanja. Bez pregleda sadržaja Čedomilovih radova ostali bi nejasni zaključci, do kojih se došlo u ovoj knjizi. U nepunih šesnaest godina kritičkog djelovanja Čedomil je mnogo napisao i dodirnuo približno sva teorijsko-kritička pitanja književnosti. Nekada ne će biti toliko važno, što je rekao o pojedinom piscu, koliko su važne njegove misli uzgredno nabačene, ali možda dubljeg kritičkog značenja. Često su Čedomilu djelo i pisac bili samo prilika, da rekne svoju misao o pojedinim problemima općeg značenja.

Pregledavši njegov rad, nameću se neka pitanja. Malo je čudno, da Čedomil nije pisao o nekim piscima, koji u našoj književnosti imaju dosta veliko značenje. U doba njegova književnog rada počeli su pisati Domjanić i Vidrić, Nehajev je izdao nekoliko sastavaka, a Matoš »Iverje« i »Novo Iverje« itd., ali Čedomil o njima ne govori. Razlog je tomu, što Čedomil nije htio analizirati sve mlade početnike, o kojima bi morao i nepovoljno nešto reći, a to bi dalo priliku još žešćim napadajima i polemikama, naročito sa strane spretnih Mladih, kao što je bio Matoš. Čedomil je volio u tom slučaju šutjeti. Mjesto da govori o pojedinim skupinama kao cjelini, on je između Mladih i Starih iznio nekoliko primjera dobrih i loših pisaca kao dokaz, da u svim skupinama i pravcima može biti talenata i promašenih knjiga. Što je rekao za jednoga pisca, dalo se lako primijeniti na više njih.

Ipak je istina, da je Čedomil u kratkom razmaku djelovanja uzeo u promatranje gotovo sve predstavnike ondašnje književnosti i književnih pravaca. Što se nije zadržao više na knjigama Mladih, razumljivo je, kad se znade, da su ih izdavali u vrijeme, kad je on uređivao Glasnik Matice Dalmatinske, te nije stigao pomno pratiti i dulje se zadržavati na pojedinim piscima. Osim toga Čedomil se nalazio pri kraju svoga djelovanja, s osjećajem zamorenosti i očajanja nad osobnim udesom i književnim prilikama kod nas.



Čedomil je rješavao veoma važne književne probleme, samo su razasuti po raznim člancima, te ih je teško uočiti. Šteta je, da nije dao sistematsku studiju ili knjigu, gdje bi izložio svoje mišljenje, kad je već osjetio potrebu i spremu, da rekne svoje o književnosti, napose našoj. To se dade ispričati načinom njegova rada i karakterom ideja. Bijaše kritičar žive književnosti, i kad se problem pojavio u djelima, onda je govorio o njemu. K tomu Čedomil, poznavajući veoma dobro razne kritičke sisteme, nije mogao pristati ni uz jedan potpuno, pa je tako spao na neke vrste eklekticizam. Stoga nije napisao knjigu, koja bi sadržavala pravila ili ustaljene smjernice u lijepoj knjizi. Napokon, karakter njegova nadahnuća bio je nejedinstven, periodičan, te on nije mogao sistematski njegovati jedan pravac, nego je u razdobljima naporna rada davao svoje mišljenje u pitanjima, koja su bila važna, bez obzira što je govorio u prošlosti. Linija njegova rada nije bila neprekinuta. Iz toga se ne smije zaključiti, da nije imao ustaljenu mišljenja o pojedinim problemima, ili da uopće nema književnih pogleda, koje bismo mogli označiti kao stalna načela u njegovu radu. Da tako kod Čedomila nije bilo, može se dokazati na velikim pitanjima, koja je kroz čitav svoj rad dosljedno isticao.

### *1. Književni pravci.*

S obzirom na pitanje književnih pravaca kod Čedomila Jakše treba biti veoma oprezan. Problem književnih pravaca u našoj literaturi osamdesetih godina bio je važan, i sva ondašnja kritika iscrpila se u tom pitanju. Ibler, Pasarić, Galac, Kumičić i ostali držali su mnogo do pravca, kao da je o tom zavisila budućnost književnosti. Za to je bilo raznih ideoloških uzroka i podloga, kao i utjecaja sa strane. Čedomil je bio izvan ovoga kruga kritičara, posve osamljen i bez veza sa zagrebačkim književnim prvacima. Nalazeći se u Dalmaciji, pod utjecajem talijanske književne kulture, odmah je u mladenačkim godinama pristao uz struju, koja je tada vladala u Italiji, a to bijaše realizam-verizam. Bez širih pogleda na ostale književnosti, tu je struju prihvatio i branio. Draženoviću Čedomil svjetuje, da se drži Verginih riječi: »Onda će tek biti kakvo djelo izvorno, kad ne bude u sebi pokazivalo nijednog utiska, u kom je proklijalo, ni jedne sjene oka, koje ga opazilo, nikakva traga usana, koje su izgovorile prvu riječ ko fiat, kad bude stao po sebi samom čin, kako je i morao biti, pun života i nepromjenljiv, kao kakav mramorni kip, začetnik koga je imao junačku srčanost da ostane neopaženim, neostaviv traga sebi u svom djelu.«[1] To su riječi iz prve Čedomilove kritike u korist naturalističke impersonalnosti u djelu. To svoje mišljenje ponovio je u članku »Il momento presente del romanzo italiano« (1893). Prigodom Šimićevih Crtica pokazao se još odlučnijim u obrani naturalističkog načina slikanja života.

[1] Narodni list, 1887. br. 15.

U istom duhu pisao je rasprave o Vojnoviću, zatim raspravu o romanu, pa i ono što je pisao o Kovačićevu romanu U registraturi. Čitava rasprava o romanu (1888.) odiše neprikrivenom simpatijom za realizam i realistički roman. Dajući sliku romana kroz vjekove, otvoreno je zabacio srednjevjekovni romantički roman, u kojem nema realnosti, a ljudska su bića samo prozračni i vodeni mjehurići: »... Mjesto unutarnje naravi čovjeka, vidiš samo izvanjštinu i odjeću.« Dalje kaže, naravno pod uplivom talijanskih verističkih kritičara i Zole: »Čuvstvo koje se odmetne i ustane protiv stvarima i stvara sebi poseban fantastički svijet, te misli, da je u njemu prava realnost, jest anarkično, niti će ikad moći podat nam išta naprednjačkog i plodnog. Čovjek mora shvatiti stvari, kako jesu, a ne umišljati ih proti istini.« Po Čedomilu romantizam nije odgovarao ničemu trajnom, te je morao propasti pred naturalizmom, jer ovaj klija iz zemlje, po kojoj idemo. Kad je ovako stao uz realizam-naturalizam, onda se pita, što je realizam i odgovara: »... priroda sebi povraćena, život spašen od sredovječne bolesti, umjetnost u sklad dovedena sa znanošću i koja iz znanosti izvire... Realizam to je duboka i potpuna reakcija proti romantičkoj školi, koja nam podavaše ideal protivan istini. Umjetnost želi li biti stvoriteljicom, mora biti u skladu s prirodom i izraziti ju, ni jedna njena strana, pa činila ti se i najneznatnijom, nema se odmetnuti od njenog gospodstva. Ako stvaraš umjetnost, koja ne odgovara realnosti, zavađajući puk neumjerenim i lažnim fantazijama, ti ju ubijaš. Sve je božanstveno u Zeusovom kraljevstvu, dosta samo, da otkriješ koprenu.«[2] Za umjetnost nema razlike u realnosti, ona traži samo konkretno; realizam »je umjetnost, koja proističe iz same stvari, koja je odrazuje u živim oblicima i idealizuje je u pjesničkom sadržaju. Realizam ima za svoj cilj razviti sve bogatstvo, što se nalazi u bivstvovanju.«[3]

Iz ovo nekoliko navedenih mjesta moglo bi se zaključiti, da je Čedomil, poput ostalih naših kritičara, sudio književnost po pravcima i školama. To bi vrijedilo naročito za raspravu o romanu, a takovih rasprava bijaše prije njegove (Kumičića, Galca, Pasarića, Podolskoga). Pogreška ovih teoretičara realizma, kojima treba pribrojiti još Iblera i Šrepela, bila je, da su se slijepo držali nauke jednoga pravca, jedne književne struje. Čedomila ne smijemo suditi prema njima. Treba ga uzeti u povjesnoj perspektivi. Pišući prve rasprave, bio je još mlad i neiskusan, a poznavao je dobro samo talijansku književnost, francusku slabije. Da nije slijepo vjerovao u književne pravce niti dao puno povjerenje jednoj struji, može se razabrati iz prikaza, koji su slijedili neposredno iza toga. No i prije toga, u gore spomenutim člancima, otvoreno je iznio i nedostatke naturalističke škole.[4]

Čedomil je zamjerao realizmu-objektivizmu, da je u seoskoj noveli iznio na površinu negativnu stranu života i tako pogriješio protiv istine, jer patološki tipovi Verge, Capuane, Ciampolija ne iscrpljuju

[2] Narodni list, 1888. br. 30.
[3] L. c.
[4] A. Barac: Hrvatska književna kritika, str. 154.



stvarnost, niti predstavljaju sav društveni stalež. U tom smislu napisan je prikaz »Il momento presente del romanzo italiano« (1893.), s izričitom napomenom, kako u suvremenoj književnosti, osim objektivističke metode, ima i Bourgetova analitičko-psihološka škola. Tu Čedomil ističe formalne i sadržajne razlike tih dviju škola, osuđujući naturalističku grubost i pesimizam. Protiv toga je ustalo novo pokoljenje u Italiji, Francuskoj i drugdje, koje otvoreno ustaje protiv grubosti i očaja, pojavljuje se idealistički pokret.[5] Premda je Čedomil priznao Zoli zasluge u literaturi, ipak traži u djelima psihologiju i individualiziranje osoba. Načela Zole i Bourgeta, da se svijet slika onako, kako ga umjetnik vidi, mora se — po Čedomilu — razumjeti ispravno. Čitava stvarnost ne može biti obuhvaćena, nego pisac bira iz svijeta prema vlastitoj dispoziciji. Tako realnost biva donekle promijenjena, ili bar prikazana u raznim nijansama, prema sklonosti pojedinih pisaca. Instrumenat pjesničke vizije i analiza zavise od pojedinog pisca, a autor nužno posreduje u izboru gradiva i načinu obrade. U raspravi o romanu Čedomil je dobro zapazio, da se sam Zola u djelima nije mogao zatajiti niti odstraniti maštu. Zolu čini umjetnikom »živo čuvstvo ljudskog ideala i moćna razmniva u sastavljanju i prikazanju.« Uostalom — kaže Čedomil — nije sve zlato, što je Zola rekao, tim više kad se ni sam nije držao svojih napisanih načela.

Ako je Čedomil i pristao uz realizam-objektivizam, kakav se pokazao u djelima talijanskih verista, ipak je dobro poznavao i druge vrsti realizma — engleski i ruski realizam. A. Barac veli, da je Čedomil pristao uz talijanski verizam, za razliku od zagrebačkih kritičara, koji su tražili uzore toga pravca kod Francuza i Rusa.[6] Može se reći, da je Čedomil već u prvo doba svoga rada naginjao k ruskom tipu realizma, sudeći prema raspravi »Il momento presente del romanzo italiano«. U raspravi o romanu, kad je izložio osnove realističke škole, posvetio je posebno poglavlje ruskom realizmu, videći u njem najbolji put, jer ruski realisti, ljubeći sve ono, što ima ljudskoga, prezirući u čem nema čovještva, tim su pače djelovali i na Francuze (Zola: Germinal). Gogolj je počeo naturalizam, ali Turgenjev i Dostojevski okrenuše drugim pravcem, crtajući idejno kretanje i to »sa ljubavlju.«

Sklonost prema ruskom tipu realizma, koji ima simpatije za čovjeka, naprotiv bezdušnom i grubom realizmu Francuza i Talijana, pretvorila se kod Čedomila u uvjerenje, kad je pisao o Đalskome. Već u raspravi o romanu (1888.) može se zapaziti skretanje prema ruskom realizmu. O romanu je pisao prije odlaska u Rim, a o Đalskom poslije povratka, kad je književne poglede u mnogočem proširio, pa i jače skretanje prema ruskom realizmu potječe iz ovoga vremena. Simpatije za verizam mogu se prema tome smatrati početničkim zanosom i mladenačkim oduševljenjem, a kad mu se obzorje proširilo, najviše ljubavi pokazao je prema ruskom tipu realizma. To najbolje pokazuju

[5] Roma Letteraria, 1893. n. 18.
[6] Hrvatska književna kritika, 153.

rasprave o Đalskome, koje su pisane u razno vrijeme, od 1891. do 1900. Đalskoga je prikazao kao realistu ruskoga tipa, koji se u svojim djelima nije zatajao na način verista, nego pokazao živo čuvstvo i suosjećanje s prikazanim osobama. Pače i pesimizam Đalskoga nema biljega francuskih i talijanskih verista, nego značajke ruskoga shvatanja: vidi zlo u svijetu, osluškuje nesuglasice među idealom i stvarnošću, ali ne pada u očaj i grubost. Kod Rusa i Đalskoga pesimizam je poticaj za ustrajniji rad i neka vrst nagona na boljim uvjetima života. Đalski mu je bio ideal realizma, kakav je u Rusiji i kakav bi trebao biti kod nas. Čedomil je cijenio roman. »Na rođenoj grudi« i glavnoga junaka Blinjevića upravo zbog njegovih oštrih riječi protiv pozitivizma, koji ne računa s ljudskim srcem i zakonima ljubavi.

Pišući o Đalskome za Talijane (Un romanziere croato, 1882.), opet je Čedomil spomenuo, kako se u Đalskome križa slavenski karakter s latinskim odgojem, ali u njegovu djelu prevladava značajka ruskih realista: ljubav i simpatija prema čovjeku. U istom prikazu povukao je paralelu među Đalskim i Turgenjevom, kakvim ga je prikazao Vogüé (Le roman russe). Đalski kao i Turgenjev potresa srce crtajući bijedu. Čitatelj osjeća bol zbog sudbine nesretnih, ima volju da postane bolji. To je velika prednost Turgenjeva i Đalskoga i njihove umjetnosti. Napokon, Đalski je i sam pokazao simpatije za Turgenjeva u razgovoru kontese Leone i Vladimira (U novom dvoru) o književnosti, gdje kaže, da Ohneta listamo zbog zanimljive priče, vjerne slike života, a kod čitanja Turgenjeva čovjek osjeća potrebu, da se popravi i da ne bude mrtvi slikar okoline. Time Đalski očito cilja na objektivističku tehniku francuskih i talijanskih naturalista.

Zaokret prema idealizmu nije kod Čedomila nagao i nepripravljen. Već u prvim njegovim ocjenama zapažena je simpatija prema umjerenom realizmu, zapravo idealističkom i psihološkom realizmu, kakav je bio u Rusiji, a zatim u čitavoj Evropi u obliku snažne reakcije protiv naturalizma. Ova reakcija je ubrzala dozrijevanje Čedomilovih pogleda na taj književni pravac, i on se lagano preko Bourgetove psihološke škole približavao idealističkom pravcu. Psihološka struja bila je prelazni stadij od naturalizma k idealizmu, a tu opet nema loma, jer u ruskom realizmu bijahu jake psihološke tendencije. Zapravo romani Dostojevskoga nijesu realističke slike, koliko psihološke studije, pa prijelaz od takova realizma ka psihologizmu bijaše naravan. Malo jače psihologiziranje opet vodi ravno k idealizmu, kako će to Čedomil na svoj način protumačiti u svojim prikazima.

Bit će poučno slijediti razvojnu liniju Čedomilovih simpatija za razne struje, jer će se iz toga moći povući važni zaključci s obzirom na važnost, koju je Čedomil pridavao raznim književnim školama.[7]

[7] Posebno je to vidljivo iz nekih rasprava o pojedinim piscima, kao na pr. o D'Annunziju (Nada, 1897. br. 2.).



Čedomil se nije zaustavio na humanitarnom realizmu, kojemu je uvijek priznavao vrijednost, nego je pošao dalje. Prateći evropska strujanja, vidio je, da Bourgetova škola sve više preotima mah u Francuskoj i drugdje, na štetu naturalizma i verizma. Stoga je kod naših seoskih pripovjedača tražio više psihologije i nutarnjosti, a manje vanjštine (Ljubiša). U više navrata rekao je Đalskomu, da naginje k psihologiji, iako mu je glavna nota realistička. U njegovim djelima pače nalazi najbolje primjerke psihološkog romana u čitavoj našoj književnosti. Zahtjev Čedomilov, da se umjetnici ne ograničuju na vanjski sitnež, potječe od utjecaja ruskog romana i opće reakcije na naturalizam u Evropi. U prikazu »Il momento presento del romanzo italiano«, upozorio je dobro na sadržajno i formalno dvojstvo u ondašnjem romanu, stavljajući u opreku analitičko-psihološki pravac Bourgeta prema verizmu svih oblika. Ruski realizam minucioznim sjeckanjem duše uvirao je najkraćim putem u psihološki pravac. U petom poglavlju prikaza talijanskog romana zadržao se na razlikama između naturalističkog i psihološkoga romana. Dok psiholozi tragaju za dušom, objektivisti skrivaju psihologiju, kao što je skrivena i u stvarnosti. Čedomil priznaje, da je takav roman vjerojatniji, jer je veoma teško prenijeti se u razna duševna stanja naše okoline. Osim te razlike formalne prirode Čedomil, u smislu De Robertova principa, da se pod raznom estetikom skriva i razna filozofija života, zaključuje, da pisac psihološkoga pravca, zadubivši se u duševna stanja svojih osoba, nužno ih zavoli i »počimljući biti romanopiscem ideja, postaje na svršetku romanopiscem ideala.« Objektivist zanemaruje ideje, držeći se samo na površini predmeta. Tako Čedomil tumači prijelaz od humanitarnog realizma k idealizmu preko psihološkog pravca.

Potpuni zaokret Čedomilov prema idealizmu preko psihologizma dolazaše sve jače do izražaja. Članci »Mladi naraštaj u književnosti« (1888.) i »Novi pojavi na književnom obzorju« najbolje osvjetljuju taj put. U drugom od tih članak navodi, kako su svi učesnici ankete o naturalizmu, koju je upriličio 1891. Jules Huret, odgovorili, da je naturalizam, determinizam i pozitivizam završio svoje razdoblje, jer je dao »poprište razbludne mase živinskih tipova i mjesto psihologije pružio fiziologiju.« Naturalistički roman ustupio je mjesto psihološkom, i to pod utjecajem Vogüéovih otkrića o ruskom romanu, u kojem pisci dadoše osim tijela i dušu. Roman bijaše isključiva vrst, u kojoj se mogla istaći naturalistička formula, a u poeziji ostalo se kod pokušaja (Stecchetti). U poeziji, kao dopuna naturalističkom romanu, pojavio se Parnas, koji je postavio bit poezije u vanjske rekvizite: uglađenost forme, pravilnost strofe, jedinstvenost ritma i tako dalje. Pjesnici toga pravca zaboraviše na duh pjesme. Protiv ove struje nastala je u poeziji reakcija pod imenom simbolizma. Čedomil je znalački ispitivao ove struje i došao do zaključka, da su naturalizam i Parnas iste prirode, a protiv ovih vojuju psihološki roman i simbolizam. Ta reakcija, poglavito kod romanskih naroda, raširila se i na druge zemlje. Herman Bahr, negdašnji pobornik impresionizma, pri-

bjegava ekspresionizmu, jer impresionizam znači odricanje čovjeka i kapitulaciju duše pred vanjštinom. Pisci drugih naroda, pa i Talijani, okrenuše otvoreno i ubrzano preko simbolizma k misticizmu i idealizmu. Zaokret prema idealizmu naglasio je Čedomil temeljito u duljem članku »Mladi naraštaj u književnosti« (1898.). Ovi su nastupili pod imenom simbolizma,koji ne označuje određenu književnu struju, koliko opću reakciju, gdje se mogu naći i različne pojave. Simbolisti dijelom pripisuju sebi u zaslugu stvaranje idealističkog pokreta, jer oni odbacuju naturalističko traženje detalja i više vole sintezu. Charbonnel je primijetio kod njih i vjersku obnovu. Jednom riječi, simbolisti su pošli putem idealizma. Čedomil je prešao na prilike kod nas, ali nije našao tako lijepih pojava kao u inozemstvu, nego je s velikim nadama očekivao, da će kod naših mlađih nastupiti kakav-takav preokret.

Slijedeći Čedomila Jakšu u pogledima na književne pravce, moglo bi se zaključiti, da je išao u svom razvoju neravno, pače padao u protivurječja. Barac je u tom pogledu rastavio njegovo djelovanje na dva dijela: doba pristajanja uz realizam i doba borbe za idealizam. Ako se stvar iz bližega pogleda, čini se, da u Čedomilovu gledištu na književne struje nema loma, koji bi dopustio takovu oštru diobu na dva dijela. Razvojna linija njegova gledanja bila bi prema tome iskidana. Za to mišljenje našlo bi se uporište u prvim Čedomilovim ocjenama, gdje se mladenačkim poletom zauzeo za realizam-naturalizam, a kasnije odlučno pristajao uz Brunetièrea. Čedomil je, istina, rekao, da je »gorljiv pristaša Brunetièrea« (Uspomene), no odmah je dodao, da ga to nije smetalo, da hvali, što je lijepo, ma gdje bilo. Prema tomu nema podloge za mišljenje, da je u razno doba raznim strujama pripisivao isključivu vrijednost. Premda su nesumnjive njegove simpatije prema realizmu — naturalizmu u početku, ipak je odmah iznio rezerve u pogledu isključive njegove vrijednosti.

Čedomil je pisao svoje prve ocjene pod dojmom pročitanih knjiga, bez širih pogleda na opće književne struje u svijetu. Mlad i samosvijestan nastupio je sasvim otvoreno, a to je i razumljivo, uzmu li se u razmatranje dob i razlozi, zbog čega je tako govorio i pisao. Bio je nezadovoljan našom knjigom, pa je htio jednim zamahom pokazati pravac piscima, a to se moralo učiniti nedvoumnim riječima. Čedomilova izjava, da je bezuslovno stojao na principima kritike Brunetièrea, pala je u času, kad se opravdavao u Uspomenama od objeda, da je u svojim kritikama zatajao svećenički karakter i kršćanska načela, pa je u samoobrani izjavio, da mu je ugled bio veliki francuski obraćenik i kršćanski kritičar Brunetière. Ako se to pusti iz vida i pogleda postepeni njegov razvoj, vidjet će se, da on nije tako jednostavno preskočio iz jednog pravca u drugi. Razvojna linija bijaše kudikamo dulja i teža. Poslije povratka iz Rima Čedomil je bio mnogo oprezniji u obrani raznih struja. U prvim ocjenama po povratku iz Italije pokazuje doista simpatije za realizam, ali ne realizam, koji je graničio s naturalizmom, nego humanitarni realizam ruskoga tipa. Prateći literaturu romanskih i drugih naroda, opazio je razvoj strujanja, te je prišao psihološkoj



školi kao izravnom izdanku humanitarnog realizma. Kako se naturalizam nije dao izbaciti iz književnosti, u svijetu je nastala još jača reakcija pod imenom simbolizma i idealizma, i Čedomil je simpatično govorio o njima, pogotovu, kad je kod nas nastala borba Starih i Mladih, te opasnost, da Mladi isključe iz literature probleme, bez kojih bi književnost ostala krajnje osiromašena.

Čedomil je u gledanju na pravce išao u korak za Evropom, ali nikada ne dade jednom pravcu isključivu prednost. Stojeći na principu evolucije književnih vrsta, došao je u sukob sa Starima, a braneći književnost od novotarija i struja, koje su ili zastarjele ili premoderne za nas, dođe u prijepor s Mladima. U takvim prilikama morao je negdje otvoreno reći svoju riječ za ovaj ili onaj pravac, što je doista učinio. Gledajući i tumačeći Čedomilove poglede na književne struje drukčije, došli bismo do zaključka, da je bio pristaša redom realizma-naturalizma, humanitarnog realizma, psihološke škole, simbolizma i idealizma. Tolike promjene u šestnaest godina rada teško je dopustiti kod kritičara, koji je imao u zrelijim godinama izgrađene poglede na književne struje i književne probleme uopće. Čedomilovo naziranje u ovome pogledu mora se oprezno analizirati i vidjeti, kako je on branio pojedine struje i, napokon, koliko je pridavao važnosti pojedinoj struji kao odlučnom čimbeniku za procjenu umjetničke vrijednosti djela. Je li ikada tvrdio, da izvan neke struje ne može biti vrijedne literature? Da li je imao neograničeno povjerenje u književne pravce? Površnim promatranjem Čedomilova rada moglo bi se to tvrditi, ali pomnim ispitom sveukupne njegove kritike stječemo uvjerenje, kako je bio daleko od toga, da književna vrsta bude kriterij za valorizaciju umjetnina. Trajno je odbijao romantizam i historijski roman, no u isto vrijeme napisao je najoduševljeniji prikaz o Manzoniju.

## 2. *Relativizam književnih struja.*

Premda je Čedomil u nekoliko mahova pridavao veliku važnost pojedinim književnim strujama, videći u njima razliku ne samo u vanjskoj tehnici nego i u nazoru na svijet, ipak je načelno dopuštao, da se pisac ne veže za struju. Već u ocjeni Vojnovića tuži se, da se kod nas pisci hvale i osuđuju prema pripadnosti strujama, a ne stvarnoj vrijednosti: »U nas Hrvata netom se tko pojavi na književnom polju, svak hoće da zna, kojoj li školi pripada: je li realist ili idealist . . . a Vojnović se drži nekako na svojim nogama, nije se dao začarati od kakvih razvikanih književnih apostola.«[8] Relativnu vrijednost književne struje istakao je Čedomil naročito u prikazu talijanskoga romana i poezije. Davši presjek kroz talijanski roman od Manzonija pa dalje, dolazi do psihološkog pravca i kaže, da se mnogo raspravljalo o vrijednosti psihološkog i naturalističkoga romana, pravili su prognoze, kojemu će pripasti budućnost, i nastavlja: »To su

[8] Narodni list, 1888. br. 71.

njeka čudna pitanja, kojim nikad ne ćeš doći na kraj, jer jedan ili drugi pravac više puta zavisi od piščeve ćudi i naravi: tako da ne bi bio svatko sposoban za oba. Meni se za najpametnije čini pustiti, kao što govore Bourget i Guy de Maupassant, da svatko ide svojim putem.«[9] Premda je Čedomil u vrijeme naturalizma tražio od pisaca nešto više psihologije i sa simpatijama govorio o Bourgetu, ipak na istom mjestu spomenute rasprave iznosi nedostatke ove struje i prednosti naturalističke metode. Psiholozi odnosno pisci toga pravca, teško se mogu prenijeti u duševnost raznih osoba i dosljedno ih izraditi, jer je to donekle skriveno, a pisac kao individuum ima svoju zasebnu psihologiju, koju lako, a često i nužno, prenosi na osobe, koje opisuje: »Jednom riječju, tko se samom psihologijom bavi, mora se postavit svim svojim osobama u raznim situacijama, u koje ih postavlja, jer je nemoguće promijeniti svoja vlastita ćutila i ostale organe, koji su samo posredovači između izvanjskoga života i nas, koji nam nameću njihove zamjetbe, i daju neki pravac našoj osjetljivosti i stvaraju u nama dušu sasvim različitu od ostalih. Iako psihološka škola nije sasvim točna, može podat umjetničkih djela tako lijepih, kao što svaka druga metoda.«[10]

Razlika među strujama može biti formalna i sadržajna, ali Čedomil iz toga ne povlači zaključke s obzirom na konačni sud o umjetničkoj vrijednosti pisca: »Dakle ne može se osuditi nikoga: i jedni i drugi imaju pravo obstojati, a mi možemo voliti, koga hoćemo.«[11] Glavno je dakako »copiez ce que vous voyez et comme vous le voyez«, samo to treba protumačiti, kao što je Bourget protumačio: život je guštara, iz koje treba birati fragmenat, ali izbor fragmenta ovisi od osobnih dispozicija umjetnika, a vizije realnosti kod pojedinih umjetnika nijesu jednake. Prema tomu Čedomilu nije odlučna škola, nego umjetnička individualnost: »Sama razlika sastoji se u tom, da je jedan na jedan način, drugi na drugi način, naše dobe čovjek, ali ima li u šumi dva lista, koja su jednaka? A zašto da budu talenti jednaki u ovoj neizmjernoj vegetaciji, kao što je književnost jednog te istog razdoblja? Htio sam istaknuti, što misle najbolji kritičari ob ovom pitanju, jer više puta čuješ osuditi pisca radi škole, kojoj pripada«.[12]

Da je Čedomilu bio kriterij samo umjetnička vrijednost, može se razabrati upravo iz ovoga prikaza. Izrekao je o talijanskom verizmu teški rečenica, ali je svakom od pisaca priznao stvarnu vrijednost (Capuana, M. Serao, Ciampoli, Verga). Iznio je sve njihove odlike, bez obzira što su pripadali struji, koju je pobijao. Tako se ravnao i u drugim slučajevima. Kod Leskovara je pokudio prejako psihološko analiziranje, premda su bili odlučni i drugi čimbenici kod te osude. Čedomil nije vjerovao u punu vrijednost pisca, kao što nije inače vjerovao u posvemašnju dobrotu čovjeka uopće. Iz toga razloga nije mogao pristati

[9] Iskra, 1892. str. 145.
[10] Ibidem.
[11] Ibidem, str. 46.
[12] Ibidem, 146.



ni uz Stare ni uz Mlade. To bi značilo vjerovati jednim ili drugima do kraja, a on je po svom životnom nazoru bio relativist. Na njegov članak »Discours de combat« odgovorio je Život s upitima, kakovi su njegovi prijedlozi i upute piscima s obzirom na rodoljublje u lijepoj književnosti? Čedomil im odgovara, da se ne mogu postavljati pravila, gdje odlučuje temperamenat i svojstva pojedinih pisaca. Urednik Života, kao i neki Stari i Mladi, bio je u neprilici, koju struju Čedomil preporučuje i voli, pa ga upita, da li on voli historičko-romantički ili socijalno-realistički smjer, ili sjajnu retoriku zvučnih pjesama? On odgovara: »Meni je dobra i prva i druga, a treća ne, jer ako je sjajna retorika zvučnih pjesama, nije književnost, a ja, kad pišem, mislim na samu književnost, a ne mislim na retoriku zvučnih pjesama, niti onu nebuloznih maštanja ili erotičkih izlijeva«.[13] Na upit, koji mu je pisac ideal pisca-rodoljuba, odgovara: »Naučio sam od svjetskih kritičara, divite se svemu, što je dobro i lijepo, a opet proučavajući svjetske knjige, uvjerio sam se, da nema pisca, kojemu se ne bi dalo štogod zamjeriti.«[14]

U članku »Novije pjesništvo u Francuskoj« (1901.) Čedomil je analizirao školu Parnasa, dekadenata, simbolista i najnovijih mladih pjesnika, koji ustadoše protiv simbolizma. Od ovih struja Čedomil je bio najbliže simbolizmu, ali u svim pravcima našao je vrijednih zrnaca. Stojeći na načelu razvoja literarnih struja i literarne problematike uopće, ne osuđuje nijedan pravac, nego uz zamjerke ističe i pozitivne crte. Misleći na naše prilike kaže: »Želim pak našim mlađim pjesnicima, da iz ovih razmatranja nauče, kako nije ništa vječno na svijetu, ni u književnosti. Kad misli čovjek, da je rekao zadnju riječ u kom pitanju, dođe drugi, koji mu dokazuje, da ima krivo. A tako će valjda biti uvijek, i posljednja riječ ne će se nikada izreći«. Drugim riječima, neka mlađi ne misle, da će svojim teorijama reći posljednju riječ o književnim problemima. I starije opominje, da se ne drže okamenjenih pravila, kao da se u književnosti ništa ne može i ne smije mijenjati. Književnost se razvija u valovitom gibanju, gdje neprestano imamo akciju i reakciju, izvornost, rascvjetavanje i epigonstvo, da se na pepelu prеđašnje struje pojavi nova. Ona se rađa i umire u pojedinim pravcima, stvara i ruši, njena je vječnost u pomlađivanju forme i sadržaja. Ona ne može propasti, jer je pokoljenja obnavljaju.

Ova karakteristika Čedomilove kritike, nije toliko zamjetljiva, jer nije napisao zasebnu studiju, gdje bi skupio svoje poglede o tom problemu, ali se ta značajka dade lako probrati iz pojedinih njegovih prikaza. Možda je upravo zbog ovakova gledanja došao u neugodan položaj za Moderne, gdje se tražilo odlučno zastupanje koje književne struje. Čedomil to nije mogao učiniti, ne zbog nemoći, nego jednostavno iz dubljih umjetničkih shvatanja literature. Prirodno

[13] Vijenac, 1900. br. 20.
[14] Ibidem.

je onda, da je među Starima i Mladima našao dobrih i loših pojava. Sudio je prema čistim umjetničkim kriterijima, a ne po strujama, klanovima i skupinama. Čedomil je tim spasio ono najviše u umjetnosti: individualni karakter umjetničkog stvaranja. Škola, pravac i struja mogu samo nametnuti gotove oblike i tim uništiti osobnost, a takova književnost nije izvorna nego epigonska. Pojedinci naime stvaraju književne struje svojom individualnošću, a nasljedovači se dohvate njihovih karakteristika te ih oponašaju i padaju u bljedoću. To je sudbina svih književnih pravaca, koje su stvorili pojedinci, a uništili brojni nasljedovači. Umjetničko djelo naprotiv živi od osobnog srha svog pisca, i ako djelo zadrži svježinu, to ne dolazi od pripadnosti kojoj školi, nego od piščeve stvaralačke osobnosti. Puno povjerenje bilo kojoj književnoj struji ima mnogostruku pogibelj. U obrani te struje čovjek lako padne u napast, da brani nedosljednosti i krajnosti, koje se nužno pojavljuju, kad književna struja ostari. Zapravo nasljedovači tjeraju književne struje do rasula, uzimajući kao bitno redovno slabe strane, jer slabi talenti ne mogu dostići iskonske crte prvoboraca struje. U tom slučaju kritičar je prisiljen braniti ono, o čem je uvjeren, da nije ispravno. Čedomil je bio svijestan toga i nije se dao povući strujom, nego je zadržao nadzor nad sobom, sačuvao se od strasnih raspravljanja i zalaganja za pojedine pravce, te uvijek uz dobre strane upro prstom i na loše.

U njegovu djelovanju i kao kritičara i kao čovjeka opaža se svijesno i trajno zaziranje od krajnosti. Zagovarajući realizam, nije se mogao oduševiti krajnjim izdancima realizma — naturalizmom i verizmom, kakav je izbio u talijanskoj seoskoj noveli. Hvalio je dobre strane tih pravaca, ali kad su pisci počeli opisivati samo grubosti, on je osudio njihova djela ne iz kakvih moralističkih predrasuda nego kao čovjek zlatne sredine. Hvaleći psihološku školu, ne zaboravlja na opasnosti od prejaka raščinjavanja duševnosti upravo zbog umjetničkih razloga; da ne oslabi radnja i fabula, kao što je bio slučaj u Leskovara. Kod parnasovaca, dekadenata i simbolista upozorio je na zablude u njihovim književnim osnovama. Priznao je i njima zasluge oko njegovanja stila, ali je isto tako odlučno osudio u pregledu talijanske poezije pokret dekadenata, koji su po Dehtezu došli do bizarnosti u »vječnom uticanju neologizmu«.[15] Te krajnosti dovele su do toga, da se jednom njegovao najpedantniji klasicizam, a onda se prešlo na najogavnije odmetnuće od književnih predaja i zakona. Zastupajući idealistički pravac, Čedomil je upozorio pisce, da se u tom pravcu ne rasplinu u nestvarnim sanjarijama. Kod Fogazzara ističe umjetnički instinkt, da od svojih osoba nije napravio samo svetice i svece. Radikalizam struja dovodi do neumjetničkih ispada i Čedomil, svijestan relativnosti svega ljudskoga, ostaje po strani, čuvar granice, da na taj način spasi i umjetnost.

[15] Vijenac, 1889. str. 670.



Procjenjujući ovakovo stanovište o relativnoj vrijednosti književnih struja i uopće ljudskih djela, moglo bi se zaključiti, da Čedomil ni kao čovjek ni kao kritičar nije imao jake kičme, ustaljenih nazora i određena pogleda na umjetničke probleme. Bio bi slabić, kojemu je sve dobro, ako očito ne premašuje mogućnosti dobrote i valjanosti. U kritičkom radu nazvali bi ga jednostavno eklektikom i paljetkarom. A. Barac ispravno je zapazio, da Čedomil nije uvijek imao istu metodu kod ocjenjivanja, niti je iznio svoj kritički sistem, prema kojemu je sudio i analizirao književne pojave.[16] Napisao je pragramatski članak »Naše književne nevolje i kritika«, gdje je iznio razne kritičke sisteme i metode, ali se ne može utvrditi, kojoj je privolio, izuzev impresionističku, koju nedvojbeno osuđuje. Primao je od svakoga kritičara ponešto, a nijednoga u cjelini, pače je često bio impresionist, ispisujući utiske o djelu, bez daljega obrazlaganja. Ako imamo u vidu gornji način shvatanja književnih struja, gdje možemo uključiti i razne kritičke metode, jasno je, zašto Čedomil nije uzeo u cjelini jedan sistem ili stvorio svoj vlastiti i prema njemu ocjenjivao. Kao što nije imao povjerenje u književne struje, jednako nije vjerovao, da postoji nepogrešivi kritički kanon, koji bi bio u svemu bez prigovora. On je pače u gore spomenutom članku otvoreno rekao, da nijedan od kritičara modernog vremena nije mogao u svemu zadovoljiti, ni do kraja protumačiti pojavu umjetničkoga stvaranja. Kritički sistemi popunjavaju se ili tumače jednu stranu, a nikada ne mogu do kraja objasniti karakter djela. U iscrpnoj analizi umjetničkih djela treba primijeniti više metoda, da nam se djelo koliko-toliko približi. Napokon, stanovište Čedomilovo u ocjeni književnih struja proizlazilo je logično iz dubljih razloga, iz jedne druge bitne značajke njegova shvatanja literature, a to je poimanje književnosti kao izraza života ili vitalističkoga shvatanja literature.

## *3. Vitalističko shvatanje književnosti.*

Čedomil je zorno promatrao propadljivost književnih struja i promjene ukusa. Za naknadu vjerovao je u razvoj života, a život je vječni praizvor svake književnosti. Njemu je književnost najbolja slika života, pa je kao Taine na osnovu književnih djela rekonstruirao život naroda. Već u prvim ocjenama, gdje je više isticao umjetničke elemente, traži, da djela budu odsjev narodnoga života. Stojeći u prvim godinama rada pod neposrednim utjecajem talijanske seoske novele, ocjenjivao je takova djela, gdje je narodni život izbio u punini. Kasnije se ta težnja sve jače isticala, pa je često u prikazima ispitivao samo veze između narodnoga života i lijepe knjige. Funkcija knjige u životu naroda postala je važnim čimbenikom njegove kritike. Članak o romanu napisan je kao presjek kroz život vjekova, koji su zahtijevali svoj naročit roman. Kod Zmaja hvali političke pjesme,

[16] Hrvatska književna kritika, str. 170.

makar su bile manje umjetničke vrijednosti. Čedomil nalazi u Šimićevim djelima vjernu kopiju narodnoga života, slično kao kod Verge u talijanskoj literaturi. Čedomil je bio toliko zanesen tom mišlju, da je dopuštao slikanje onih strana života, koje bi mogle izgledati sablažnjive. Studije o talijanskoj poeziji i romanu zapravo su prikazi talijanskoga života. U poeziji je vidio odraz boli i veselja talijanskoga naroda. Romantička poezija pjevala je o domovini bez domovine, a Carducci je pjevao himnu slobodi i postao pjesnik ujedinjenoga naroda. Još jače je Čedomil povezao narodni život s knjigom u pregledu talijanskoga romana. Dao je sliku života na osvitu 19. v. na temelju djela, ističući rodoljubno značenje Foscolova djela »Jacopo Ortis«. Manzoni je pružio epopeju naroda u prošlosti, a Guerazzi ima zahvaliti popularnost narodnim značajkama svoga djela. Narodni život iskočio je svom puninom u verističkom pripovijedanju, samo mu Čedomil zamjera, što iskrivljuje stvarnost podmetanjem bolesnih tipova kao predstavnika naroda. Članak Il momento presente del romanzo italiano počinje ovako: »La letteratura è lo specchio della vita di una nazione..« pa prema tome odrediti suvremeni talijanski roman, znači proučiti ujedno moderni život toga naroda.

Još više se pozabavio problemom veze života i književnosti kod naših pisaca. Đalskoga je cijenio, što je dao panoramu narodnog života, bez uveličavanja i pretjerivanja. Njegove novele iz starog plemićkog gnijezda predstavljaju ulomak prošlosti, kao što je roman »U noći« slika naših političkih nevolja. U drugim romanima pružio je Đalski sliku modernoga društva i društvenoga života (Na rođenoj grudi, U novom dvoru). Ocjenjujući »Radmilovića«, Čedomil ispituje, koliko je Đalski uspio dati sliku društva. Zapravo je težinu ocjene postavio na pitanje, da li je tu data psihologija pojedinih osoba ili slika društvenoga života. Spominje poteškoće kod rekonstrukcije prošlih događaja, a na kraju napominje, da kritika gleda, koliko umjetnost ide uporedo s narodnim životom, promjenama nazora na život i društvenim duhovnim gibanjima. Novele »Diljem doma« pohvalio je, jer je u njima život jednog društvenog sloja ispisan iz žutih hartija i napuštenih kurija hrvatskoga Zagorja. Kumičića je proučavao u vezi s našim političkim prilikama. Osvrt »Važno književno pitanje« posvećen je u cijelosti problemu, koliko je naša književnost uspjela dati sliku narodnog života. Čedomil preporuča našim pripovjedačima, da prouče općenite crte, što spajaju sve naše seljake, gdje mu drago živjeli, i »podaju mu ono nešto tipično, ono, po čem je taj, a ne drugi narod«.[17]

U isto doba isticao je Čedomil narodnu funkciju književnosti. Pišući o mlađem naraštaju u Italiji, kod nas i u Francuskoj, napominje, kako francuski mladi naraštaj pokazuje smisao za život u književnosti: »Mi smo domovini dužni služiti umom... više negoli oružjem. Ako nas od toga odvraća književna apstrakcija, mi ju moramo žrtvovati, kao što bismo do potrebe žrtvovali i druge jače težnje i strasti... Umjetnost mora predstavit društvenu svrhu. Ne radi se o tom, da ju se pretvori u kakvu propovijed, ali mjesto da se umjetnost svraća na sebe i teži opet k sebi kao cilju, treba da se proživi, da izrazi cijeli moderni život, da okupi mase, koje bježe ispod nje i da privlači narod prostotom i simpatijom.«[18] Povezanost knjige i života ima znatnih utjecaja na odnos čitalaca i općinstva prema knjizi i piscu. Publika traži u djelu svoje boli i radosti. Ako toga ne donese lijepa knjiga, ne može među njima biti uzajmnosti. U članku »Discours de combat«, Čedomil se dotakao toga pitanja ovim značajnim riječima: »... Kao što nemamo pravo zaustaviti čovjeka na putu, da dangubi slušajući naše budalaštine, nemamo ni prava narodu za njegove novce mjesto duševne i estetične hrane u književnim časopisima davati besmisleno maštanje, lude pisarije i koji put malo otrova... Zašto da knjiga ne dijeli s narodom radost i žalost? Zašto da književnici budu stranci u svojoj domovini, i da ne vide i da ne čuju, što nas tišti, čega trebamo... Tužimo se, da publika ne mari za domaću knjigu, ali nikad nijesmo pomislili, da li smo i mi sami krivi«.[19] Ovim riječima upozorio je na dužnosti prema publici i narodu, da pisci ne zamišljaju književnost kao aristokratski zanat dokonih bezbrižnika. Ona ima mnogo važniju društvenu zadaću. To vrijedi naročito za naš narod, koji je razvio književnost u tijesnoj vezi s narodom i zapravo preko književnosti postigao najljepše kulturne i političke uspjehe. Nije sam Čedomil zapazio, da se publika odmakla od knjige. U isto to doba pisao je Nehajev o dramatizaciji Zlatareva Zlata i zanosu publike kod prikazivanja: »... I kad to čitam na licu te široke publike, kad osjećam, kako oko mene živi i raste taj zanos, to osjećanje, onda moram da se sjetim sviju nas, koji uzdišemo za zapadom, pripovijedamo o neshvaćanju i apatiji za književnost, borimo se o ideje i pišemo knjige s nerazumljivim naslovima«.[20]

U ocjeni Tucić-Nikolićeve »Knjige života« upozorio je Čedomil na odmicanje pisaca od života naroda. Stoga im savjetuje, da zagaze u život sadašnjosti, pa će narod pokazati više razumijevanja za izdana djela. Kako će narod osjećati za pisca, kad ovaj u djelu ne donosi ništa, čim bi mu potresao dušu, kako će se zanimati »za Zoe Boccadoro i njezine nožice, koje su zavrtjele mozgom pjesnika čudaka, a kad tamo ima sto prečih misli i posala, što ga svega zaokupljaju. Što će narodu umjetnost, koja hoće da bude sama sebi svrhom, a ne sredstvom za njegov napredak i boljak.«[21] Ukrštavanje umjetnosti i životnih pojava, istakao je Čedomil u znamenitom članku »Novija hrvatska lirika«, gdje je proučio našu poeziju u vezi s političkim prilikama i idejnim strujama. Život je izvor svemu pa i umjetnosti: »Nema

[17] Iskra, 1899. br. 22.

[18] Novi Vijek, 1898., br. 2.
[19] Vijenac, 1900. br. 16.
[20] Nada, 1901. str. 362.
[21] J. Čedomil: Književno pismo, Vijenac, 1900. br. 38.

dvojbe, da su ideje one, koje upravljaju svijetom. Ove su izvor političkih i umjetničkih evolucija. Ovim ne mislim isključiti, da pak umjetnost uslijed prvog pokreta ne bi se mogla samom nadalje razvijati bez obzira na politiku, jer ona nosi u sebi klicu vlastitoga života.«[22] Tu misao potvrđuje Čedomil analizom političkih i kulturnih događaja, koliko su utjecali na pjesništvo u inozemstvu. Promatrao je razvoj ideja i poezije kod nas i došao do zaključka, da je evolucija u njegovo vrijeme prispjela u patriotski stadij. Nije protiv novih struja, ali moramo preživjeti ovaj stadij, da krenemo dalje u stopu s ostalim kulturnim narodima.

Značenje prave narodne književnosti proučavao je Čedomil u posebnim raspravama. U tom pogledu važna je studija »Nakon 400 godina«. Veoma oštrim riječima, mjestimično i neopravdanim, zanijekao je čitavoj starijoj našoj literaturi narodni karakter. Izdvaja tek nekoliko pisaca, koji su s narodom živjeli, za narod pisali i narod ih trajno ponio u sjećanju. Sve drugo izgledalo je Čedomilu gomila išaranog papira, ispisanog nešto iz dosade, a nešto zbog osobne taštine i slavičnosti. Novija književnost ne premašuje u tom mnogo staru — misli Čedomil. Zato se obraća našim piscima, da rade i stvaraju u duhovnom dodiru s narodnom dušom i životom, i to ne za jedan društveni razred, nego za čitav narod. Problemu hrvatske narodne književnosti posvetio je čitavu raspravu (O hrvatskoj narodnoj književnosti 1897.). Slične probleme našao je u talijanskoj književnosti, gdje se zavrgla raspra o ponarođivanju umjetnosti. Čedomil stoji na stajalištu, da svaki narod ima svoju zasebnu problematiku, i ta mora doći do izražaja u knjizi. Pisac treba pronaći misli i ideje, kojima je prožeto jedno pokoljenje, i njih iznijeti, a tim vrši moralnu ulogu usavršavanja društva i pojedinaca. Ne smije iznositi časovita politička gombanja, koja nemaju općenitijega narodnog i ljudskog karaktera, nego takove pojave, koje doista predstavljaju duhovnu bit generacije.

Čedomil je bio odlučan neprijatelj pretjeranog individualizma u literaturi, pa je tom problemu posvetio dokumentaran esej pod naslovom »Individualizam u književnosti«, počinjući ga ovako: »Ako znakovi ne varaju, nešto se na našem književnom obzorju muti, nešto mijenja. Ide se zatim, da se odijeli književnost od života, a bilo bi željeti, ne samo da bude ogledalom života, pače da bude djelatnom silom u samom životu.«[23] Imajući u vidu naše prilike, nije vrijeme razmišljanja nego energičnog nastupa i djelovanja, a književnik, kao i svaka druga profesija, ima dužnosti, koje mora ispuniti prema društvu, u kojem mu je omogućen život. Piscu je sveta dužnost pratiti vlastiti narod u mijenama života i pomagati mu, a ne ubijati volju za život: »Književnost ima sebi postaviti svrhu. Ne radi se o tom, da se napiše propovijed, ali mjesto da se zatvorimo sami u se, valja nam

[22] Glasnik Matice Dalmatinske, 1903. knj. II. sv. IV.
[23] Prosvjeta, 1900. br. 5.



se raširiti, izraziti cijeli moderni život. Ne valja pustiti, da i nadalje postoji jaz između književnika i naroda. Pitanje svađa se na to, kako ćemo spojiti narodnu akciju sa delikatnim zahtjevima umjetnosti.«[24]

U ovom eseju vitalističko shvatanje književnosti došlo je u punini do izražaja. Književnost je izraz života, prilika i okoline. No tu je već uključena i individualnost. Čovjek živi u društvu, pa se nužno u njem odražavaju ideje vremena, a on ih iznosi na individualan način, pa je tim spasena osobnost i društveni ideal književnosti. Obje se teorije mogu idealno složiti. Čedomil je bio za vitalističko shvatanje literature i zbog narodnih potreba, jer književnost u našem narodu ima pred sobom goleme neizvršene zadaće narodnog osvješćivanja i preporoda. Osim toga smatrao je individualizam bolešću naučenom iz knjiga, pa je držao, da on nema opravdanja s umjetničkoga gledišta. Čedomil je tim načeo i znalački obradio veliki problem više naših književnih pokoljenja — tamo od Vraza do danas, a to je, kako će naša književnost ostati umjetnička i ujedno narodna. Cijenio je umjetnost i književne vrijednosti, bio tako reći opsjednut traženjem umjetničke vrsnoće, ali nije precjenjivao umjetničko zvanje, nego u skali vrednota postavio na prvo mjesto čovjeka kao sastavni dio društva, a onda književnika.

Ako je književnost odraz života, prirodno je, da u literaturi dolazi do promjena struja, jer život napreduje u mijenama. Novi životni pokreti donose nove književne potrebe. Ne može biti književne struje, koja bi prisvajala pravo na trajan život, jer ne traju ni uslovi, u kojima je stvorena. Život se odvija u neprestanim promjenama, za sobom povlači razvoj književnosti, tako da književna vrst sama po sebi može ostarjeti i uginuti, kao i jedna društvena ili životna forma, ali mu književnost ne može presušiti i umrijeti kao ni život, s kojim je najuže vezana. U životu vrijedi zakon evolucije. Odatle i književnosti pomlađivanje, svježina i trajnost.

S pitanjem vitalističkog shvatanja literature usko je u vezi *problem tendencije*. Iz gore iznesenih misli može se lako zaključiti, što je o tom mislio Čedomil. Vrijedno je spomenuti neka mjesta iz njegovih članaka, odakle se razbira oprez u zahtjevu za tendencijom, i način kako je doveo u sklad koristonosno shvatanje i umjetničke vrednote. Čedomil o tom problemu nije uvijek jednako mislio, nego jače ili slabije isticao tendenciju, prema vremenu i prilikama, u kojima je pisao. U prvim ocjenama, gdje je nastupao s višim umjetničkim zahtjevima, manje je isticao tendenciju, a kasnije sve više i jače. Ipak nije gubio ravnotežu između ta dva zahtjeva. U ocjeni Vojnovića (1877.), idući od novele do novele, kaže, da će nekima smetati odsutnost tendencije: »O tom svakomu mislit kako ga volja, to ću samo opazit, da smo mi Hrvati naučni i preveć jasnim tendencijama u našim knjigama, a to koji put škodi umjetnosti, najskoli kad ti ju

[24] Ibidem.

na svakoj stranici nameće pisac.«[25] U povijesti talijanskoga romana, govoreći o veristima, traži umjetnost nada sve: »Nijedno umjetničko djelo nema u sebi života i vrijednosti, ako nije izvedeno po umjetničkim pravilima, ako nije prije svega djelo izvrsno, sudeć ga po pravilima i zakonima one umjetnosti, na koju spada. Ako ti zakoni, ta pravila nisu bila izvršena, djelo nije dosta veliko i savršeno u svojoj vrsti, da ga brojiš u umjetnička djela, pjesan, slika, kip ne vrijede i zalud ćeš njih ti opravdat rad njihova moralna ili kojeg mu drago uzvišenoga cilja.«[26] O problemu tendencije mnogo se pisalo, veli Čedomil u studiji o Kumičiću, a on sam izražava se ovako: »Ja ne zazirem nikako od tendencije u umjetnosti, ali shvativ je onako, kako je shvaćaju Carlyle, Thouar, Nencioni i Mamiani, po kojem djelo može biti izvrsno iako tendenciozno, ako ne žrtvuje umjetnost tendenciji.«[27] Zna se načelo Flaubertovo, da umjetnost ima svoje opravdanje u samoj sebi, ali tendencija ne će naškoditi vrijednosti djela. Primjenom svojih načela na Kumičiću Čedomil dolazi do zaključka, da politička i moralistička tendencija češće pokvare djelo. Kad su opet Mladi htjeli isključiti politički momenat iz umjetnosti, on im u »Odgovoru Urednicima Mladosti« poručuje, da je i politika jedan izraz života, pa će biti mučno odijeliti je od književnosti. U članku »Važno književno pitanje«, gdje je istražio narodni karakter književnosti, došao je Čedomil u delikatan položaj, gdje treba spasiti umjetnost i tendenciju, pa kaže: »Vidim, da sam zabasao u silno more rasprava o teoriji l'art pour l'art. U svakom slučaju knjiga i bez naročite tendencije čini dobru uslugu narodu. No svi nijesu učeni, pa ne mogu iz knjige razabirati, što je dobro, a što loše, pa mora sam pisac biti učitelj i vođa, to jest da bude jasno, što osuđuje, a što odobrava. Tendencija pisca mora se udesiti prema uljudbi odnosno razvijenom ukusu naroda.«[28]

Dok je tu jače istakao zahtjev tendencije, u članku »Novija hrvatska lirika« Čedomil je mnogo oprezniji: »Tendencija, ako se hvata časovitih interesa, zastari brzo, a škodi i knjizi. Tendencija, ako hoće da prokrči put nekim idejama, dobra je, ona je za knjigu kao krv za čovječje tijelo, samo mora biti vješto provedena kroz knjigu, kao i ova kroz tijelo, da preveć ne izbija na vidjelo. Kad je izričito ističeš, kvari knjigu«.[29] U članku »Hrvatska narodna književnost« založio se otvoreno za umjerenu tendenciju, držeći se pri tom mišljenja Viktora Hugoa, Bjelinskoga, Brunetièrea, kojega mišljenje i navodi: »Književnost ne može se zadovoljiti, da bude zabavom mandarina, a roman još manje nego druge grane književnosti, jer on ima za prvi i zadnji zadatak imitaciju života u njegovoj zamršenoj cjelini«.[30] Premda je načelno bio za svaku tendenciju, u našim prilikama nije savjetovao preveć političke momente, jer su političke prilike promjenljive, pa djelo od njih satkano lako izgubi zanimivost.

[25] Narodni list, 1887. br. 72.
[26] Iskra, 1892. str. 99.
[27] O. c. 1891. br. 4.
[28] Vijenac, 1893. str. 470.
[29] Glasnik Matice Dalmatinske, 1903. God. II. knj. II., sv. IV.
[30] Katolička Dalmacija, 1897. br. 40.



*Rodoljubna poezija* bijaše glavno spoticalo Mladima, jer je tu teško spasiti umjetnost. Stari su se baš tim najviše isprsavali, te nitko nije smio napadati rodoljubnu poeziju, da ne bude proglašen izdajicom i renegatom. Čedomil je imao svoje odvojeno mišljenje. U ocjeni Đalskoga (Diljem doma) kaže, da su kod nas rodoljubne pjesme pisane po istom kalupu, ali stoga ne treba uklanjati iz literature rodoljublje kao otrcanu temu, jer tobože svatko posjeduje tu krepost. Treba domovinu ljubiti, pa će se vidjeti, kako to čuvstvo spontano izbija u književnosti. U tom je Martića pohvalio, a kod Buzolićeve patriotske poezije nešto je oprezniji: »Poznata je stvar, da je malo djela, pa bilo i pjesama, samo rodoljubnim duhom prožetih, što se mogu nazvati remekdjelom. Rodoljubno je čuvstvo kao malo koje drugo u svim srcima uvriježeno, ali kad čovjek hoće da dade oduška, da ga izrazi, lako pada u smiješnost, i nekako najmiliju svetinju baca u bescijenu. Zato većina rodoljubnih naših pjesama ne dotaknu nam se srca.«[31] Kako rodoljubna poezija lako prelazi u konvencionalnost i verbalizam, proučio ju Čedomil na primjeru Augusta Harambašića, kojega je poeziju osudio oštrije nego ijedan od mlađih kritičara. Tu je ujedno iznio sve svoje misli o toj vrsti poezije, ističući sasvim opravdano, da je naša rodoljubna poezija imala nenaplativih zasluga za narod. Ta je poezija uspjela kod onih, koji prvi počinju pjevati, ali u daljem nastavku prelazi u retoriku. Premda se ne će svatko složiti s ovim mišljenjem, i može mu se staviti ozbiljnih prigovora, ipak je Čedomil dobro upozorio, da se ta pjesnička vrst lako izrodi. Da rodoljubno čuvstvo može biti jednako zgodan predmet poezije kao smrt i ljubav — sve zavisi od individualnosti pjesnika — dokazao je na primjeru Kranjčevića i Tresića. Pred navalom mladjih zaključio je članak o novijoj hrvatskoj lirici zahtjevom, da se Mladi povrate domoljublju kao uspješnom korektivu egoizma. Uspjeh rodoljubne poezije zavisi od talenta pisca. U ocjeni Harambašića kaže: »... teško je, vrlo teško kod rodoljubnih pjesama uzdržat se na pravoj visini i na pravoj mjeri, jer lako prijeđe u rogobornu deklamaciju, a rodoljublje ima u različito vrijeme različne dužnosti, pa se drukčije i izvršava. Na ovo zaboravljaju oni, koji osudjuju dan-danas svaku rodoljubnu pjesmu. Ne znadu, da će te pjesme nestat, jedino kad nestane u srcu ljubavi za dom i za rodni kraj ... Dakako, kad se radi o pjesniku, potrebno je, da je najprije umjetnik, pa mu ne će škoditi, bude li i o rodu pjevao«.[32]

Čedomil misli ovdje na rodoljublje u najboljem značenju riječi. Premda je oštro, dijelom i nepravedno osudio Harambašića, opet nije mogao odobriti postupak nekih Mladih, koji su posve zabacivali predaju i rodoljublje. Čedomilovo je stanovište u ovom pogledu

[31] Katolička Dalmacija, 1897. br. 19.
[32] Nada, 1900. br. 24.

jasno i nedvoumno. Patriotski osjećaj ne može se i ne smije izbaciti iz književnosti, samo treba da dodje do pravog umjetničkog izražaja. Načelno ga odstraniti nije ni moguće. Stoga je sa simpatijom pisao o našim uspjelim rodoljubnim pjesnicima kao i stranima (Carducci, Marradi). Prilikom ocjene Vittorije Aganoor kliče: »Kako se lijepo još i danas može o domovini pjevati!«[33] Ova disgresija o tendenciji i rodoljubnoj poeziji morala se napravili s obzirom na Čedomilovo vitalističko shvatanje književnosti, da se vidi, koliko je on držao do književnosti, i kako je taj kritičar, tražitelj eminentno umjetničkih vrednota, gledao pomiriti umjetnost i tendenciju.

### *4. Kontinuitet u književnosti.*

Kontinuitet u razvitku književnosti može se smatrati temeljnim gledištem Čedomilove kritike. Njegove misli o tom mogu se vidjeti u brojnim člancima, koji su, tako reći, zadahnuti strahom, da se u hrvatskoj književnosti ne stvore nepotrebne i škodljive praznine, zrakoprazan prostor, skokovi, i na taj način književnost izgubi uporište na vlastitom tlu. Ako je književnost odraz narodnog života, ona mora postepeno pratiti njegov razvoj i gledati na potrebe naroda. Književnost praznih riječi i dotjeranih stopa ne će odgovoriti vremenu teške narodne žalosti, kada se narod bori za goli život i opstanak. Isto tako bila bi neumjesna slobodarska deklamacija u vrijeme, kad je narod postigao narodne i političke težnje, te ga zaokupljaju druge potrebe. Sve ovisi od razvoja narodnoga života, književnost mora budno paziti, da ne pogriješi per excessum ili per defectum, to jest anakronizmom ili preuranjenom anticipacijom. U tom slučaju knjiga i pisac gube tlo pod nogama, a narod je lišen veoma važne potpore u svom životu.

U članku »Discours de combat« Čedomil sa žalošću ustanovljuje, da su književnici zaboravili na neka sasvim obična načela u djelovanju, i nastavlja: »Kad čovjek hoće da ide naprijed po svom putu, on se upućuje od mjesta, gdje je bio stao: drugo nije ni moguće. A kad narod hoće da napreduje, red mu je činiti što i čovjeku. Naravna ta istina rek bi da naše književnike ne uvjerava.«[34] Čedomilu je žao, da naši pisci misle drukčije, držeći, da će unatoč toj osnovnoj istini moći napredovati. Bacili su se u sve moguće struje i pravce, a kad se izgubiše u vrtlogu i ne nadjoše odziva u narodu, jer narod nije mogao nikako dovesti u vezu njihov rad s djelovanjem predjašnjih pisaca, onda zanijekaše staroj književnosti kulturnu i umjetničku vrijednost. Ali narod tako ne računa. Iz prošlosti se i preko volje sačuvalo nešto, i nova pokoljenja podsvijesno nose glasove iz prošlih vremena. To se ne da uništiti. Čedomil opet nije statist, koji ne bi računao na budućnost, nego se uspavljuje na predajama. Jednako je nepametno ostati

[33] Prosvjeta, 1901. br. 2.
[34] Vijenac, 1900. br. 16.



okamenjen na predaji kao i prekinuti s njom. U ovom zadnjem slučaju morali bismo vlastite tradicije nadomjestiti tuđima, a to je cijepljenje neprirodno: »Neka stablo naše književnosti ostane u rodnoj zemlji, gojimo ga, ali pazimo, budemo li htjeli, da se razgrana i razlista i da naraste, da treba uvijek da se dalje u zemlji sve to bolje razastre i uvriježi. Da su mu korijeni i žile u zraku, stalno ne bi rasao.«[35] Književnost može napredovati, oslanjajući se jednom stranom na predaje a drugom stranom idući prema budućnosti. Ovim riječima Čedomil je oštro i jasno osudio Modernu, koja raskida sveto tkivo tradicije i uništava temelje književnosti, a ne daje ništa, čim bi to naknadila.

Čedomil je rekao u više navrata, da nije protiv razvitka i promjena u književnosti, samo neka to bude u skladu s predajom. U članku »Stari i Mladi« pokazuje Mladima, kako su Đalski i Kranjčević udarili novim putem, ali im Stari nijesu stavljali poteškoće. Književnost se kao narod razvija, »ali glavno je, da bude to pravi razvitak, napredak, a ne nenaravni skok ili nazadak, bez ikakva obzira na prošlost i bez ikakve veze s njom.« Bilo bi prema Čedomilu ludo zatvoriti se pred naprednim književnim idejama, ali valja odabirati ono, što je za nas. Tako je bilo uvijek kod svih naroda, koji su se pravilno razvijali, a tako će i biti, jer je to po prirodnim zakonima. Uvijek je bilo oporbe sa strane starih, ali su mlađi djelima dokazali opravdanost svojih traženja. Kod nas se posebno ne smije zaboraviti na zasluge Starih, koji su stvorili i uzdržali hrvatski preporod, a tim i hrvatsku književnost.

Čedomil nije tako mislio samo u vrijeme Moderne, nego je to njegovo naziranje trajno. Nitko u nas nije pokazao više smisla i gibljivosti za književne promjene od njega, ali uvijek s oprezom i pravom mjerom. Pišući u vrijeme najvažnijih književnih promjena u Evropi, razumio je potrebu pomlađivanja, ali pomlađivanje se osniva na nekakovoj prošlosti. U ocjeni Kumičića razvio je čitav svoj nazor o kontinuitetu i pravilnom razvoju naše narodne literature. Ilirci su stvorili temelje, a Šenoa je oživljavao povijest, davši historijski roman. Njegov posao nastavi kasnije Tomić, premda je vrijeme historijskog romana bilo već prošlo. Prema tome kod nas se ostalo pri starom, dok je Evropa pokročila znatno naprijed. U vanjskom svijetu bilo je to prirodno, jer su nastale druge prilike, a s tim i novi književni pravci. Naši književnici znali su za taj napredak u Evropi, ali koja korist, kad prosječni dio naroda nije proživljavao ono, što je imala ostala Evropa? Pisci su se našli u neprilici: evropska književnost stalno išla naprijed i stvarala nove pokrete i struje, a u našem narodu ostalo sve pri starom. Morali bismo ili slijediti evropsku književnost u najnovijim njenim tekovinama, te se otrgnuti od naroda, ili zatvoriti oči pred tim i ostati u narodnom krugu. Ako bismo pošli za Evropom, mogla bi se desiti najgore za pisce, naime da budu prezreni i zaboravljeni od naroda. Teško bi im se osvetila želja za novostima. Pisci su ipak pošli naprijed. No u prirodi nema skokova. Ako već treba kročiti korakom

[35] Vijenac, 1900. br. 16.

Evrope, pisci trebaju paziti na prikladnost novih struja za naše prilike. Kod Francuza — veli Čedomil — naravan je i razumljiv Zolin eksperimentalizam, Bourgetov psihologizam, japonizam Goncourta i rafinacije Mendèsa: »Kod nas se to ne može u čas stvoriti, ko i nije. Proglasiti Kumičića Zolijancem ludorija je, a htjeti se takovim i graditi, još je veća«.[36] Kod nas bi te struje i pisce razumjeli rijetki književnici, a prosječni čitalac ne bi našao niti razumio ništa osim možda zanimive priče: »Ovo su važna pitanja, koja su pred očima svakoga našega pisca, koji je zato više puta u neprilici, pa ne zna, kako to riješiti, i zabasa kudgod. S jedne strane uvidja naše društvene prilike, s druge uzgojio se na tudjim uzorima, prema tomu što ne zna jedno s drugim u sklad dovesti, pa naginje sad previše na jednu, sad na drugu stranu.«[37] Čedomilu je za takovu anomaliju i tragičnu ulogu uzorka služio Kumičić. Počeo je pisati za vrijeme Šenoe, k tome romantik po duševnim dispozicijama, čuo je u tuđini za eksperimentalizam, pa ne znajući, kojoj bi strani privolio, raspinjao se u nutrinji i stvarao češće neskladne pripovijetke.

Zbog shvaćanja kontinuiranog razvoja narodne književnosti, koje je zastupao davno prije pojave Moderne, Čedomil je došao u sukob s Mladima. Ovi zapravo nijesu osjetili problem kao on, pa su ga odmah ubrojili među Stare. Za Martića je rekao, da je stvarao epiku u vrijeme, kad je epska poezija završila svoju periodu, zapravo vrhunac joj je bio u srednjem vijeku, ali za Bosnu bio je Martić naravna pojava, jer je taj narod živio još u sredovječnom shvatanju čovjeka, časti i junaka. Prema tome Martić nije anakronizam, nego je on slijedio narodnu razvojnu liniju. Nesporazum među Čedomilom i Mladima bio je najjači u ovoj točki, u svim drugim pitanjima bio im je bliže. Vidio je kod Mladih neshvaćanje i pobrkanost pojmova o novim književnim strujama, pa su mu izgledali kao obezglavljeno društvo, koje samo zna, što ne će — naime tradicije, a nema odredjenih pogleda za budućnost. U članku »Novija hrvatska lirika« dao je nepovoljnu ocjenu patrietske poezije, ali u vezi s našim političkim razvojem ta lirika bijaše razumljiva. Mogla je izgledati kao anakronizam samo s obzirom na druge narode, »ali ne pokazuje se takova onomu, koji je promatra u njenom pravom razvoju i u unutarnjem narodnom životu i prilikama, u kojima žive i razvija se«.[38] Mladi u svom nezadovoljstvu sa Starima uskočiše u najmodernije pravce — od realizma do dekadentizma, ali ujedno izgubiše orijentaciju: »Izabranije umove to prosto i nenaravno prilagođivanje tuđih prilika našim, posve drugačijim prilikama, nije moglo zadovoljiti, te je tako morala kod njih nastat trzavica.«[39] Pokazavši Mladima put upozorenjem na sve opasnosti po njih kao pisce i po narodnu književnost, do koje mu bijaše najviše stalo, Čedomil je vršio blagotvornu ulogu posrednika, ali na žalost nije uspio. Kad je vidio, da su književne prilike pošle neželjeljenim pravcem, on je gotovo s ironijom govorio, kako se od narodnih predaja mogu udaljiti tek rijetki geniji, koji imaju reći svijetu važnu riječ, a Mladi ne mogu umišljati, da su geniji. Treba im naslanjanja na prošlost, jer je to jedino jamstvo, da ne zalutaju i uzaludno troše snage, tražeći, na koji bi se način izrazili.

[36] Iskra, 1891. br. 4.
[37] Ibidem.
[38] Glasnik Matice Dalmatinske, 1903. knj. II. sv. IV.
[39] **Ibidem.**



## 5. *Čedomil prema borbi Starih i Mladih.*

Pokret Mladih kod nas mrvio se u više programa i skupina. Nerijetko su izjave pojedinaca, znatno različne od skupine, kojoj je pripadao, uzimane kao cjelovit program tih skupina. Jaču ideju i filozofsku osnovicu Mladi nijesu izgradili. U pokret Mladih uneseno je s raznih strana mnogo neknjiževnih elemenata, pa se problem Moderne još više zaplitao. Treba imati na umu, da je u ovim godinama nastalo mnogo stranaka,[40] koje nijesu imale toliko književnih, koliko kulturno-socijalnih i vjersko-političkih karakteristika.[41]

Čedomil Jakša nije bio ni odgojem ni mjestom boravka vezan uz ove skupine. Njegovo djelovanje ograničeno je velikim dijelom na Dalmaciju i dalmatinske listove. Izgledalo je jedno vrijeme, da će ostati provincijalni kritik, s prigodnim zaletima na tlo opće hrvatske književnosti. Međutim on je brzo vidio, da pri tome ne može ostati, jer je hrvatska književnost postala jedinstvena u svim našim pokrajinama, a pojedine struje jednako su se održavale svugdje, pa je morao voditi računa o čitavoj našoj literaturi. Daleko od književnih središta, nije zaboravio pratiti književne pojave, s tom prednošću, da je iz daljine mnogo jasnije gledao na podjele u grupe nego oni, koji su bili u središtu borbe. Manje je pazio na svrstavanje književnika po nekim za književnost sporednim gledištima. Pogotovu je žalio zatrovanost književnih prilika oko pojedinih listova u Zagrebu, gdje su došli do izražaja osobni odnosi, simpatije i antipatije, borbe oko uredništva, strančarsko podmetanje, napokon, došaptavanje i ocrnjivanje. Po nekim člančima i gledištima na literaturu Mladi su Čedomila svojatali za se, i posve je razumljivo, da su urednici Mladosti obratili njemu za suradnju. Između Dežmana i njega razvila se zanimiva korespondencija, iz koje se dade razabrati, da je Dežman-Ivanov gledao u njem kritičara, koji pripada mlađima. Čedomil je pismeno prigovorio nekim gledanjima Ivanova, a Ivanov mu odgovara, kako su Mladi ogorčeni na Stare, pa u tom raspoloženju često i pretjeruju, pače negdje hotimice iz taktičkih razloga.[42] Iz ovoga pisma vidi se dobro, kako je oštrina polemike diktirala Mladima neke izjave, u koje sami nijesu vjerovali. Čedomilu je bilo teško, da se borba izrodila u nepobrena nabacivanja. Ivanov mu kaže, da je do borbe moralo doći, jer kad bi Čedomil znao u Zadru, što se sve događa u Zagrebu, bilo bi mu jasno,

[40] Dr. M. Ujević: Jovan Hranilović, studija, str. 80.
[41] Ibidem, str. 82.
[42] **Pismo Ivanova od 14. V. 1898.**

kako je moglo doći do nje. Doista, s Mladima je Čedomil imao mnogo dodirnih strana. Ivanov je bio umjeren u modernističkim zahtjevima. Otvoreno je pobijao ekstremizam nekih drugova u pitanju domoljublja, a izjasnio se i protiv naturalizma. Tražio je obnovu literature u pravcu zapadno-evropskih struja. U bečkoj Mladosti napadao je naturalizam, a iste prigovore ponovio je u prvom broju Hrvatskog Salona (1898.) u članku »Naše težnje«: » . . . Moderna nastoji obuhvatiti cijelog čovjeka, ona teži za sintezom realizma i idealizma, ona ne otklanja nijedan osjećaj, nijednu misao, jer se bori za prava pojedinaca, kao što i zahtjeva od pojedinaca da bude svoj.« U ovim riječima vidimo mnogo od Čedomilova programa, samo što je Čedomil bio određeniji u mislima. Privlačio je mlađe širokim poznavanjem modernih književnih strujanja i sigurnim ukusom, pa se na nj obraćaju, da im kaže svoje mišljenje o njima samima (Begović, Dežman, Livadić).[43]

Stariji su s više prava računali s njim, jer se Čedomil u par navrata sam pribrojio Starima. Sa starijima ga vezalo gledanje na tradiciju, patriotizam, kontinuitet književnosti i t. d., ali je opet pobuđivao sumnju Starih očijukanjem i pisanjem o najmodernijim strujama. Što ga najviše odbijalo od Starih, bijaše njihova loša kritika, netaktičnost prema Mladima i uporno držanje starih književnih forma. Čedomil je u sukobu pokoljenja ostao po strani, pa je vrijedno iznijeti njegovu ulogu u tom sukobu novije hrvatske književnosti, da se vidi, koliko je njegovo držanje bilo opravdano, kako ga je taj sukob slomio i konačno izbacio iz književnosti.

Već u prikazu Kumičića (1891.) Čedomil je veoma dobro zapazio problem pokoljenja u našoj literaturi. U članku »Naše književne nevolje i kritika tvrdi, da u svakoj literaturi može doći do sukoba pokoljenja, ali dužnost je kritike da pazi na ekstremiste, bilo stare ili mlade, da se ne naruši književni kontinuitet: »Držeć se čvrsto uz stare predaje narodnog ukusa kroti želju (kritika — o. m.) za novotarijama, ne priječeć uz to pače primajuć i braneć stvaranje novih proizvoda. I točno poznajuć staro, razabire što je tek privídno ili zbilja novo u nekom djelu, i da li ta novost proističe naravno iz ćudi narodne književnosti ili se od nje otuđuje.«[44] To mišljenje bilo je odlučno za njegovo držanje u borbi. U članku o Đalskom iz istoga vremena ne prima mišljenje, po kom se književnikovanje smatra aristokratskim poslom izabranih duša. U prikazu talijanske poezije (1889.), a prilikom osvrta na Stecchettija i dekadente, upozorio je na sva pitanja, koja će biti važna u vrijeme Moderne. Stecchetti je slobodnijim istupima u poeziji povrijedio domoljubna i moralna čuvstva. Istina, Čedomil ne ulazi u rješavanje nabačenih pitanja o moralu i patriotizmu u umjetnosti, ali je vrijedno zabilježiti, da već tada veoma dobro poznaje probleme kao i polemike, koje su nastale u Italiji. U prikazu dekadenata dotaknuo se njihove tematike u pjesmi: bludnice i slobodna ljubav. Progovorio je o njihovu

[43] Pisma tih književnika nalaze se u Čedomilovoj korespodenciji.
[44] Iskra, 1891. br. 3.



preslobodnom postupku s jezikom i neobičnom frazariju slabo razumljivih riječi.[45] To je opet bilo veoma važno u doba naše Moderne. Prema tome Mladi, s bučnim nastupom o slobodi stvaranja, nijesu za nj rekli ništa novo, jer su ti problemi mnogo prije pročišćavani u stranim književnostima, a kod nas se na to gledalo kao na iznašašće.

U prikazu talijanskoga romana dotakao se Čedomil kod verističkih pisaca larpurlatizma. Po Čedomilu l'art pour l'art ima dobru i lošu stranu. Znači li taj izraz, da nijedno djelo nema u sebi vrijednosti, ako nije izvedeno prema umjetničkim pravilima i zakonima, onda je opravdan. Drugim razlozima ne može se opravdati djelo kao umjetnina, jer zakoni umjetnosti nijesu zakoni morala. Moralisti sude po tendenciji, a prvi zakon umjetnički sastoji se u tom, koliko djelo ima umjetničke vrijednosti. Ako nema toga, zaludu su sva druga svojstva: »Čuvstvo, iskrenost, plemenite misli to niš ne vrijedi, kad ne vrijedi izradba . . . Ali ne možemo dopustiti za to, da umjetnost u najuzvišenijem njezinom stepenu nema biti nadahnuta vjerskim i moralnim čuvstvima, etikom ili politikom koga vijeka ili naroda. Ne umanjuje, nego povećaje pjesničku slavu Dantea, Miltona i Shelleya to, što su oni postavili svoja djela u službu tih ideja. Jednom riječju l'art pour l'art istinita je u pozitivnom značenju, lažna u negativnom.«[46] Prema tomu larpurlartizam istinit je, ako traži umjetničku vrijednost na prvom mjestu, ali ako priječi, da u umjetničkom djelu uz tu odliku ne bude drugih elemenata, onda je lažan, formula je neistinita u svom negativnom dijelu. Umjetnik može svoje djelo, loše po sadržaju, braniti samo artističkom formulom, i to u tom određenom značenju.

O moralu i književnosti Čedomil je izrekao takovo mišljenje, da je to moglo zbuniti sve Stare i premašiti traženje Mladih. U članku o romanu reče, da je ružno i lijepo samo čuvstvena obmama, jer u umjetnosti opstoji samo živo, konkretno i organično, te da je sve božanstveno u Zeusovu kraljevstvu, samo treba koprenu skinuti. U članku »Prigodom nove knjige« (1887.) na prigovore, da umjetnost ne smije zahvatati u svu realnost iz moralnih razloga, Čedomil odgovara, da je lijepo samo mali dio onoga, što umjetnost smije obrađivati, što više, i ružno može pod umjetničkim perom postati lijepo. Ovo je rečeno u vrijeme, kad se Čedomil zauzimao za realizam, ali ne mijenja na na stvari ništa, niti ima protivurječja s kasnijim njegovim gledanjem. Čedomil je naime ustao protiv pretjerivanja, koja se pojaviše za Moderne, isto tako kako je sada ustao protiv moralističkog rigorizma. O D'Annunziju je govorio kasnije, da je u moralnom pogledu poeta porco, a njegova umjetnost arte perversa, ali to ne bijaše njegovo mišljenje, nego sud talijanskih kritičara. Negdašnje njegovo oduševljenje za objektivističku tehniku bijaše splasnulo, pa je govorio o »sagnjilom truplu naturalizma« i »epopeji živinstva«, no to bijaše pod uplivom razvoja svjetske književnosti, kad se u Evropi tražio drugi put, pa i

[45] Vijenac, 1889. str. 670.—671.
[46] Iskra, 1892. str. 99.

on u književnim djelima, uz nasladu i zabavu, tražio moralno značenje knjige.[47]

Najopširnije se zadržao na ovom pitanju kod Capuanina romana »Giacinta.«[48] Poput Zole misli Capuana ogavnim prizorima uputiti na ljepotu i uzvišenost. Njegovi ga prijatelji na taj način brane, dok Panzacchi tvrdi, da mu je djelo nemoralno. Čedomil također drži, da je djelo nemoralno, ali ne zbog kojega smjeloga prizora, nego jer njegove osobe nemaju »le sens moral«, a to mora postojati kod čovjeka, makar kako on shvatao moral. Ako čovjeku pripišemo razbludnost i okrutnost kao živini, tim o životinjama ne mislimo reći ništa loše, jer životinje su takove po naravi i instinktu, a nijesu namjerno i svijesno opake. Opačina se ne sastoji u tom, da neko zadovolji svoje hire i nagone, nego ako ih zadovoljava na štetu kakovih moralnih načela ili na uštrb nekoga. Sudeći prema tomu Giacintu, ona nije perverzna, jer se ne može niti ubrojiti među razumna bića. Ona je rob strasti trajno, a »tkogod je robom strasti bez prestanka, bez borbe, ili robom kakve privike neprestane, taj je prava živina. A pisac, koji to ne shvaća, nema ni moralnoga, ni psihološkoga ni književnog smisla. Jer moralni smisao, shvaćen i smatran kao duševna moć, koju treba uništiti, kao neprijatelj kog mora dobit strast, da postigne svoj cilj, kao protivnik kog ne možeš dobit nego tvrdom voljom, jest ono nešto, što može podati prikazanju opačina estetičku vrijednost.«[49] Pače i moralnost se ne može uzimati i cijeniti s obzirom na predmet prikazivanja, nego s obzirom na umjetnika, koji mora pokazati u djelu, koliki mu je osjećaj moralnosti.

Ove misli nijesu Čedomilove, ali iz njih možemo zaključiti, da je on pridavao književnosti značajnu moralnu ulogu, te nije svejednako, da li će u djelu doći do izražaja ljudske opačine ili smisao za ljudske vrednote. Po Čedomilu smisao ljudskog života ne smije biti podvrgnut u krajnim konsekvencijama kojem umjetničkom učinku, jer književnost spada u prinose, kojima se stvara kultura i moralno blago čovječanstva. Nije zanijekao umjetničku vrijednost djelima, koja su se ogriješila o gore iznesene principe, pače je dobrih djela našao u naturalističkoj školi, ali se opravdano bojao, da nekada genijalne iznimke, ne postanu općim pravilom, a svaka literatura, bilo u kojem vremenu i narodu, postaje velika ne samo po čistim umjetničkim vrlinama, nego i po težini ljudskih vrednota, unesenih unutra. Čedomila treba shvatiti u ovom pitanju u vezi s njegovim drugim pogledima na literaturu, pa će biti razumljivo njegovo gledište. Umjetničke vrednote stoje svakako na prvom mjestu, kad je govor o književnosti, ali literatura, shvaćena kao život, ne može se odijeliti od toka događaja naroda i pojedinaca, mora se ukopčati u opće ljudske djelatnosti. To shvatanje morala u literaturi ne može se nazvati moraliziranjem, to je kudikamo više poimanje. Književnost naime ima visoku etičku i narodnu zadaću, pa mora pridonijeti nešto boljitku čovječanstva. Njena vrijednost u kasnijem vremenu ne će biti ocijenjena po gdjekojem učinku, nego po prinosu u vrijednosno skladište ljudskih napora.

47 Novi Vijek, 1898. str. 174.
48 Iskra, 1892. str. 99.—100.
49 O. c. str. 100.



Sukob Starih i Mladih primao je jasnije obrise, i Čedomil je, prateći ga iz daljine, uvidjao, da bi mogao prijeći u nezdravi stadij, kad bi škodio i piscima i našoj literaturi. Nije istraživao, na komu je krivnja, nego je gledao sukob ograničiti na književna pitanja. Odnos njegov nije nikada primio izrazit karakter pristajanja uz ovu ili onu struju. U člancima, koji su napisani donekle u obranu Starih, ima simpatije za Mlade i obratno. Nevezan ni za jedne, mogao je slobodno upozoriti na razne pojave, i on je to sistematski radio bez obzira, da li će pobuditi nepovjerenje jednih ili drugih.

Sukobio se s Mladima u obrani hrvatske književne samobitnosti, jer su Mladi po njegovu mišljenju preveć podcijenili vrijednost hrvatske literature. Čedomil je odlučno branio naš književni individualitet. Kad su modernisti oko Mladosti htjeli neko miješanje sa Srbima, on im odgovara, da medju Hrvatima i Srbima ne može postojati neka uža suradnja, jer imaju dvije zasebne književnosti: ». . . hrvatska književnost imade svoju vlastitu posebnu povijest kao i srpska . . . Mi smo imali slavnu književnu prošlost, u nedavno doba imali smo i ilirski pokret.«[50] Srbi su doduše imali Vuka, ali Čedomil opominje Mlade, da su se mogli uvjeriti prilikom Vukove proslave u Beogradu, da je Vuk daleko od Hrvata. U 19. vijeku počela je neka mudjusobna suradnja, no od toga ne bijaše nikakve koristi, jer svaki ode svojim putem.[51] U odgovoru na anketu Novog Vijeka još žešće se obara na malodušnike: »Jadikuju, da smo malen narod, da nijesmo za ništa, pa traže, ne bi li taj narod bio veći, ne bi li ga proširili i po Srbiji . . . Da im rečeš, da na kulturnom i književnom polju vrijedimo nešto i sami po sebi, da smo pače i napredniji od Srba, nasmijali bi ti se i krstili bi te šovinistom . . .Oni će ti naprosto reći: jedini nam je spas u sjedinjenju sa bratskim narodom . . . jedino od sjedinjene takve omladine možemo se čemu nadati«.[52] Obara se također na njihovo slavenstvo, kao da samo po slavenskom osjećanju Hrvati mogu značiti nešto. U konkretnom slučaju veli otvoreno, da Kranjčević, Tresić, Đalski i Borotha ne zaostaju za Zmajom, Ilićem, Lazarevićem, Matuvuljem. Jednako je neshvatljivo mišljenje Mladih, da Hrvati nijesu moderni, i da im književnost zaostaje 50 godina za evropskom: »Ja žalim takovu omladinu, koja ne zna svojim se dičiti, kojoj se hoće šira domovina, jer upravo nit svoje ne ljubi. Takova omladina ne bi znala stvoriti slobodnu Hrvatsku, a kad bi ona zavladala, za hrvatsku književnost kucnuo bi zadnji čas. Ova bi nam ustupila mjesto nekakvoj ibridičkoj smjesi, iz koje ništa ne bi izišlo do nešto dekadentizma, u kojoj bi i naše slavno hrvatsko ime rasplinulo se i nestalo u moru slavenstva.«[53]

50 Narodni list, 1897. br. 97.
51 L. c.
52 Novi Vijek, 1898. br. 10.
53 L. c.

Na pitanje vezanja uz Srbe povratio se Čedomil u članku »Za procvat hrvatske knjige«, gdje dokazuje, da su Hrvati za preporoda prešutjeli i vlastito ime, e bi privukli druge, ali se prevariše: »Grehota samo što se opet našla zabludjela duša, te rad slavenske uzajamnosti stvori jugoslavensku literaturu, kad su Srbi svoju zvali srpskom. Takve zablude u naše dane se opet pojavljuju pod drugim oblikom... Naši preporoditelji naučiše od naroda zvat svoj jezik hrvatskim. A sad šta uzraćamo na dar narodu, njegov jezik pod tuđim imenom, pa ga po školama učimo nazivat hrvatski jezik srpskim jezikom ili još gore srpsko-hrvatskim. Jadnog li naroda!«[54] Ovi ideolozi otuđiše se narodu, i ono, što je narod sačuvao uz gusle u kolibicama, oni sada upropašćuju: »Ja ne znam čemu za nekakvu ludu solidarnost, koje nema i ne može biti, mi žrtvujemo svoje ime i zašto mi ne ćemo da zovemo samo hrvatskim naš narod i naš jezik, kad Srbi zovu svoj narod i svoj jezik srpskim, pa ni tim zadovoljni nisu i još hoće, da i neke naše pisce nam otmu. Kad bi oni zvali jezik svoj ilirskim, ne bi mi morali slijediti njihov primjer, ali da se mi žrtvujemo za ljubav drugom, koji nas ne ljubi, to bi bila ludost, da nije grijeh. Lijepa je slavenska solidarnost, ali jedino kad nije na uštrb narodne individualnosti.«[55]

Čedomil priznaje, da su se Iliri pošteno zanosili uzajamnošću. Iliri su se u prevelikom zanosu prevarili, a danas se Hrvati preveć ponizuju: »Prvima je oprošteno, jer su mnogo ljubili, drugima se ne će oprostiti, jer premalo ljube. Ja da pravo rečem, još vapijem za hrvatskom solidarnošću, a bio bih sretan, kad bi se i samo rastrgnuta uda hrvatske majke spojila. Tad bismo mogli i dalje tjerati širu neku slavensku uzajamnost, a ne bi nas lako niko pozobao. Ali tomu svemu od naših političara malo se nadam, moje su nade jedino u književnicima. Ako nije Dalmacija, ako nije Bosna i Hercegovina sasvim smatrana srpskom zemljom, zahvalimo starim i mladim piscima, koji te svoje zemlje zovu hrvatskim, a tim imenom jedino zovu i svoj jezik i svoj narod.«[56] Opadanje hrvatske svijesti nestalo je upravo zbog zlo shvaćene slavenske uzajamnosti.[57] Jedina je nada u piscima, koji mogu i imaju moćno sredstvo u rukama, da podignu narodni ponos i svijest. U djelima Osman-Aziza nije našao mnogo umjetničke vrijednosti, no zanosno pozdravlja pisce iz Bosne zbog narodnih zasluga.[58] Čedomil zamjera nekim piscima iz Hrvatske, što uskraćuju suradnju sarajevskoj Nadi, tobože, jer je vladin list. Da nije Nade, koja upoznaje naše pisce s općinstvom, širila bi se u tim krajevima tuđa knjiga iz Beograda. Osim toga, čemu osnivati u Beču i Pragu listove, a zapuštati ih u našim krajevima? Ne vrijedi izgovor, da bi Nada morala izlaziti u Zagrebu. Hrvatska još nije ujedinjena, pa je dobro, da ima u nesjedinjenim krajevima listova, u kojima će biti zastupana hrvatska riječ i ime — tvrdi odlučno Čedomil.

Mnoge navedene riječi zvuče kao politički pamflet pravaškoga Novoga Vijeka u doba, kada je Čedomil bio pod utjecajem pravaštva. Ipak nije tako. Modernisti svih struja zađoše daleko u kozmopolitizam, a praška skupina modernista zagovarala je jugoslavensku solidarnost kao spas. Čedomil je u ovo doba borbe za hrvatsko ime zastupao mišljenje, da se naši pisci ne smiju dati zavesti nekim krilaticama ili dovesti u očaj, da naša literatura ne vrijedi, kad nas je prošlost naučila o ništetnosti uzajamnih odnosa. Svaki je narod otišao svojim putem u uljudbenom i književnom radu, pa zašto bi Hrvati još živjeli u iluzijama. Narod ne može misliti na općenitije ideje, dok ne riješi svoje posebne probleme; dok ne osigura minimum najprečih tražbina: kakvu-takvu političku slobodu i teritorijalnu cjelovitost. Osiguranim narodima ne škodi, da misle na šire zajednice, ali još rastrgnutim prijeti opasnost razdvajanja, cijepanja i konačnog uništenja. U takovim prilikama ne može se osigurati niti književnost, a kamoli sačuvati književnu samobitnost. Po Čedomilu naša književna prošlost svjedoči bjelodano, da postoji posebna duhovna fizionomija u našoj literaturi, i treba je dalje razvijati zbog književnosti same i zbog narodnih potreba.

Spor Mladih s Čedomilom imao je i drugih oblika. Zastupajući postepen razvitak narodne književnosti, Čedomil nije mogao razumjeti, kako modernisti mogu trčati za svim književnim novostima, često zastarjelim i odbačenim strujama, bez obzira na vlastitu prošlost? Članak »Novija hrvatska lirika« sadrži najžešću osudu jednoga od predstavnika Starih — Harambašića, kojega su i Mladi napadali, ali Čedomil s druge strane osudjuje povodljivost Mladih i nenaravno nasljedovanje tuđih prilika, koje ni ukoliko ne odgovaraju našima. Ujedno ih je upozorio, da ne kidaju kontinuitet hrvatske književnosti, idući za strujama, koje nemaju baš nikakve veze s našim životom. Mladi nasljeduju upravo patološke pojave strane književnosti, hoteći od toga kod nas napraviti opće pravilo.

Čedomil se temeljito pozabavio pitanjem Starih i Mladih kao posebnim problemom književnih pokoljenja u nekoliko članaka. U članku »Mladi naraštaj u književnosti« (1898.) prikazao je veoma simpatično pokret mladih u Italiji. U njihovu listu Marzocco i sam je surađivao. Mlade je tu prikazao kao čuvare tradicije i zatočnike latinskog preporoda. Mladi su u Italiji i Francuskoj bili protiv materijalizma i naturalizma, a kod nas upravo to uzeše u obranu i kao program. U istom članku osvijetlio je pokret mladih u Francuskoj. Tamo su mladi ustali protiv larpurlartizma i zalagali se za književnost kao sredstvo narodne obrane. Rasprava o tom završava gotovo proročkim riječima: »Ali tko zna, možda već sutra nadoć će novije mlađe pokoljenje, kojemu ćemo mi već pričinjat se starim. Ta ne varaju li znakovi, to novije pokoljenje već se diže, hoće i ono Ali ono već razmeće se silnim riječima.«[59] Novo pokoljenje nije zado-

[54] Novi Vijek, 1898. br. 1.
[55] L. c.
[56] L. c.
[57] L. c.
[58] Novi Vijek, 1878. br. 8.
[59] Novi Vijek, 1898. br. 4.

voljno i traži nove putove, ali još ne dadoše ništa, po čemu bi ih ocijenio: »Ali neću da budem surov sudija sa mladošću. Mladež ima to dobra, što je mlada i što može iz nje mnogo lijepa biti s vremenom. Neću je dakle sudit po obećanjima, po težnjama, po programima. Neka žive, neka rade, ne gušimo joj poleta, ne strižimo joj krila, ne sputajmo ju okovima. Neka samo počne raditi. Kad bude rada, ostavit ćemo na stranu riječi mladenačke, a obazret ćemo se na mladenački rad.«[60] Značajno je, da Čedomil nastoji dovesti u vezu strana i domaća strujanja, da naše mlado pokoljenje uvidi, u čemu će slijediti strance i gledati modernost.

Članak »Discours de combat« (1900.), napisao je Čedomil u tonu napadaja na Mlade, ali dosta obazrivo i blago. Mlade je oštro osudio samo ondje, gdje govori o potrebi kontinuiteta narodne književnosti. Članak »Stari i Mladi« napisao je sa svrhom, da razjasni, u čemu je zapravo spor dviju generacija, i kakovim će posljedicama uroditi za našu književnost. Priznaje, da živi daleko od Zagreba, ali ipak prati rad pisaca. Uz najbolju volju nije se mogao složiti ni skim u tom pitanju. Govori se o secesiji, a po njegovu mišljenju ta ne postoji nigdje. Pokreti se stvaraju novim knjigama, naime nova književna tvorevina izazove tumačenja i pravac: »Kod nas nasuprot za to, što su naši mladi ljudi na naukama u Beču ili Pragu vidjeli i čuli, da se o tom viče i piše... Shvaćam dobro važnost, da se pretresaju književni pravci, kao što su naturalizam, idealizam i slični, jer se oni temelje na nekoj sasma opredijeljenoj filozofskoj, moralnoj i umjetničkoj teoriji, ali da se raspravlja o secesiji, koja se ne osniva na nikakvoj teoriji, ni nauci, to ne shvaćam.«[61] Što se tiče novih pogleda, koje treba unijeti u našu literaturu, Čedomil ih ne odbija, samo treba paziti na naše prilike. Mladima smeta rodoljublje Starih, ali moraju imati na pameti, da hrvatstvo ne će smetati, da književnost postane velika i svjetska.

Čedomil je znao, da će manje koristiti stvari, ako se za koju stranu opredijeli, stoga je tražio, da se nađe sporazumno rješenje i da sami pisci dođu do uvjerenja o štetnosti borbe. U tu svrhu potakao je anketu o hrvatskoj književnosti, a zbog istih razloga napisa člančić »Pred vijekom« (1900.), predlažući da se drže predavanja o hrvatskoj kulturnoj prošlosti, da javnost bolje upozna valjanost svojih predaka. Predavanja su počela prigodom umjetničkih izložba, ali su dobila obilježje reklame, »u izvjesne neke svrhe«, koja napokon kao reklama nije uspjela. Premda je Čedomil doista pogodio, da su konferencije prilikom umjetničkih izložba bile reklamnog značaja sa strane Mladih, ipak su ga napali Mladi, da ih ne razumije.[62] U člančiću »Pred vijekom« dao je pobudu, da se napiše povijest književnosti vijeka, koji je istom minuo, ne bi li se pisci međusobno približili, uvi-

[60] L. c.
[61] Vijenac, 1900. br. 5. Slično tome pisao je A. Radić u brošuri »Život« t. j. smrt hrvatskoga preporoda«. (1899.).
[62] Nedatirano pismo Dežmana Čedomilu.



djevši, da prošli vijek »možda vrijedi više, nego oni misle i pokazalo bi im se, do koje smo točke u našem razvitku doprli, i gdje imaju oni započeti svojim radom, da bude još većega razvitka i napretka...«[63] Tu bi naučili, što smo postigli, a što još imamo, vidjeli bi kao na dlanu mane i vrline. »Odužili bismo se starijima i poučili bismo mlađe«.[64]

Čedomil se kao i drugdje pokazao dobronamjernim i stavio se kao kopča među dva tabora. Međutim nitko nije razmišljao o njegovim prijedlozima, koji su doista pružali najstvarniju osnovu, gdje bi mogli surađivati Mladi i Stari. Prigodom proglasa Mlade Hrvatske napisa člančić »Manje programa — više djela« (1900.). Tu napominje, da je već 1897. predosjetio pokret Mladih, pišući u Novom Vijeku o Mladima, ali ih nije osudio nego čekao djela, da ih prema njima sudi. Mjesto djela dočeka opet proglas i s bolom u duši dodaje: »Žalosno je, da karakteristika tih ljudi je nestašica rada.«[65] Istina, imaju dosta kritike i kritičara ali pamfletske prirode, a za takvu ne treba mnogo spreme i talenta.

Ovo je prema tonu pisanja, naročito prema završetku članka, gdje je iznio mišljenje Corradinija o mladima u Italiji, oštar obračun s Mladima i ujedno Čedomilovo načelno gledanje s obzirom na literarno raspravljanje. Vidio je, da ima bezbroj dobrih proglasa, ali malo djela, pa je upozoravao, da će Mladi ostarjeti, a ne će se nametnuti djelima. Pogotovu, kad programe iznose netalenti, a pravi pisci šute. Čedomilovo predosjećanje ispunilo se, jer su mnogi Mladi ušli u borbu nepripravni, bez književničke inicijacije i šegrtovanja. Moderna se dobrim dijelom iscrpila u proglasima i kritikama. Čedomil je naprotiv mislio, da se prava kritika osniva na uspjelim djelima. Tako je Aristotel pisao svoju Poetiku. Književna teorija u širem značenju riječi posteriorna je s obzirom na umjetničko stvaranje, mlađa je i nevrednija. Ona je tek blijedo tumačenje iskonskih umjetničkih intuicija.

U nizu članaka, kojima je pobijao zasade modernista, Čedomil je dotakao pitanje individualizma i s tim u vezi problem slobode umjetnika. Prema njegovu shvatanju literatura nije suvišak osobne snage, dokono zanimanje i aristokratsko klatarenje u području mašte i srca. Književnost neoslobodjenog naroda ima zadaću da preporodi narod, pače je najprikladnije sredstvo za sabiranje narodnih snaga u svrhu narodnog preporoda. Zbog toga nije mogao odobriti modernističko povlačenje od života, kao ni to, da se prekopavaju zakutci srca bez ikakva značenja za narodni život. Umjetnost mora imati ćudoredne i društvene dužnosti. Pri tom dakako ne smije izgubiti književni značaj, nego spojiti s tim umjetničke zahtjeve. Odjeljenje književnosti od narodnog života, kidanje veza s tokom narodne krvi, znači njeno umiranje i presahnuće. Prekid duhovnog op-

[63] Prosvjeta, 1900. br. 5.
[64] L. c.
[65] Vijenac, 1900. br. 44.

ćinstva između pisca i publike pospješuje utrnuće osobnih i narodnih snaga. Narod živi od zajedničkih nastojanja pojedinaca. Čim se pokidaju konci zajedništva, prestaje pravi životni krvotok. Nikada pisac nije postao znamenit, što je možda iznio u djelu samo osobna osjećanja, nego jer su osobna osjećanja dobila opće značenje. Geniji se mogu privremeno udaljiti od naroda, jer oni intuitivno drže vezu s narodom, i kao vidovnjaci pogađaju, kojim će putem okrenuti narodni život. Mladi pak nijesu geniji nego prosječni talenti, kojima će zajedništvo s narodom samo koristiti, a neke i spasiti od zaborava.

S dubokim poznavanjem predmeta Čedomil je raspravio pitanje, i njegov obračun s Mladima u ovom problemu mnogo je književnije prirode od množine članaka Starih. Problem individualizma shvatio je Čedomil u običnom značenju riječi: književnik se ne smije odijeliti od naroda. Oko toga se borba vodila. Nije raspravljao o problemu individualnosti, koliko umjetničko djelo mora nositi osobni biljeg, pečat umjetnika-stvaraoca, od kojega je poteklo. Taj teorijski problem tek je nabacio.

Modernisti su bučnim riječima branili potpunu slobodu umjetničkog stvaranja i predbacivali Starima, da tu slobodu ograničavaju. Oni su tražili nesmetanu slobodu prema narodnim i moralnim pitanjima. Napadali su jednako ustanove, da smetaju slobodan književni razvoj. O pitanju slobode umjetnika raspravljao je Čedomil prije, nego se pojavila Moderna, i riješio ga je načinom, koji bi zadovoljio i najekstremnije Mlade. U članku o Kumičiću (1891.), govoreći o tom, kako pisac, stojeći iza naroda kao podupiratelj narodne borbe, ne smije zaboraviti, da ostaje kao umjetnik nevezan za neka načela, kojima bi oštetio umjetničko stvaranje: »Ne smije se pisac posve privezati uz neka načela i po njima suditi. Piscu se hoće slobode... Bez prave slobode i prema sebi i prema svojima poprimljenim načelima i sistemima, čak i prema svom narodu i njegovoj povijesti, ne može se ni pomisliti pravi umjetnik.«[66] Ovo može izgledati presmjelo, ali se treba obazirati na to, da je to pisao u vrijeme, dok je stajao na načelu čistih umjetničkih osebina djela. Po kasnijim nekim člancima moglo bi se zaključiti, da je doživio i u ovom pitanju znatnu promjenu. Treba ga razumjeti, u kakvoj je zgodi pisao. Kad se zapodjelo pitanje rodoljublja i književnosti, Čedomil je doista zahtijevao od književnika, da ne izbacuju narodne značajke iz knjige, a kad mu je Život stavio upit, zašto nije dao pravila, kako će se spojiti rodoljublje i umjetnost, on je uzeo u ruke njihovo oružje i odgovorio, da namjerno nije davao neke upute u tom pogledu, da se ne rekne, kako je skučio slobodu pisca.

U članku iz kraja Čedomilova djelovanja opet se on osvrnuo na problem slobode gotovo istim riječima kao 1891. godine. Govoreći o Harambašiću i pjesničkoj slobodi, poslužio se riječima Gautiera: »Muza ne prima naredbe od nikoga, niti od kakve nauke, niti od

[66] Iskra, 1891. br. 4.



kakve stranke, pa ako ju pjesnik sili da ide na čelu kakve čete, pjevajuć kakvu himnu ili svirajući kakvu fanfaru, ona se osvećuje prije ili kasnije.«[67] Prema tomu Čedomil se nije razlikovao bitno od Mladih u shvatanju umjetničke slobode. Razlike gledanja dolažahu odatle, što se pitanje različito primjenjivalo. Dok su Mladi shvatili slobodu stvaranja kao slobodu, da pišu, što god hoće, bez obzira na ćudoređe i narod, Čedomil je bio uvjeren, da se tako ne može izigravati sloboda, jer se okreće u oružje protiv osnovnih ljudskih vrednota, kao što su narod i moral. Kad su drugi shvatili slobodu kao pravo, da iznose blatne strane života ili anarhična gombanja, bez obzira na metrička i jezična pravila, on im dovikuje, da pravi umjetnik može iskoristiti slobodu za vrijedna umjetnička djela, a netalenti se gube u kršenju najosnovnijih pjesničkih pravila. Uostalom — reče Čedomil — podaj slobodu umjetniku, on će dati »Divnu glumu«, a pruži je netalentu, napisat će »Simfonije«. (Jelovšek). Mjesto borbe oko slobode stvaranja, sama književnost dobro shvaćena može iznova osigurati pravu narodnu slobodu, gdje će biti zajamčena osobna, narodna i književna sloboda.

Ovdje je navedeno nekoliko problema, u kojima se Čedomil nije složio s Mladima. Ima još nekih sitnica, u kojima se od njih udaljio. Tako je kod njih vidio sklonost bolesnim pojavama života, dok bi oni imali biti nosioci životne snage. Mladi su izvrgli ruglu uzvišeno poimanje žene, iznoseći samo prljavštine. Služio im je za primjer Stecchetti, ali zlo poslužio, i Čedomil kaže: »Izvrći smijehu publike uspomenu žene, koju ni sam ne častiš, nego spominješ samo, kao onu koja ti je pružila časoviti senzualni užitak, to nije lijepo ni pristojno jer nitko nema pravo uz sebe i drugoga pred svijetom sramotiti, ni otkrivati prošlost, koja ne pripada njemu samomu.«[68] U prikazu Sabićevih »Trenutaka« opet se vraća na ovo pitanje. Premda je bić bio Stecchettijevac, čestita mu, jer štuje ženu i ne vrijeđa je u njenim osjećajima.[69]

Uza sve to Čedomil nije stajao na strani Starih. Može se reći, da je imao više zajedničkih crta s Mladima, nego Starima — veli Barac.[70] I doista nijedan od kritičara Starih nije imao toliko razumijevanja za Mlade kao on.

Prilikom Marulićeve proslave Čedomil je napisao članak »Nakon 400 godina«, u kom je toplim riječima popratio trud Mladih. Čedomil je priželjkovao nov preporod u književnosti i narodnom životu. Mladi su imali u sebi snage, da priprave takav preporod, ali nijesu znali poći određenom stazom. U nastavku spomenutoga članka Čedomil je sasvim iskreno priznao zasluge Mladih, i to takovim načinom, da su i najžešći Mladi morali biti zadovoljni. Zapravo od Mladih je očekivao drugi hrvatski preporod.

[67] Glasnik Matice Dalmatinske, 1903. knj. II. sv. IV. str. 352.—353.
[69] O. c. 1901. knj. I. sv. IV.
[70] Hrvatska književna kritika, str. 176.
[68] Glasnik Matice Dalmatinske, 1903. sv. IV.

S Mladima se Čedomil složio, da književnost ne smije biti shvaćena kao statična sila, koja dobije odjednom konačne oblike i više se ne mijenja.

Davno prije Mladih počeo je Čedomil čistiti književnost od neknjiževnih uložaka i svoditi slavu nekih pisaca na pravu mjeru. Radio je to bez razlike na stariju ili mlađu generaciju. Mladi su bar teoretski zastupali slobodu kritike i umjetničkog stvaranja, a Čedomil sudi književna djela, puštajući iz vida političke stranke ili narodne zasluge. Omladina je, čisteći hrvatsku književnost, izbacila parolu, da ne mjerimo literaturu kratkim našim metrom. Međutim Čedomil je već u prvim kritikama iznio naše književne bijede i nevolje kritike. Zapravo čitavo njegovo djelovanje svodi se na uporno nastojanje, da našoj književnosti dade poticaja uplivom dobrih stranih uzora.

Sve ove dodirne točke s Mladima nijesu mu pribavile njihovu naklonost. Činjenica, da nije pisao u listovima Mladih o pitanjima, koja su neposredno utjecala na borbu, bijaše dostatna, da u Čedomilu gledaju idejnog neprijatelja. Odatle sporadični napadaji, gdje su mu zanijekali i dobru volju i talenat. S druge strane nije zadobio simpatije Starih, koji su gledali u njemu sumnjiva suradnika, doduše još uz njih, ali bi mogao lako prekrenuti i tako im još više škoditi. Napadahu ga istovremeno Vijenac, Svijetlo i Hrvatsko pravo.[71] Čedomil se našao u nemilom položaju, ali zbog svojih načelnih razloga htio je ostati nevezan i samostalan. U prikazu Neere (1900.) istakao je njene riječi, da ne pripada nijednom književnom pravcu, ni mladima ni starima, i stoga je napadaju.[72] Ipak su je svi poštivali. Čedomil je mogao Neerine riječi doslovno primijeniti na se, s tom razlikom, da njega nijesu poštivali, nego samo napadali. Čedomil se nije dao smesti, nastavio je radom, postao pače optimist, videći, da se borba pomalo staložuje i prima književniji karakter. U to dođe katolički kongres (1900.), koji je Čedomilov položaj, i onako kritičan, još pogoršao baš u pogledu odnosa prema Mladima.[73]

Borba naraštaja prema vitalističkom i evolutivnom Čedomilovu nazoru spada u nužne karike svake književnosti. Sraz Starih i Mladih kao književnu pojavu držao je prirodnom, jer bez toga ne bi bilo pravog književnog života. U ovakovim zgodama pročišćuju se književni pojmovi. Ne škodi, što se ponavljaju neka pitanja, koja su i prije bila rješavana, jer svako doba ima svoj pogled na pitanja. Njemu je bilo stalo do toga, da od borbe bude koristi. Stoga se primio dužnosti kritičara-stražara, koji pazi, da jedna ili druga strana ne prekorači dozvoljene granice. Čini se na prvi mah, da je to lako i nevažno, jer tobože glavni predvodnici borbe daju pobudu i nove poglede, ali u stvari kritičari-stražari, kakav je bio Čedomil, bili su potrebni, i od njih se zahtijevala široka naobrazba.

[71] Vijenac, 1901. br. 25; Svijetlo, 1900. br. 43; Hrvatsko pravo, 1901. br. 1678.
[72] Nada, 1900. br. 7.
[73] Vidi članak: Zašto je Jakša Čedomil prestao pisati o književnosti u trideset i petoj godini života (1903.)? (Hrvatska Revija, 1942. br. 3.).



Sukobi generacija ne znače nikakav nazadak u literaturi, ako teku pravilno i bez nezdravih uložaka. Čedomil je mogao u borbi pokoljenja podnijeti još žešće napadaje, samo da ostanu u granicama književnosti. No redovna je pojava u takvim slučajevima, da su upereni protiv nevaljalih izdanaka jedne struje, i s tim se poistovetuje čitav pravac, premda su književni pravac i struju stvorili talentirani stvaraoci. Krivo je u tom slučaju osuđivati čitav pravac i ljude, nego treba točno odrediti cilj napadaja. Tomu su krivi grlati, manje vrijedni pisci, koji redovno izbiju na čelo borbe i tabora, dok su pravi talenti obično šutjeli te, ili uvijeno iskazivali simpatije, ili gledali izgladiti spor i umanjiti eventualne točke trenja. Antun Barac zapazio je tu pojavu. Pajo Žetić nazvao je literaturu blatnom barom, a Josip Ljubić Dinkov zaželio, da se sva literatura spali, a književnici otruju, dok su Harambašić i Šenoa nastojali izgladiti spor ili mu dati sporedno značenje.[74] Tako je bilo i za Moderne. Glavnu riječ nijesu im Nazor, Begović, Domjanić, Matoš nego Ivo Pilar, M. Šarić, Schmidt, Jugović, Jelovšek i t. d. Rijetki su bili, koji su tražili zajedničke crte među pokoljenjima, a Čedomil je neprestano zaklinjao pisce, da se ne zadržavaju na onom, što razjedinjuje. Uz to je Čedomil zapazio, da književne borbe ukoče književno stvaranje i napredak, pa se borba, koja bi trebala uroditi plodovima, podsticati snage na rad, pretvori u neplodna raspravljanja. Stoga je uzviknuo odlučno: manje programa a više djela! To je bio odgovor na ona beskrajna raspravljanja.

Čedomil je imao pravo. Kroz čitavo razdoblje borbe malo je izišlo na svijet vrijednih djela, posebno od onih grlatih predvodnika borbe. Ocjena Moderne moguća je po Čedomilu tek onda, kad modernisti dadnu bar jedno vrijedno djelo, kojim će opravdati svoje teženje. On je na to čekao, ali mjesto toga dobivao opet programe. To ga je ozlovoljilo, te nikada nije ni pokušao dati bilancu Moderne u ovećem članku. Od vremena do vremena isticao je pozitivne elemente i pisce, koji su doista nešto značili: Borotha, Nikolić. Mjesto njega dali su drugi poraznu bilancu Moderne. Nehajev, sam u redovima Mladih, nije bio zadovoljan njenim rezultatima, pa je nekako nesvijesno pomalo okretao leđa idealima mladosti. Jedan između najglavnijih predstavnika borbe, Milan Marjanović, morao je preko volje priznati: »Ta je borba dovršena. U njoj nije pobijedila formalno nijedna stranka, ali je stradala literatura, jer su morali na objema stranama mobilizirati i takovi elementi, koji su kao jednostavne muhe svojim mediokritetom još više razvodnili jezgru velikih pitanja.«[75]

Zatrovane su bile i nakladničke prilike, jer su u književnim ustanovama sjedili ljudi, koji su bili pripadnici pojedinih struja, pa ako su pisci htjeli izdavati djela, morali su gledati na prilike i ljude, kod kojih će izdati knjigu. Još teže bijahu posljedice psihološke naravi pisac se morao preko volje izjaviti za ovu ili onu stranu. Pritisak je bio očit, premda malo vidljiv. To je osjetio i Čedomil, jer su Stari

[74] Vijenac, 1899. str. 187.
[75] Savremenik, 1906. str. 443.

uvrštavali njegove članke uz rezervu, i na taj način silili ga, da otvoreno stupi na njihovu stranu. U časopisima Mladih surađivao je prikazima, koji se nijesu ticali borbe, očito, da ne izazove njih i ne povrijedi pruženo gostoprimstvo, premda nije molio za suradnju. Ako je tako bilo s kritičarom, mnogo teži položaj bijaše za prave umjetnike-stvaraoce.

Čedomilovo gledište ne smije se ocijeniti kao slabost karaktera, jer je on imao i znanja i spreme, da nastupi drukčije. Svijestan odgovornosti kritičara, zastupao je dosljedno i odlučno ono, što je držao najkorisnijim u našim prilikama. Književnost mu je bila šaroliko polje individualiteta, gdje je teško odrediti, kojem naraštaju koji pisac pripada. Može se sukobiti više pokoljenja, a bitno je, da pojedinci imaju određeno gledište i da svoje mišljenje pošteno zastupaju. Sukoba je bilo uvijek i bit će ih, samo neka iz njih vrcne iskra, koja će rasplamtjeti književni život. Čedomil je stoga s jednakom ljubavi govorio o Starima, čuvarima tradicije, i Mladima, nosiocima novih pogleda i stremljenja. Borba, koliko god izgledala jalova i suvišna, ima u sebi korisnih momenata, simpatičnih zaleta i plodonosnih klica za književni napredak uopće. U trvenjima može biti žrtava osobnih i stvaralačkih, desi se, da koja umjetnička pobuda ne dođe do izražaja zbog žestine borbe. Može biti osobnih stradanja, ukoliko pisac bude namjerno pregažen, prešućen, zaboravljen ili živ pokopan napadajima, ali opće književno dobro povećava se. Čedomil sam podnio je žrtve dvostruke naravi. Bio je napadan i konačno ušutkan, i tim je oštećena naša književna baština. Kao čovjek mnogo je prepatio zbog književnosti. Ali opći kao i književni napredak ne da se zamisliti bez žrtava, i on je, svijesno ili nesvijesno, postao takova žrtva za književnu stvar. To je žalosna strana Moderne i ujedno najsimpatičnija Čedomilova crta. Smrt ili zašućivanje pisaca često su posljedice prenapetog zalaganja i neograničene ljubavi za književnost. Takav je bio slučaj Jakše Čedomila.

## 6. *Sitnije primjedbe.*

U toku kritičkog djelovanja Čedomil je dodirnuo još neka književna pitanja. Tako je trajno pobijao trčanje za namještenim učincima u djelu. U ocjeni almanaha »Zvonimir« prigovara Deželiću, što je u noveli »Mijat« nagomilao takove događaje, koji su tu, samo da izazovu jači dojam, a bez ikakve psihološke podloge. To isto prigovorio je nekim Osman-Azizovim pripovijetkama. Kao osnovno umjetničko pravilo uvijek ističe psihološko obrazloženje, ne dopuštajući, da se gomilaju osobe i događaji, koje možda i ne smetaju djelu, ali su bez potrebe u građi same priče.

Na pitanje pesimizma vraćao se Čedomil tokom čitavog svoga rada. Njegova osnovna duševna dispozicija bijaše pesimistička, a događaji su ga još više tjerali u očajanje. Taj pesimizam je posebne naravi, što je uostalom i on dao natuknuti u brojnim kritikama. Čovjek



može i mora biti nezadovoljan s nekim pojavama života, doživljuje više neuspjehe nego uspjehe, ali iz toga ne slijedi, da mora pasti u beznađe. Pesimizam može biti poticalo, da čovjek ne očajava i ne predaje se bez otpora sudbini, nego da iz spoznaje zla u svijetu crpi snage za borbu protiv zla, sa slutnjom o ljepšoj stvarnosti. Pesimizam postaje djelotvoran i dinamičan, pretvara se u aktivistički pesimizam, koji možemo smatrati Čedomilovim osnovnim duševnim raspoloženjem.[76] Takav pesimizam isticao je on trajno u svim svojim prikazima. Iz njih se može razabrati neprikrivena simpatija za pisce, kod kojih je zapazio takovo raspoloženje.

U Draženovićevim »Iskricama« (1887.) nalazi se dosta sumnje i pesimizma, a nije se čuditi — veli Čedomil — kad je pisac mogao dobro vidjeti nemoralnost vremena, a »dubok pesimizam izvire iz filozofskog shvatanja stvari. Najveći umnici, koji pogled svoj upriješe u dno života, svi manje više iskusiše tu bolest.«[77] U Zmaja nalazi pesimizam, koji naziva idealističkim. U Kovačićevu romanu »U registraturi« vidi pesimizam očaja, gdje osobe ne pokazuju ni najmanje volje za bolji život; za njih je raj iščeznuo. Najbolju analizu pesimizma nalazimo u prikazima radova Đalskoga. Prvu ocjenu Đalskoga (1891.) počinje Čedomil nabrajanjem pisaca, koji su branili ili osuđivali pesimizam. Francuz Caro odbijao ga kao štetnu pojavu, a Brunetière je vidio u njem spasonosnu nauku. Bourget se nije priključio nijednom od tih mišljenja, nego ga je analizirao kao pojavu novije svjetske književnosti. Čedomil je bio blizu shvatanju Brunetièreovu, ali u onaj čas nije htio o tom raspravljati, nego se zadovoljio navodom raznih mnijenja. On upozorava, da ima više vrsta pesimizma, a do pesimizma dovodi redovno težnja za psihologiziranjem. Takav je slučaj s Đalskim. U njegovim djelima osobe su analitičkoga karaktera, nemilosrdno kopkaju po svojoj unutrašnjosti, a proučavanje duše dovodi do neskladа među stvarnošću i osobnim težnjama. Taj nesklad morao bi uroditi kobnim posljedicama, kad bi se pretvorio u nauku, no redovno ostaje u osjećajnom području. Kod jednih se pesimizam pretvara u proklinjanje i težnju za posvemašnjim uništavanjem, a druge potiče na ljubav i milosrđe (G. Elliot, Turgenjev, Đalski). Kod ovih pisaca junaci imaju pred sobom ideal, i promašivši ga, ne padaju u očaj, niti se osjećaju krivim. Đalski, i Slaveni uopće, imaju pretežno ovu vrstu pesimizma, pa se njihovo uvjerenje o zloj sudbini čovjeka pretvara u žaljenje i simpatiju za čovječju bijedu. Oni pače mrze zlo u svijetu, ali nosioce zla — ljude — ne preziru, nego sažaljuju, prema stihovima Hugoa:

> Haïssons, poursuivons sans trêve, sans relâche,
> Les tenebres, mais non, frères, les tenebreux.

Takav psimizam Čedomil prati s pojedinim djelima Đalskoga, koji doista osjeća sa svojim bijednicima, te može reći sa Sully-Proudhommeom, da je zadnja granica pesimizma želja, da sve bude dobro.

[76] To ime za pesimizam našao je Čedomil kod Francuza.
[77] Narodni list, 1887. br. 92.



8

Kod Đalskoga je još neka mala nijansa. Njegovi su junaci došli do pesimizma, jer su postavljali sebi previše visok ideal i, ne postigavši ga, padoše u mrzovolju, a sreća čovjeka ne sastoji u čežnji za nemogućim, nego u sitnom zadovoljstvu i postignuću malih ciljeva. Taj pesimizam dade se izliječiti, kao što je slučaj sa Blinjevićem (Na rođenoj grudi). Pesimisti te vrste ne dolaze do zaključka Saky-Munnija, da je prava mudrost u uništavanju svih stvari i želji, da postaneš ništicom. Pesimizam Đalskoga približava se shvatanju Eduarda Roda, prema kojem je skup svih boli i tlapnja ipak lijep, jer se iz njega rađaju želje i nade. Pesimizam Đalskoga veoma je sličan Turgenjevu. U čovjeku traži iskru božanskoga, a božanstvo je izvor dobra. U prikazu Đalskoga za Talijane ponovio je opet svoje mišljenje o pesimizmu, koji je zahvatio tako zvane »razze vergini«, pa i nas, a u Đalskome imamo križanca latinske kulture i slavenskog osjećaja. Naturalizam-objektivizam prevršiše mjeru u iznošenju ljudskoga života i nužno dovedoše do uvjerenja, da boljega života ne može biti. Odatle njihovo fatalističko predanje sudbini. Protiv toga pesimizma ustao je Čedomil u prikazu talijanskog romana (Il momento presente del romanzo italiano). Nedjelotvorni pesimizam osudjuje goleme zalihe ljudske snage na nerad i kukavičko podlaganje zakonima opstojnosti. Pesimizam je doveo neke ljude do boljih gledanja na život, pa su u tom smislu počeli i raditi. Tolstoja je doveo do ljubavi prema bližnjemu, a naturalističke dekadente do samoubijstva i nirvane.

U prikazu Tresića-Pavičića (1891.) povraća se Čedomil na pesimizam i razna mnijenja o njemu. Neki osuđuju svu opstojnost i čeznu za ništavilom, a drugi su pesimisti s obzirom na društvene prilike, te teže za negdašnjim prirodnim stanjem čovjeka, dok su treći pesimisti samo u pogledu svoga vremena. Prva vrsta pesimista ne mari ni za što, dok drugi imaju »estetični odušak« u prirodi. Čedomil je dobro proučio pesimizam S. S. Kranjčevića. Kod njega zapaža pesimizam očajanja. Njegov pesimizam prelazi često u satiru, humor i ironiju, a to je razumljivo, jer se humorizam rađa iz pesimizma: »... ima svoj izvor u srcu i podsmjehom skriva uvijek suzu«. Kranjčevićev se pesimizam malo po malo produbljuje, pjesnik više ne vjeruje u ideale, utjehu nalazi još u pjesmi, a malo kasnije počinje plakati nad ljudskom bijedom. Svi pesimisti imaju prema Brunetièreu moć ljubavi, koja se rađa upravo od preobilja pesimizma.

Proučivši pesimizam kod naših pisaca, došao je Čedomil do uvjerenja, da je pesimizam Đalskoga i Leskovara znanstvena zgrada, a Kranjčević se rodio kao pesimist.[78] U nekim pjesmama osjeti se, kao da pjesnik poput biblićke Rahele ne će utjehe u svojoj boli. Ipak u drugim pjesmama nalazi pesimizam, koji je začetnik plemenitih čuvstava i samilosti za bijednike: »Gorki pesimizam je pjesnikov iz gorskog očaja diže se na krilima ljubavi do nebeske visine«.[79] Za vrijeme

[78] Novi Vijek, 1899. br. 6.
[79] L. c.



Moderne bilo je mnogo pesimističkih glasova kod naših pjesnika, ali taj pesimizam ne bijaše iskren i doživljen, a iskren pesimizam djeluje (Leopardi, De Vigny), dok hinjen postaje smiješan. »Kranjčević je iskren u svom pesimizmu, a u njega je duboka misao i velik um«.[80] On se upravo proslavio kao pjesnik boli, jer je istrgao tonove iz očajne duše, pa u njegovoj boli vidimo i svoju. To je krik ranjenika, a ne retorična deklamacija. Čedomil je s mnogo osjećaja i simpatija napisao ove retke o Kranjčeviću pesimistu, kao o svom duševnom srodniku i pesimističkom dvojniku.

Trebalo je istaći Čedomilovo tumačenje pesimizma zbog lakšeg razumijevanja njegove osobe i kritike naših književnih prilika. Nosio je u duši klicu pesimizma, ali ne zdvajanja i prepuštanja sudbini, nego djelotvorni pesimizam, koji se oplođuje radom i djelima. Sama spoznaja, da malo vrijedimo, već je polovina lijeka i najbolji put k ozdravljenju. On je u tom smislu i djelovao. Nije bio zadovoljan s našim književnim prilikama, našao je mnogo nedostataka, ali ga upravo to potaklo na pisanje, te je neumorno pripravljao bolju književnu budućnost. Ako je izrekao mnogo nepovoljnih sudova, proizlazilo je to iz uvjerenja, da književnost ipak nešto vrijedi, dok ima u sebi životnih klica, koje se mogu razviti u bujan život. U času, kad je bio najviše ogorčen na naše prilike, i kad mu neprilike izbaciše pero iz ruku, tvrdo vjerovaše, da naša književnost ima dobrih djela, vrijednih imena, a na kritičarima ostaje dužnost, da ta književnost ne zastrani, nego pođe što kraćim putem ljepšim uspjesima. Sam nije mogao više raditi, ali je pokazao, što ima zdravo, i iz kojih izdanaka može nešto izrasti.

U njegovim kritikama češće susretamo problem žene u literaturi. Negda je pače mjerio snagu pisaca prema tomu, koliko su uspjeli narisati dobre ženske likove. Premda je jednom zgodom (Urednicima Mladosti) porekao ženskima mogućnost trajnijih književnih uspjeha, ipak je u svom radu često pisao o ženskim piscima (Neera, Aganoor, A. Vivanti, I. Baccini, M. Serao, Cordelia). S nekima ga vezalo i tijesno prijateljstvo (Neera). O ženskim umjetnicima pisao je s mnogo priznanja i topline (Neera, Aganoor). Više nego to zanimalo ga pitanje žene, koliko je književni predmet. Roman je pretežno proučavanje srca, prema tomu područje žene. Kod Kumičića opaža, da opisuje žene banalno, jer ne daje duše, a koliko su žene simpatične, privlače samo vanjskom ljepotom. Ljubavi mu svršavaju ili sretnom ženitbom ili nesretnim prijevarama i samoubijstvom. Kod Đalskoga se podrobno zabavio ženskim osobama i našao sličnost sa ženskim tipovima Turgenjeva. Kod Neere je vidio glavnu temu u dobro proučenoj sudbini ostavljenih djevojaka i usidjelica. U prikazu Vodopića daje fino zapažanje o shvatanju žene i ljubavi u raznim književnim razdobljima. Dok su stari prikazivali redovno progonjene ljubavi i zlosretne ženske sudbine, novija književnost iznosi obično istrošene žene, koje ne mogu

[80] L. c.

ni »osjećati ljubav«. Ženske tipove proučavao je Čedomil kod svih naših pisaca, jer je kod žena bogata psihologija i golema mogućnost nijansiranja u osjećajima. Kad se za Moderne razbujala bogata ljubavna poezija, opazio je Čedomil, da su modernisti povrijedili ženski osjećaj, iznijeli samo grubosti i ono, po čemu žena nije postala epskim predmetom poezije. Zbog toga je ustao na obranu žene. Branio je ne one eterične sredovječne »gospoje«, nego čast i poštenje žene kao životnog druga, dostojnog pratioca čovjeku i nositeljicu plemenitih osjećaja.

U toku svoga književnoga djelovanja Čedomil se nije zadovoljio jednostavnim konstatacijama bez razmišljanja, što će se dogoditi u budućnosti, i kakav će pravac slijediti pisci. Kao najistaknutiji kritičar žive literature morao je davati poticaje za dalji rad. Premda nije držao, da kritika stvara pisce, ipak je stavljao u dužnost kritičaru, da daje sugestije i donekle prišaptava, što bi se imalo poduzeti za bolji književni život. Poput ruskih kritičara Čedomil je bio inicijator književnih pokreta. To je zapazio i A. Petravić: »Vrijedno je promotriti kod Čedomila Jakše još jednu pojavu. Bijaše to čovjek rođen da stvara književne pokrete«.[81]

Jakša Čedomil je u mnogobrojnim člancima, što ih je napisao o piscima i književnim pokretima, morao zauzeti čvrsto kritičko stajalište i prema njemu suditi. Međutim u njegovoj kritici zapažamo neobičnu gibljivost i nevezanost za ustaljene formule. On je kritički antidogmatist, ne u smislu protivnika apriornih estetskih načela, nego u pogledu njegove neobične elastičnosti u kritičkim metodama. U članku »Naše književne nevolje i kritika« nabrojio je sve moderne kritičke metode, ali nije nijednu u cijelosti prihvatio niti odbio, osim impresionističke, koju je odbio. Članak o Kumičiću i studije o Đalskom svjedoče o dobrom poznavanju kritike, ali se ne može reći, da pristaje uz ovaj ili onaj pravac. Sve je zavisilo od djela, o kojem piše. Ne smije se misliti, da se kod njega nijesu staložila razna gledanja. To je dolazilo od načelnog stajališta, da nijedna kritička metoda ne može u cijelosti zadovoljiti. Kasnije će se vidjeti, da Čedomil nije pristajao u početku u svemu uz Tainea i Zolu, isto tako kao ni uz Brunetièrea. Ostao je uvijek pristupačan svakom pogledu, samo ako je štitio umjetničke elemente djela. Jednako kao u književnosti tako i u kritici Čedomil je stajao na stajalištu relativizma i razvitka, pa je, uz promjenu književnih pravaca, naravna mijena i gledišta na njih. To ne znači, da u kritici nema nekoliko zajamčenih pravila, nepromjenljivih u svim vremenima, nego da se jedan kritički i estetski kanon ne može u cijelosti primjenjivati na sva djela i u svim premenima. Kritičar mora imati vlastito gledište, ali ne smije misliti, da to gledanje vrijedi u svim zgodama. Da je Čedomil doista tražio takovo uvjerenje od kritičara, vidi se iz polemike s Markom Carom. Kritičar mora imati »čvrstih podloga i temelja, opredjeljenih nazora o svijetu i književnosti.«[82]

[81] Treće studije i portreti, str. 30.
[82] Novi Vijek, 1897. br. 11.



Čedomilovo stajalište nije slabost, nego uvjerenje, da i kritika mora biti individualna, ona treba nositi pečat svoga pisca kao svako umjetničko djelo. Tim je ujedno rekao, da je kritika poput romana i poezije, književna vrsta. Za nju treba imati osobnu stvaralačku inspiraciju, tako da se ne može pripisati ovomu ili onomu, nego samo jednom čovjeku — svome tvorcu, čije tragove nosi. Da je kritika individualna, može se razumjeti iz njegova prikaza Fogazzara. Ovaj pisac u romanu »Piccolo mondo antico« priča, kako se šest osoba vozilo jezerom. Kad se istrnulo svijetlo, proradila im je mašta, te se svakomu činilo, da ide jedan na jednu, drugi na drugu stranu, »ali glave svih šestero na svaki pljusak vesala mahahu u potpunom skladu«.[83] Tako svaki od kritičara — ukrcanih na lađu pjesnikovu — misli, da ide različnim putem. Jedan ide za onim idealom, drugi za drugim, a pjesnik ih sve gane i potrese svojim stihom, nosi ih svojim putem. Ta alegorija iz romana pada na pamet Čedomilu, kad misli na kritičare, koji ovoga pisca krste raznim imenima: idealist, romantik, mistik, kršćanin, demokrat itd., a on ih sve primamljuje svojom poezijom.

Kritičaru nije dopušteno reći: ovo se sviđa, a to ne, bez ikakva obrazloženja, kako običavaju impresionisti. Mora uroniti u piščevu stvaralačku fantaziju i svoje sudove opravdati. Prema tomu Čedomil smatra, da je pisac po sebi višeznačan, jer daje povoda za razna tumačenja. Do kritičara i njegove individualnosti stoji, koji će momenat izabrati, ali i opet mora svoje stajalište opravdati. Premda Čedomil nije nigdje jasno istakao misao o kritici kao književnoj vrsti, osim nuzgredne napomene o uskoj vezi kritičara i stvaraoca, iz njegove kritičke metode može se zaključiti, da je držao kritičku ocjenu individualnim stvaralačkim činom. Prema tome kritičar ne može, bez štete za kritički sastavak, osloniti se posve na koju kritičku metodu i prema njoj suditi, jer bi u tom slučaju ocjena mogla biti pripisana raznim piscima. Kritičar bi izgubio svoju osobnost i sudio prema tuđim propisima, koje svaki čovjek može naučiti. Bez sumnje, tako je i bilo kod mnogih, stoga njihova kritika nema ništa individualno. Ova karakteristika Čedomilove kritike može se smatrati osnovnim njegovim gledanjem. Inače bismo u njem morali gledati plitkog kritičkog eklektika, koji šeta od jednoga sistema k drugome i pada u bezbrojna protivurječja, poput kakova diletanta. To se ne može reći za Čedomila, koji je poznavao kritičke metode i predstavnike kritike ne iz jedne knjige ili iz druge ruke, nego u cijelosti i na izvoru.

U Čedomilovoj kritici može se naći raznih gledišta, prema tome iz koje je kritičke škole što uzimao. Tražio je naturalističku istinu opisa i vjernost prikazivanja, kad je trebalo dati u umjetnosti narodni život i običaje. Drugi put je stajao na stajalištu, da kritičar mora biti rušitelj i graditelj. Do potrebe mora paziti, da književnu republiku ne bi naselili netalenti te izopačili knjigu, poveli je stramputice ili živjeli na štetu pravih umjetnika. Negda je opet tražio poput

[83] Prosvjeta, 1899. br. 12.

Tainea faculté maitrêsse, i ima mnogo studija, u kojima se zadržao baš na istraživanju ovoga momenta. Kod Neere išao je za bitnim stvaralačkim nervom, a tražio ga analizom njene mašte. U prikazu talijanskoga pjesništva dao je veoma jaku karakterizaciju Carduccija i ujedno faculté maitrêsse njegova stvaralaštva: »um jak, raznovrstan, gibak, koji brzo pretvara u krv svaku hranu, bujna krepka mašta, što prezire svaku uzdu, tvrda i neustrpljiva ustrajnost, u učenju, ljubav rek bi instiktivna k umjetnosti, to nam je Giosué Carducci«.[84] Jednako je uspješno dao karakterizaciju Manzonija, D'Annunzija i naših pjesnika: Kumičića, Leskovara, Nikolića itd. Čedomil znalački raščlanjuje pojedina Leskovarova djela i zaključuje, da je osnovna njegova karakteristika umornost. Tim se može protumačiti nepomičnost radnja u djelima, odsustvo jakih čuvstava, nedostatak afektacije i mirovanje. U Kranjčeviću je vidio najvećeg našeg pjesnika boli i patnje. Osjećaj ništavila i bespomoćnosti osnovna je crta njegova talenta. Odatle je Čedomil pošao dalje, tražeći druge elemente njegove poezije, po kojima je Kranjčević velik pjesnik: on ne donosi rijetke i nečuvene misli, često su mu one zajedničke s našima, ali krik njegove boli, pretočen u pjesmu, ostat će za vjekove, a naš se gubi s ispuštenim glasom bola. Kod Nikolića je našao, da mu je jedina ideja bol, i to bol o prolaznosti svega: . . . »Misli na smrt i tu pjesnici neki umuju, a on osjeća i sluša muziku umiranja«.[85]

Čedomil je jednako uspješno ocrtavao značajke književnih pravaca: realizma, naturalizma (Talijanski roman, O romanu), a kasnije budno prati razvoj parnasovske škole, simbolizma, idealizma i dekadentstva. Oštro povlači razliku među prijašnjim književnim pravcima te novijim, a najnovije opet luči prema bitnijim značajkama. Iako Čedomil nije uvijek govorio sam, nego na usta drugih, sáma briga, da se nastojao temeljito informirati o pravcima, svjedoči o njegovoj želji, da mu ne izmakne ništa, što se događa u novijoj svjetskoj književnosti. U tom pogledu među njegovim kritičkim vršnjacima nema upućenijega.

Ispitujući Čedomilovu kritiku moglo se na više mjesta spotaći o neke nedosljednosti, a A. Barac napominje, da je u brzini rada došao u protivurječje i u krupnijim pitanjima.[86] U rješavanju Čedomilovih nedosljednosti pomažu njegovi metodički postupci s raznim piscima. Negda je Čedomil bio obziran, drugi put odlučan, a negda opet blagohotan u tumačenju nekih pojava. Drugom prilikom tim istim pojavama nije nastojao naći opravdanje. U Čedomilovu radu bilo je doista i pravih protivurječja. O političkom romanu nije uvijek jednako mislio. U članku »O hrvatskoj narodnoj književnosti« (1897.) nabacio je misli, koje bi pisci morali uzimati u romanu, da povežu sve narodne značajke. Došao je do zaključka, da politika ne iscrpljuje idejni svijet

[84] Iskra, 1889. br. 30.
[85] Vijenac, 1899. br. 27.
[86] Hrvatska književna kritika, str. 179.



jednog naraštaja i nije glavni pokretač društva. Urednici Mladosti u svom programu istakoše, da ne će u list uvlačiti politiku, misleći pri tom vjerojatno na stranačarstvo, a Čedomil im odgovara, suprotno gore iznesenim mislima, da imaju krivo, jer je politika odraz života, i ne može se lako odijeliti od književnosti. Protivurječje bi se dalo riješiti na taj način, što je Čedomil te misli iznosio u raznim zgodama. Ako je mislio na umjetničku trajnost i svježinu djela, politički roman može to postići, dajući časovitim političkim potezima opći značaj — kao što je učinio Gogolj. Ako umjetnik ostane na jednostavnoj analizi političkih prilika, djelo izgubi vrijednost promjenom političkih prilika. Kumičiću je prigovorio, što u romanima nalazi neprijatelje samo u tuđinu, a s naših ljudi pere svaku mrlju, dok u stvari nijesu uvijek krivi samo tuđinci. Kasnije Čedomil u nekim polemičkim člancima nastoji upozoriti Mlade, kako cenzuri i drugim nezdravim pojavama nijesu krivi naši ljudi nego tuđinci, tuđa vlast. Spomenuto je, kako je Čedomil bio nezadovoljan našom književnošću i kritikom u prvim ocjenama, a kasnije je pred navalom Mladih odlučno tvrdio, da naša literatura ima vrednota ravnih svjetskima. Ovo prividno protivurječje riješeno je dijelom njegovim karakterom. U mladenačkom naletu bio je s mnogim pojavama nezadovoljan, a kad se staložio, uvidio je, da bi bilo presmjelo tvrditi, da literatura hrvatskoga naroda, stara nekoliko stoljeća, ne vrijedi ništa, ili da počinje tek s njegovim vremenom, odnosno nastupom Mladih.

Protuslovlje bi se moglo naći u krupnijem pitanju teorije književnosti, naime da li umjetničko djelo mora nositi na sebi biljeg stvaraoca, ili treba biti bez osobnih crta, tako da se može pripisati svakomu umjetniku. Na ovo važno pitanje nije Čedomil uvijek jednako gledao. U prvim ocjenama, dok je stajao pod utjecajem naturalizma, nije mogao lako prijeći preko toga, ako je zapazio umjetnika u djelu. To se ne smije miješati s pitanjem tendencije, u čem je Čedomilovo stajalište sasvim jasno. Radi se o problemu, koliko osoba umjetnika može utjecati na djelo. U prvo vrijeme Čedomil je doista stajao pod utjecajem objektivizma i pokidao uske veze između djela i stvaraoca. Kasnije je sve više tražio u djelu individualno i personalno. Borothinu je romanu »U malome svijetu« stavio kao ozbiljan prigovor analitičku pasivnost, jer svoje osobe nije osobno ogrijao.[87] Čedomil je stajao pod neposrednim utjecajem talijanskoga objektivizma, bez šireg pogleda na ostale literature i književne vrste, a nosio je u sebi iskonski osjećaj umjetnosti, pa je nužno došao u sukob sa samim sobom. Osim toga treba ovdje uvažiti još jednu stvar. Kad bi govorio o jednom predmetu s malo više zanosa, bilo za ili protiv, gubio se u oduševljenju ili negodovanju, da često nije pazio na prije iznesene misli; jedna ideja toliko bi ga zaokupila, da je svoje mišljenje jače, nego je trebalo, isticao, pa je izišlo nešto, što ni sam ne bi možda odobrio u normalnijem položaju. Imao je neki inspiratorski napad, koji ga zanosio dalje, nego bi to svijesno učinio.

[87] Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. sv. I.

Govoreći o kritičkim sistemima, Čedomil nije zaboravio napomenuti, kako impresionistička kritika ne vrijedi ništa. Ako pogledamo njegov kritički rad, nadje se dosta sudova bez ikakova obrazloženja i daljeg tumačenja. Jednostavno je iznio svoj utisak, a do nas je, hoćemo li se složiti s njegovim mišljenjem. Što više, Čedomil je u gledanju na kritičke metode došao do uvjerenja, da je kritika kao i svako umjetničko djelo individualna kreacija, pa u tom slučaju nužno dolazi do osobnih sudova, koji često nijesu potkrijepljeni nikakvim razlozima. Iznio je svoj utisak, i drugi mogu imati različan od njegova, pa prepušta, da svatko pročita i osjeti djelo. U tom slučaju izložio bi u kratko svoje mišljenje, kao da sam do njega nije mnogo držao, i dao je razumjeti, kako je to njegov utisak prve ruke, a svakomu prosto proučiti djelo i dati meritoran sud.

Čedomil je prigovorio Nazoru i Begoviću, da ih narod ne će shvatiti, a kod Kranjčevića kaže, da pjesnika ne mora svatko razumjeti. Harambašiću je opet ozbiljno zamjerio, što je pjevao ono, što čitav narod ima u ustima i srcu. Tresić-Pavičić unio je u svoju poeziju dosta mitologije i filozofije, ali mu zato nije stavljao ozbiljnije prigovore. Ovdje se radi o raznim kritičkim metodama, a ne o protuslovljima. Za ljubimce je tražio opravdanje. S Tresićem je odnošaj bio veoma delikatan. Makar koliko izgledalo protuslovno, što je Čedomil rekao o utjecaju Carduccija, stvar se ima tumačiti nijansama karaktera. Tko ima u vidu Čedomilovu mimoznu narav i oprez, da se nikome ne zamjeri, a naročito ne svojim prijateljima, protuslovlje će se samo po sebi riješiti. Ostat će možda tek to, da je Čedomil zbog mira i prijateljstva povukao svoje mišljenje. Činjenica ne toliko opravdana s književnog gledišta, koliko je simpatična kao karakterna crta čovjeka.

Mnogo su važnija druga pitanja u vezi s protuslovljima Čedomilove kritike. Zapaženo je od svih njegovih prikazivača, da je u početku književnog djelovanja tražio od pisaca i djela što više umjetnosti i primjenjivao na njih veoma stroga književna mjerila. U kasnijim radovima malo po malo popušta Čedmil u umjetničkim zahtjevima, a napisao je nekoliko ocjena, u kojima uopće nema umjetničke ocjene nego je više tražio društveno značenje djela. U tom pogledu bio bi kod Čedomila očit lom u gledanju. Od čistoga artista postaje kritičar koristonosnog i tendencioznog karaktera. Ne može se zanijekati, da je u tom pogledu doživio velike promjene, pa u njegovoj kritici nalazimo jasno ocrtano dvojstvo, a da sam Čedomil nije nikada opravdao promjenu gledišta.

Bez sumnje bi Čedomilovo kritičarsko djelovanje izišlo istrgano i necjelovito, ako se promatra odijeljeno od naših književnih prilika. Ako se njegovo stajalište posmatra u profilu literarne historije, vidjet će se, da nije bio protivurječan. On je pisao prema prilikama našega naroda. Krajem osamdesetih godina, kada je počeo književno djelovati, bile su svježe uspomene na hrvatski preporod. Mišljenje preporoditelja o značenju književnosti iscrplo se u zahtjevu, da je prvotna



dužnost pisca odgajati narod preko knjige bez obzira, kolika će biti njena umjetnička vrijednost. Preporodne tradicije bile su svježe, drukčije se ne može protumačiti oštri nastup pravaške omladine i njene književne kritike, jer su se ovi borili ne samo protiv Šenoe, nego i protiv preporodnog shvatanja književnosti. Čedomil je bio svijestan toga, pa je odmah na početku htio očistiti književnosti od neknjiževnih primjesa, dovesti je u vezu sa svjetskom i osloboditi odgojnih crta. Uvjeren, da smo prešli književno djetinjstvo, htio je književnosti povratiti njenu iskonsku ulogu. Stoga je u prvim ocjenama tražio najprije književne vrijednosti. Kasnije, kada se naša literatura dosta podigla kakvoćom i količinom i pošla u drugu krajnost, Čedomil je vidio, da još nijesmo postigli sve, što nam treba. Žalosne političke nedaće dovele su ga do uvjerenja, da smo još daleko od konačnoga cilja, i on stavlja na umjetnike zahtjev, da vode računa o narodu, u kom žive. Tako njegovo gledište u procjeni književnih djela, ne dobiva izgled protivurječja, koliko prilagođivanja i povijanja prema književnim i narodnim prilikama. Larpurlatističko oduševljenje, kasnije vitalističko shvatanje literature ne stoje u protivnosti, nego su prirodna nužda našega povijesnog razvoja.

Antun Barac u svojim zapisima o Mladima i Starima ustanovio je, da se borbe književnih pokoljenja odvijaju oko izbora: da li će književnost biti narodna, povezana s društvom, u kom niče i živi, jednom riječi, da li će biti shvaćena vitalistički, ili će biti artistička, nacionalno bezbojna, kozmopolitiska, gdje će prevladavati čisti umjetnički učinci.[88] Čedomil je poznavao oba gledišta, ali mu se pitanje nije nametalo u obliku alternative kao drugim kritičarima, nego u obliku spoja dvaju gledišta, prema povijesnim potrebama, u kojima treba sad više sad manje istaći jedno ili drugo shvatanje. On je neumorno radio na tomu, da izmiri rečena dva gledišta, na kojima se razišao toliki broj pokoljenja.

Najstvarnije protivrječje leži u do sada nezapaženoj činjenici, da je Čedomil kroz čitavo vrijeme književnoga djelovanja napadao romantizam, romantičku književnu tehniku, a po svom osnovnom duševnom raspoloženju bio je blizu romantizmu, i to u onom dobrom smislu riječi, kakav je zagovarao najbolji branitelj romantizma, Henri Bremond. U isto vrijeme, kad je napadao romantičko maštanje (članak o romanu), u članku »Hrvatska mladež i Zvonimir« tvrdi, da kritičar ne mora gledati, je li ispripovijedani događaj realan ili izmišljen. Protiv romantizma je pisao u članku o Kumičiću, zatim u pregledu talijanske poezije i romana. Obično je vezao romantizam za historijski roman, pa je sve skupa odbacivao kao stvar, koja je neodrživa pred stvarnošću 19. vijeka. Ako čovjek ispita karakter Jakše Čedomila i njegove kritičke zahtjeve, doći će do uvjerenja, da je on bio romantik, i da je ta borba protiv romantizma dolazila upravo od osjećaja jake romantičke prevage u sebi, pa se protiv toga borio. Po svom karakteru

[88] **Članci o književnosti, str. 160.**

bijaše mekan i blag, osjetljiv i osjećajan kao neiskusno mladunče, stalno na dohvatu zanosa i sanje. Takav je ostao do kraja života, a to su karakteristične crte svih romantika. Ovakvi ljudi imaju ideale, koji su redovno daleko od ostvarenja. Čedomil je sebi postavlja takove ideale na pr. u području književnosti. Postavio je takove zahtjeve na umjetnost, koje je kasnije držao, u svojoj unutarnjosti, neostvarivima. Romantičkom zanesenošću govorio je o literaturi, i trebalo je vremena, dok približno uskladi kritičke ideale s našom književnom stvarnošću, a do potpunog usklađenja nije došlo niti krajem njegova književnog djelovanja. Čedomilova romantika nije iste naravi kao romantika pisaca s uskipjelom maštom, uzavrelim osjećajem i buktanjem strasti. To je romantika rano razočarane duše, tiha i mirna kao tiha površina mora, romantika pjesnika, koji su razočarani u životu, ali njihov osjećaj ne prelazi u očaj, nego se rasplinjuje u blagom nezadovoljstvu.

U svojim kritikama postavio je Čedomil na poeziju zahtjeve, koji odgovaraju romantičkoj školi. U doba najvišeg zanosa za naturalističku školu ponovio je ushićeno Nencionijeve riječi, kako srce i mašta čine pjesnika (Hrvatska mladež i Zvonimir, 1887.). Kasnije je uvijek cijenio poeziju, u kojoj je došla do izražaja pjesnikova osoba. Duboko i intimno pjesnikovo ja, izraženo u poeziji, smatrao je vrhuncem pjesničkoga uspjeha, a to je prema riječima Bremonda, bitna oznaka romantizma. Poznato je, kako se Zola u svojim raspravama o iskustvenom romanu i u pismu francuskoj mladeži oborio na romantičku poeziju i na poeziju opće, nalazeći umjetnost isključivo u romanskoj epopeji. Čedomil u vrijeme najvišeg oduševljenja za realizam-naturalizam stoji najbliže poeziji, nju najjače osjeća, jer u poeziji dolazi do izražaja, više nego u romanu, intimna subjektivnost. Iz toga razloga oduševila ga Nikolićeva i Kranjčevićeva poezija. Kako mu je bila bliza pjesnička intimnost i romantička mekanost osjećaja, vidi se iz naravi njegova pesimizma i književnih simpatija. Izuzev kratkotrajnu i naučenu zanesenost za objektivnu tehniku, Čedomil je uvijek tražio u djelima srce i osjećaj, pjesnički osobni dah. Nije volio djela, koja nijesu zagrijana dušom pjesnika, jer su hladna i bezdušna. Ideale umjetnosti našao je u Turgenjevu i Đalskom, koji su, uz prihvaćenu realističku formulu, ostavili u djelima trag srca. To nije značajka objektivističko-naturalističke škole nego romantike. Čedomil je opravdano ustao protiv romantičkih pretjeranosti u osjećaju, nije gubio iz vida realno tlo, odbacio je romantičke neknjiževne postupke: crno-bijelu tehniku u psihologiji osoba, neobrazložene obrate u radnji itd. Čovjek s prirođenim osjećajem umjetnine vidio je u tom jevtino dizanje neknjiževnih literata. U svojoj nutrinji pak pridržao je sve odlike romantičke škole i prema njima cijenio umjetnička djela. Unutarnji sukob karakternog romantika i naučenog realista osjećao je trajno i taj sukob dao je pečat čitavoj njegovoj književnoj kritici. Tu je najjače protivurječje u njegovu književnom radu.



## 7. *Jakša Čedomil o našoj kritici i njegova kritika.*

U svojim Uspomenama tvrdi Čedomil o našoj kritici, »da je bila dosadna, prazna, bedasta, i ja mišljah, zašto se ne bi dalo i kod nas pokušati nešto, što bi se približavalo duhu i metodi Panzacchijeve i Nencinijeve kritike«.[89] U ocjeni almanaha »Zvonimir« doslovno kaže: »Oskudica kritike upravo je u nas žalosna.«[90] Malo dalje izlaže zadaće kritike: »U pripovijedalačkim djelima kritika mora da traži samo, je li analiza živa, duboka, jesu li dobro ocrtane osobe, tako da ti se živo prikazuju, i da li se sve, što te osobe rade pristoji njihovim karakterima, mijenjaju li se u raznim ambijentima, kako bi se sada reklo i odgovaraju li dakle logici i dosljednosti realnog čovjeka. Stoga kritika ne gleda, je li čin ispripovijedan, realan, običan, jer bio onaj umišljen, izvanredan koliko mu drago, uvijek je moguć, nego gleda i pazi kritika, da li čin pristaje osobama, koje ga izvađaju. Svaka osoba mora imati nešto svoga, u čem se zrcali njezina ćud, bilo to dobro ili zlo, iz te njezine osebujnosti mora da proklije njen karakter.«[91]

Sudeći prema ovom odlomku, Čedomil je doista imao pravo biti nezadovoljan našom kritikom, jer ova nije uvijek istraživala na gornji način vrijednost umjetničkog djela. Držeći se De Sanctisovih riječi, kako je talijanska kritika malo što pametno rekla o talijanskoj umjetnosti, Čedomil jednako misli o našoj kritici, izuzev nekoliko Markovićevih radova. Javnost ima slab pojam o kritičkim metodama u svijetu, a tomu se malo može pomoći samo nuzgrednim napomenama. Stoga napisa članak »Naše književne nevolje i kritika«, u kojem je bar upozorio na metode evropskih kritičara.

Nedostatak nepristrane kritike opažao je Čedomil ne samo u prvo vrijeme svoga djelovanja nego i kasnije. U članku o Borothi napominje, da ovoga pisca nije podigla kritika nego općinstvo. To ne znači, da kritika nije potrebna. Ona mora negda osigurati nekomu slavu ili mu je svesti na pravu mjeru, bodriti i hvaliti prema zasluzi. Ovom zgodom Čedomil je izrekao svoje intimno uvjerenje o savjesnom kritiziranju: »Ono malo ljepote i dostojanstva, što opstoji u našoj književnoj republici, nestalo bi brzo, kad ne bi smatrao dužnošću i nasladom izvršiti i pohvaliti zaslugu, da se ne da zaustaviti ni odbiti rad razlike gledištu s kog stvari posmatraš«.[92] Čedomila nije smetalo različno gledanje u životu, da o nečijem djelu izrekne pravedan sud. Stoga su mu bile mrske skupine i klanovi, koji su sudili prema nekim apriornim načelima. U odgovoru urednicima Mladosti odlučno osudi način takove kritike. U odgovoru na književnu anketu Novoga Vijeka tuži se na zaostalost naše književne kritike. Kritičari ne nastoje podići ukus i ukazati na slabosti pisaca, ne znaju ni sami, što je dobro, a što loše kod njih, te naravno ne osjećaju pojavu pravog književnog talenta.

[89] Uspomene (rukopis), str. 3.
[90] Narodni list, 1887. br. 13.
[91] O. c. br. 14.
[92] Novi Vijek, 1898. br. 9.

Upravo je na kritici krivnja, da su neki pisci zaboravljeni, a publika loše informirana o valjanosti pojedinaca. U članku »Mladi naraštaj u književnosti« bio je još konkretniji. U razdoblju od 1885. do 1895. naša literatura imala je dobrih pisaca i knjiga, ali nije bilo kritike, da njima upravlja. Stoga su mnogi pisci zabasali i upali u prostotu. Osnovi kritike toga vremena svedeni su na pitanja, da li se pisac približio Šenoi, je li crpio sujet iz hrvatske povijesti, i da li je tendencija dobra: »To bijahu glavna pravila nekakove jadne kritike«.[93] O kritici Mladih Čedomil kaže: »Na polju književne kritike napredak je posve slab.«[94] Šrepel daje pohvale mladima, ali nikada ne kudi. Šegvić je dobar učenik Tainea. Kasnije se zanemario u kritici. Sabić se zadržava više na svjetskoj literaturi. Jedini je Nikola Andrić izobražen na francuskoj kritici, samo malo piše o našoj književnosti. Ocjene Pasarića, Iblera, Inhofa nemaju »trajne vrijednosti za hrvatsku knjigu«.[95] Mladi imaju dobrih prikaza (Sirovica, Ivanov), ali »un fiore no fa primavera«. Kad bismo htjeli inozemstvu prikazati našu književnu slavu, mogli bismo bez sustezanja ići sa Đalskim, Kranjčevićem, Tresićem, ali nijednu kritičku studiju ne bismo mogli prevesti za inozemstvo. U Uspomenama opet kaže, da je Šrepel u kritici diletant, a Hranilović nesposoban.

Čedomil je izrekao porazno mišljenje o našoj kritici, kao i načinu, kojim je pisana. Iz navedenih nekoliko njegovih osnovnih kritičkih nazora moglo se zapaziti, da je on doista mnogo bolje i dublje zašao u problematiku književne kritike. Sad bi trebalo ispitati, da li je njegova kritika bila na visini? Da li se znao podići iznad naših uobičajnih kritičkih nevolja i zatvorenih skupina?

Čedomilova kritička metoda nije jednostavna, niti je on u svim zgodama na jednak način izricao sudove. Ipak je u svim prilikama ostao pravedan. U članku »Naše književne nevolje i kritika« najavio je strogu primjenu kritičkih mjerila, tako da zdravo ostane, a trulo odpane. U nekim ocjenama držao se toga načela. U ocjeni Kumičića i Harambašića bio je odlučan, jer se radilo o starijim i već izrađenim piscima, kojima kritika ne može ubiti početnički zanos. Oštar je bio u nekim prilikama iz razloga, što bi bolesne pojave mogle škoditi književnosti (sudovi o Osman-Azizu, Tucić-Nikoliću, Boži Lovriću). U drugim slučajevima više je obziran i manje strog, ali je svatko mogao razumjeti, što je htio reći. O Borothi je negda govorio kao o nadi naše književnosti i stavljao ga uz Đalskoga, ali u ocjeni romana »U malome svijetu«, gdje je Borotha prikazao malograđanski život, kaže: »Gleda ga kao liječnik zgraža se i srdi kao moralist, a često zaboravlja, da je umjetnik.«[96] Jednako je govorio o Draženovićevoj noveli »Povijest jednoga vjenčanja«: »... fali mu samo to, što nije umjetnik«.[97] U oba

[93] Novi Vijek, 1898. br. 4.
[94] L. c.
[95] L. c.
[96] Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. (II.) sv. 1.
[97] L. c.



slučaja Čedomil je izbjegao riječi »neuspjelo djelo«, ali je to izrazio drugim istoznačnim riječima. Uz prikaz gornjih pisaca uključio je ocjenu Novakova »Dva svijeta«, gdje ironično kaže, da su sve te pripovijesti nove samo za to, »što su tek sada ugledale svijet, ali u njima nije otkriven nov kraj našega života, niti je s njima što umjetnički novo u naš roman uvedeno, niti su se s njima s nove, bolje strane pokazali već poznati pisci. Nema u njima ni nova života ni nova duha ni nove umjetnosti.«[98] Čedomil je zazirao od žestokih izraza, pa u njegovim člancima takovi izrazi doimaju se kao riječi na silu iscijeđene, jer je doista bio prisiljen, da tako govori. Pristajala mu je više uvijena metoda, ako već mora izreći nepovoljan sud. U tim slučajevima često nije htio izreći svoje mišljenje, nego se sakrio za tuđe riječi. U pregledu talijanske poezije došao je često puta u priliku, da nepovoljno sudi o nekim pjesnicima, ali mjesto toga donio je mišljenje kojeg talijanskog kritičara. Iz toga možemo razumjeti, da se i on s tim složio. Mekoću i pomirljivost pokazao je na katoličkom kongresu u rezolucijama i raspravama, a još više u slučajevima, kad se radilo o veteranima naše literature ili inače zaslužnim ljudima. Uvijen ali porazan način ocjenjivanja upotrebljavao je u slučaju, da ne izazove polemiku. Za zbirku Zvonimira Devčića »Lucida intervalla« kaže: »Naš Devčić piše katkad stihove, ali ne pjeva«.[99] Drugim riječima, nije pjesnik, jer rijetko kuje stihove, a nikada ne propjeva kao rođeni pjesnik. Govoreći o izabranim člancima D. Politea ispoređuje ga sa Sarceyom, koji nije dao da mu se skupe članci u knjigu, jer bi tim izgubili na dojmu. Politeo ne misli kao Sarcey — veli Čedomil — ali sigurno ne će proći kod kritike bolje od Sarceya. Tim je rekao, da je nevredniji od Sarceya, a ipak se usudio skupiti članke u posebnu knjigu. Uvijenost s malo ironije pokazao je Čedomil u ocjeni Sabićevih »Trenutaka«, kad je napisao, da u njega nema mnogo izvornosti, nego je sve dao pod dojmom tuđih pisaca: »Ima na svijetu ljudi, ima i pjesnika, čija je mašta i pamet i srce tako meko, da se dadu umijesiti, upriličit i ukalupit svakojako pod uplivom mašte, pameti i srca drugih ljudi, drugih pjesnika«.[100]

Kako je Čedomil bio daleko od literarnog ubijstva, može poslužili za primjer ocjena Petravićevih pjesama. Redovno nije pisao o autorima, gdje bi mogao uvrijediti samodopadnost pisca. Često nije mogao dočitati nekih zbirka, kao ni Petravićeve, i pustio je knjigu iz ruku, s uvjerenjem .... »bolje ostavit knjigu i pisca na stranu i ne pisati o njima ništa, tko zna s vremenom da bude nešto od toga, a viđao sam, da bi se uvijek koja dobra duša našla, da pohvali pjesme, pjesnika i da tako dade pjesniku ono zadovoljstvo, što je čekao. Ja tih pjesnika ne bi mogao pohvaliti, a opet nije mi se dalo ogorčati im slast oštrom kritikom. Ima mjesta na svijetu za svakoga i za loše pjesnike, neka

[98] L. c.
[99] Glasnik Matice Dalmatinske, 1901. I. sv. IV.
[100] L. c.

ih dok samo pjevaju i ne čine zla«.[101] Nije htio uništiti mladenačku samopouzdanost kod onih pjesnika, koji inače svojim nastupom ne škode književnosti.

Ako se našao loš pjesnik s pretenzijama, da se nametne drugima i utječe na ostale, Čedomil je, unatoč lošim stihovima, nešto napisao od straha, da ne bude štete za književnu baštinu. Izricao je svoje mišljenje bez obzira na to, što su govorili i što će reći drugi. Kad je publika povlađivala Kumičićevoj »Kraljici Lepoj«, on pronalazi pogreške u kompoziciji i promašenu tendencioznost. Slično je radio pišući o talijanskim piscima, naročito o onima, koje je dobro poznavao (Pascoli).

S mnogo obzira prilazi Čedomil piscima, koji su imali posebne zasluge, poimence onima, koji su preostali kao zadnji svjedoci hrvatskog preporoda (Martić, Ilijašević). Prema preporoditeljima Čedomil je stajao kao očaran pa nije mogao izreći pravu riječ. Ilijaševića je toliko poštivao, kao živi spomenik ilirske dobe, da je bacio njegovu zbirku pjesama, da mu ne umanji starca u pameti. Prema tomu zbirka je bila loša, pa kaže: »... ima slučajeva, kad literarna kritika nije kompetentna dati mišljenje, pošto veličina čovjeka nije uvijek sadržana u onom, što on piše, već rasijana u onom, što on jest.«[102] Na sličan način govorimo o Vodopiću. Kad je htio reći nešto o njegovoj umjetnosti, onda, uvjeren o nevelikoj njenoj vrijednosti, da otupi oštricu svog mišljenja, navodi piščevu izjavu, da je išao za zabavom čitaoca, a ne za stvaranjem trajnih umjetničkih djela. Jednako je govorio o Stjepanu Buzoliću, ali svoj nepovoljni sud pripravio je nekim razmišljanjima o nadahnutim pjesnicima, zapravo pravim pjesnicima i verzifikatorima. Ocjenu završava ovako: »Neki od tih sastavaka nijesu bez vrijednosti, a svi skupa nam svjedoče, kakav je dobra srca bio pjesnik.«[103]

Čedomil je imao čitavu skalu za izricanje sudova. Gornji primjeri odaju obzirnu narav, koja ga prisilila tražiti razne načine za izricanje svoga uvjerenja, da ne uvrijedi pisca i da spasi umjetničke zahtjeve. Sličan je u tom Franji Markoviću, koji je na uvijen način rekao o svakom pravo mišljenje, samo ga treba oljuštiti od suvišnih riječi i dati neposrednu stilizaciju rečenici. Tek u nekoliko izuzetnih slučajeva bijaše Čedomil ironičan. U članku »Manje programa a više djela« nehotice se izrugao Mladima, da prave prevrat programima, a ne djelima, dok je malo prije spomenuo, da uopće nemaju djela. Govoreći o talijanskoj pjesnikinji Matildi Serao i njenu romanu iz života žurnalista, nadodaje po Taineu, da se »svakoj knjizi hoće njezino vrijeme, kao što i djetetu: Poštena žena ne daje na svijet čedo prije devet mjeseci«.[104] Na produktivnost Barrilija stavlja primjedbu: »Vlada talijanska nagradila ženu u Kalabriji što je rodila pedesetero djece, hoće li s vremenom Barrilija?«[105]

Čedomil je nekada prelazio u zanos. U nekim ocjenama Đalskoga gotovo pjeva himan. Prikaz Tresićeve drame Finis reipublicae ne može se nazvati ocjenom, koliko oduševljenim hvalospjevom, gdje zbog zanosa pada u kritičku nemoć. Ocjenjujući Novakov roman »Dva svijeta«, iznio je krupnih prigovora i stavio ga ispod Radmilovića Đalskoga, ali tragika umjetnika Amadeja toliko ga se dojmila, da nije mogao iznositi daljih mana, nego je završio: »Ja sam htio istaknuti njezine mane, pa nijesam. Pišuć opet me se uhvatio zanos, što se u meni budio pri čitanju, a ne mogu mu se otet, da hladno što i trijezno pišem. Valjda u tom je i vrijednost umjetničkog djela. Možda je bolje ćutjeti nego umovati.«[106] Mogu se gornje riječi razumjeti i nepovoljno za Novaka, ali nesumnjivo odaju jednu crtu kritičkog karaktera Čedomilova, naime da je kod nekih djela padao u nemoć, pa nije dalje raščinjao, puštajući, da svatko pročita, osjeti i prosudi prema vlastitom utisku.

Čedomil je trajno shvaćao svoj posao kao ozbiljnu stvar. Nije dopuštao, da se kritika prometne u zabadanje i nadmudrivanje, kao ni to, da se netko šali izvrćući tuđe riječi. Kad je Život krivo tumačio njegove riječi u poštivanju tradicije i pretvarao njegove misli u doskočice, Čedomil na to nije htio odgovarati.[107] U neopravdanim napadajima sa strane Mladih nije gledao ozbiljne prigovore. Mogu misliti o njemu i njegovu talentu, što hoće, ali mu je stalo, da pročitaju njegove radove i prema tome sude. Kao aristokrat duha zazirao je od ujedljivih i nepravednih upadica, držeći da čovjek i u kritici mora zadržavati mjeru dobrohotnosti, makar se radilo o idejnom suparniku. Marjanović i Dežman napali su ga dosta žučljivo, ali mu to nije smetalo, da njih dvojicu stavi u kritici iznad nekih kritičara Starih.

U toku svoga rada Čedomil je morao govoriti o piscima, koji su mu bili bliski po duševnim raspoloženjima, i o takovima, s kojima nije imao ništa zajedničko. U načelu nije nikada zatajio pravu vrijednost, pa i protivnika, ali se može opaziti u njega dvostruko mjerilo i nastojanje, da opravda nedostatke pisaca — miljenika. (nejasnoća kod Nazora i Kranjčevića!). Prema rodoljubnim pjesmama ostao je trajno nepovjerljiv, ali ipak ima razlike, kad govori o rodoljubnoj poeziji Harambašića i Tresića-Pavičića. Da opravda Tresićeve prigodnice navodi riječi Göthea, kako sve pjesme moraju donekle imati prigodničarski značaj. Kod Tresića je osjetio dosta retorike, ali dopušta, da ima dobre i loše retorike. Tu je opravdao retoriku, a Harambašićevu odbija kao nevaljalu.[108] U Radmiloviću od Đalskoga našao je

[101] Prosvjeta, 1900. br. 14.
[102] Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. III. sv. I. str. 67.
[103] Katolička Dalmacija, 1897. br. 20.
[104] Iskra, 1892. br. 17.—18.
[105] L. c. br. 23.—24.
[106] Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. II. sv. IV.
[107] Vijenac, 1900. br. 38.
[108] Glasnik Matice Dalmatinske, 1903. sv. IV.

predugih opisa i nerazmjernost u dijelovima radnje, ali odmah nađe zgodno opravdanje s citatom, da prava remek-djela nijesu nikad savršena.[109] Ako čovjek pogleda, kako je Čedomil protivniku priznavao stvarnu zaslugu, a idejnom srodniku istakao mane kao i vrline, ne može mu se upisati u grijeh eventualna simpatija za nekoga pisca. Glavno je, da kritičara ne zaslijepi u tolikoj mjeri, da ne vidi nedostatke, ili pak nepravedno i zlonamjerno istakne nedostatke na štetu dobrih strana kod pisaca, koji su mu idejno daleki.

Pri kraju svoga kritičkog djelovanja morao je Čedomil raspravljati o pitanjima, gdje je trebalo pokazati mnogo takta i opreza. Da ga krivo ne razumiju, često je morao izričito napomenuti, da će netko krivo tumačiti njegove misli. U članku »Individualizam u književnosti« prejako je istakao vitalističko shvatanje književnosti, ali odmah dodaje, da se knjiga ne smije pretvoriti u propovijed.[110] Književna evolucija pratila je stopu po stopu kulturno-političku evoluciju, no on odmah napominje, da literatura uživa autonomiju, te ima slučajeva, da se razvija i živi neovisno od politike, snagom vlastith životnih sokova.[111] Problem larpurlartizma i tendenciozne književnosti bio je toliko važan za Moderne, da je Čedomil morao u svakom članku isticati, kako jednako cijeni umjetničke vrednote kao i socijalnu funkciju knjige. Oprez i pravovremeno povlačenje karakteristični su u svim pitanjima, gdje bi mogla nastati dvoumica. Nemajući dovoljno vremena, da raspravlja o svim pojavama i piscima, odabirao je pitanja, koja su bila od važnosti za vrijeme, u kojem je pisao. Iz množine knjiga i pisaca odabirao je takove, koji će imati na našu literaturu trajniji loši ili blagotvorni utjecaj. Prikazujući noviju hrvatsku liriku, uzeo je Harambašića kao tipskog predstavnika jednog pokoljenja i umjetničke tehnike. Nije slučajno izabrao između Mladih Nikolića i Tucić-Nikolića (Knjiga života). Vidio je u njihovoj pojavi karakteristične crte čitavog naraštaja mlađih. Tako je radio i u prikazima iz strane književnosti (Manzoni, Tolstoj, Pascoli). Sudeći po bilješkama u djelima Ibsena, što se nalaze u njegovoj biblioteci, namjeravao je pisati o njemu, jer je imao velik utjecaj u Evropi.

S tim je u vezi činjenica, da je Čedomil nastojao povezati naše pisce i književne pokrete sa sličnim pojavama u inozemstvu. Zapravo je njegov rad dobrim dijelom nastojanje, da nađe sličnosti i upozori na eventualna podudaranja naših prilika s vanjskim. U našu literaturu unosio je mnogo duha iz inozemnih književnosti, a htio je opet naše pisce proturiti u tuđi svijet. Jedno vrijeme podijelio je rad na dva dijela: prikazivao je naše pisce, dovodeći ih u vezu sa stranima, i obratno, prikazivao strane pisce u vezi s našima. Zanosio se mišlju, da postane naš Brandes, ali nije imao sreće. Iz njegovih kritika može se vidjeti, koliko se mučio, da poveže naše pisce s tuđim pokretima,

[109] Vijenac, 1895. br. 10.
[110] Prosvjeta, 1900. br. 5.
[111] Glasnik Matice Dalmatinske, 1903. sv. IV.



pa je suvišno napominjati pojedine slučajeve. Neka služe kao primjer najmoderniji pokreti u književnosti: simbolizam, naturizam, Parnas. Čim su se osjetili utjecaji kod nas, Čedomil je nastojao dati pravi pojam tih pravaca i njihovo značenje za naše prilike. Drugi slučaj imamo, kad je pokušao tipove naših romanopisaca staviti u rang-listu evropskih književnih tipova (članak »Pamet i srce«). To je mogao učiniti, jer je imao široku naobrazbu i stajao u dodiru sa svježim pojavama književnosti do zadnjeg časa književnog djelovanja. Upravo s nekom manijom pabirčio je po stranim literaturama, ne iz kakve književne taštine i sklonosti za novostima, nego s razloga, da nas koja književna pojava ne zateče nepripravljene, posebno neupućenu publiku i pisce, koji bi mogli podleći sumnjivim utjecajima.

Koliko je Čedomil poznavao stranu književnost najbolje će potvrditi nekoliko slučajeva. Kad je talijanski list Marzocco raspisao anketu o talijanskoj književnosti, javio se i Čedomil. Njegovo je mišljenje gotovo najodređenije. Upozorio je u odgovoru na Pascolija, kao pjesnika, i kasnija kritika dala mu pravo.[112] Talijanska je kritika kod nosti (Ada Negri). Čedomil veli s ponosom, da je jedini Vogüé spomenuo ime Pascolija, no on je prije njega svratio pažnju na toga pjesnika, i kasnija kritika dala mu pravo. Talijanska je kritika kod Neere primijetila okretanje neomisticizmu, a Čedomil je nakon savjesnoga proučavanja zaključio, da je njena osnovna duševna dispozicija bila idealistička. I to je potvrdila kasnija kritika.

U metodičke karakteristike može se ubrojiti Čedomilovo nastojanje, da javnost i književnici budu upućeni u sve književne vrste: roman, lirika, epopeja i t. d. Često nije pisao o nekom piscu, da ocijeni samo pisca, koliko da pruži sliku književne vrste, u kojoj je dotični pisac djelovao. Tako je pisan prikaz Martića. Napisao je raspravu o romanu, gdje nema mnogo njegovih misli, ali svakako je značajno nastojanje, da upozna općinstvo s raznim vrstama romana. U pregledu talijanskoga romana opet se povratio na pitanje raznih vrsta romana. Primjedbe o lirskoj poeziji rasijane su po mnogim člancima, a koliko je o tom predmetu mislio, vidi se iz članka o Pascoliju, gdje je na široko iznio Pascolijevo mišljenje o karakteru lirske poezije.[113] Sličnih mjesta ima i drugdje u njegovim člancima.[114]

## 8. *Jakša Čedomil i evropska kritika — Utjecaji.*

Pojam osnivača moderne hrvatske kritike uključuje u sebi činjenicu, da je Čedomil svojim kritičkim radom metodički i sadržajno stajao na istoj liniji kao evropska kritika njegova vremena. Stoga je za cjelovit prikaz njegove kritike nužno izići iz naše književno-kritičke povijesti i staviti Čedomila u vezu s evropskom kritikom. Na području poredbene kritike s obzirom na našu literaturu učinjeno je

[112] Život, 1900, sv. I.
[113] Život, 1900. sv. I.
[114] Glasnik Matice Dalmatinske, 1903. sv. 4., Narodni list, 1887. br. 13.

razmjerno malo — gotovo ništa. Poredbene studije olakšale bi u mnogo čemu određivanje mjesta i značenja Čedomilova. Bez obzira na to treba pokušati nešto prilikom ispita Čedomilova kritičkog djelovanja.

Pri tom poslu nailazi čovjek na poteškoće raznovrsna karaktera. Kod poredbenog ispitavanja može se poći putem istraživanja vremenskih odnosa: jesu li naši kritičari stajali u vezi s evropskom kritikom u zakašnjenju, ili su istovremeno prenosili plodove stranih pisaca. Težište ispitivanja možemo prenijeti na način, kojim je provedena asimilacija evropske kritike kod naših pisaca: da li su primali u cijelosti ili djelomično, jesu li uzetu kritičku metodu doslovno prenosili ili su vlastitim sposobnostima oplodili preuzete rezultate, koliko su utjecaji došli do izražaja u primjeni na našu književnost i, napokon, da li su naši pisci jednako primjenjivali evropska kritička mjerila kao strani pisci? Konkretne poteškoće nastaju kod ispita pojedinih kritičara. Neki su uzimali od Evrope malo, naznačivši uvijek mjesto, odakle su preuzimali, drugi su se naprotiv služili tuđim mislima u velikoj mjeri, ne označujući mjesta ni knjige. Književni historik nalazi se u tom slučaju u neugodnom položaju, pred golemom evropskom kritikom, koju mora bar pregledati, da pronađe glavne misli kritičara, kojega proučava.

U Čedomilovu slučaju ove poteškoće treba imati na pameti. Neka bude spomenuto odmah, da je prilično sporedna stvar, kada se evropski kritičari dolazili k nama. Kod nas obično svraćaju pažnju na to i povlače pesimističke zaključke. Činjenica n. pr. da osnivač hrvatske kritike Stanko Vraz, u vrijeme kritičkog djelovanja Sainte-Beuvea i Bjelinskoga, preporučuje Horacijevu Epistolu ad Pisones kao prvu umjetničku dogmatiku, može izgledati porazna, kao i to da je Sainte-Beuve već dugo ležao u grobu, kad ga je prvi put spomenuo Pasarić (Vijenac (1884.), ali pri tom treba uzeti u obzir druge prilike. Hrvatska književnost i narod nijesu krivi, da su stupili u modernu književnost istom sredinom prošloga stoljeća. Kulturno-političke prilike dopustile su tek tada jači književni razvoj, pa su naši književnici doista i pregnuli svim silama, da je izjednače s evropskom. Kod narodnih književnosti u slučaju poredbenih iztraživanja ne smije se računati s apsolutnosti brojaka. Važnije je utvrditi, da li je naša literatura nastojala okoristiti se rezultatima književne Evrope u vrijeme, kad to za naše književne prilike nije značilo zakašnjenje nego redovit razvoj. U mnogim slučajevima ustanovit ćemo zakašnjenje, ako se računa s evropskim književnim pokretima bez obzira na naše narodne prilike, a stvarno nema zakašnjenja. Krleža je započeo svoj esej o Kranjčeviću Sakuljinovim riječima, ali ako se iz njega izbace neki previše aktualni izrazi, lako ćemo otkriti Taineovu metodu proučavanja vremenske atmosfere. Dok Krleža govori o stogodišnjim zakašnjenjima, njegova bi metoda na taj način postala neumjestan anarkronizam s još višim zakašnjenjem. Kod ispitivanja vremenskih odnosa treba imati na umu utješnu činjenicu, da je hrvatska književnost, pa i kritika, stupila u evropsko kolo s velikim zakašnjenjem, ali kroz polovinu vijeka



upornim nastojanjem približila se Evropi i usvojila moderne književno-kritičke plodove. Ispitivanjem Čedomilova kritičkog djelovanja doći će se do sigurnih podataka, kako je već devedesetih godina kritika unosila u našu književnost najsvježije rezultate. Zbog toga simpatičnog nastojanja naše književnosti, da se izjednači s Evropom, došlo je u našoj literaturi do mučnih trzavica, a razlog je tomu bio, što se u kratkom vremenskom razmaku od pedeset godina nijesu mogli staložiti i asimilirati bogati književni pokreti Evrope u prošlom stoljeću.

Kud i kamo je važnije pitanje, kako su naši kritičari shvatili evropsku kritiku. Često puta su naturivali sebe i precjenjivali vlastite sposobnosti, s prividnom podlogom evropskih autoriteta, a stvarno su poznavali tek mali isječak kritičkih metoda navedenih imena. Evropski kritičari dolaze u našoj književnosti sredinom osamdesetih godina, spominju se neke kritičke metode, a još nema kritičara, koji bi sintetičkim zahvatom dali čitavu kritičku problematiku. Imena estetičara i pisaca popularnih poetika spominju se mnogo prije. Malo kasnije gotovo nestaje kritičara, koji bi svraćali pažnju na poetike. Ta vrsta rada ograničila se na škole kao propisana školska građa.

Čedomil Jakša je među kritičarima, koji se nijesu obazirali na razne estetike i poetike. Čim se pojavio u literaturi, navodio je imena kritičara i njihove metode kao žive književne putokaze. Premda je nekada spominjao, da razne književne i kritičke metode kriju razne filozofsko-estetske nazore, nije pokušao odrediti, kakovu filozofsku pozadinu ima, recimo, naturalizam ili znanstvena kritička metoda Tainea. Spominjao je njihov nazor na svijet, kulturno značenje, ali nije određivao estetičke pravce kao podlogu kritičkih metoda, kao što je bio slučaj Franje Markovića. Jednim zamahom bacio se Čedomil u evropski kritički vir i s prirođenim kriticizmom odmah rasudio, što bi nam moglo koristiti.

Čedomila ubrajaju među kritičare, koji su najviše spominjali imena evropskih kritičara. Doista su mu kritike prošarane ispisima, i pravo je čudo, kad je mogao doći do tolikoga poznavanja evropske kritike. Ne brojeći imena pisaca, koji su se bavili dijelom i kritikom, Čedomil je u svojim kritikama spomenuo oko sto imena što viših što manjih talijanskih i francuskih kritičara.

Kad istraživamo utjecaje kod Čedomila, nije od važnosti tragati za eventualnim utjecajem manjih kritičara, jer su glavni utjecaji dolazili od vodećih. Jači i presudniji bijaše utjecaj francuske kritike, kako su zapazili Marjanović i Petravić. Zapravo utjecaj talijanske kritike pretežan je u prvim godinama njegova rada, nekako do god. 1891., a poslije se osjeća sve veći, i napokon isključivi utjecaj Francuza.[1]

[1] Da je poznavao vodeće francuske kritičare već krajem osamdesetih godina, može se utvrditi karticama iz ostavštine, na kojima su ispisani navodi iz djela Bourgeta, Brunetièrea, a te kartice pisane su za veliku studiju o talijanskom romanu, koja je izašla 1892., a pisana je 1890. Svakako se mora predpostaviti, da je koju godinu prije proučavao francuske kritičare, jer se onoliko poznavanje ne može zamisliti, kad bi ih tek 1890. god. uzeo u ruke. Studija o talijanskom romanu, što se tiče književno-teorijskih digresija, spada pod utjecaj francuske i talijanske kri-

Osim talijanskih i francuskih kritičara Čedomil je poznavao i druge. Tako u njega ima utjecaja od Brandesa. Dokaz za velik upliv francuske kritike jest i njegova knjižnica. Dok francuske kritičare, pa i neznatnije, ima u cjelini, talijanskih ima manje. Ruskih kritičara i nema, osim koliko su bili potrebni za veliku studiju o Tolstoju. Što više, neke podatke o talijanskoj književnosti navodio je prema francuskim izvorima. Podatke o ruskoj književnosti dobivao je redovno preko francuske kritike. Tako se može opravdano zaključiti, da je utjecaj francuske kritike bio u njega pretežan. Na njoj je Čedomil izradio svoju konačnu kritičku fizionomiju. Talijanska kritika ima značenje za Čedomila, što mu je dala prve pojmove i poglede. Da nije bilo prisnoga dodira s talijanskom literaturom, možda Čedomil ne bi nikada izišao na književno polje. Preko talijanske književnosti, koja je bila u vezi sa francuskom, došao je do francuske kritike.

Jakša Čedomil redovno nije navodio, izuzev šest-sedam mjesta, odakle je uzimao potvrde za neka pitanja. Druga i znatno veća poteškoća jest u tome, što Čedomil nije bio prosječni paljetkar, koji bi preuzeto ispisivao tako, da se lako dade lučiti njegovo od tuđega. Poput drugih vrsnih kritičara, on je pročitane izvore prerađivao i djelomično na temelju tuđe građe izgrađivao nova gledanja. U tom slučaju teško je odrediti, radi li se o utjecaju ili izvornom njegovu mišljenju. Kad bismo pošli tražiti sve utjecaje, bio bi to životni posao. Poteškoća je kod Čedomila, što je citirao na pamet, pa nije doslovce navodio mjesta, a negda može zavesti pogrešnim označivanjem pisca, od koga je uzeo. I to mu se desilo koji put. Premda je ostavio dosta snopića s ispisanim citatima, čini se, da se njima služio ropski tek u prvim radovima.

Ispitivanje utjecaja evropske kritike bilo na koju književnost ili kritičara težak je metodološki problem. Pitanje selenja književnoteoretskih problema isto je tako zamršeno kao pitanje književnih struja. Skrupuloznim postupkom može se pripisati utjecaju ono, što doduše ima sličnosti s nekim drugim, ali su takove prilike, da utjecaja nije moglo biti. Ideja je samonikla i pojavila se kod više pisaca neovisno. Osim toga može se istraživanje utjecaja ograničiti na određeno područje, jer utjecaji su razne prirode — od indirektnih naslućivanja do očitog prepisivanja tuđih misli. Literarni historik može ograničiti posao na sigurne utjecaje, a indirektna naslućivanja proglasiti izvornim gledanjem i tim povećati vrijednost i značenje dotičnoga pisca. Što se više proširi okvir utjecaja, to se suzuje izvorna baština. Na taj

tike, dok su podatci o talijanskim piscima i njihovoj vrijednosti gotovo doslovni prijepisi iz talijanske kritike, koliko Čedomil sam nije davao svoje mišljenje. U ocjenama prije 1891. ima mnogo navoda talijanskih kritičara, premda ih imenično ne spominje. Čudno je, da je veoma rijetko spominjao vodećeg talijanskog kritičara De Sanctisa. Razlog je tomu, što ovaj nije toliko pratio živu literaturu kao Panzacchi, Bonghi, Nencioni, a Čedomil je u prvo vrijeme pratio živu talijansku književnost. Koliko je u njega odlučan utjecaj francuske kritike, vidi s epo tomu, što je među brojnim navodima na stranim jezicima razmjerno malen broj talijanskih. Bit će tomu uzrok, što poslije De Sanctisa nije vidio u Italiji jačeg kritičara.



način mnogima su oduzete zasluge. Stoga je u odvažnosti, da li će se ispitivanje ograničiti na doslovne utjecaje, koji se mogu dokazati isporedbom tekstova, ili će se proširiti na takova mjesta, koja je nemoguće dokazati isporedbom tekstova, ali stilizacija problema donekle daje pravo na zaključak o utjecaju. Kod nekih pitanja kao da se osjeća dalek utjecaj pročitanoga, a ipak književni historik ne može to dokazati bjelodanim dokazima, nego pitanje mora ostaviti otvorenim za dalje istraživanje. Na koncu dolazi pitanje tehničke naravi. Hoće li književnik historik za očite utjecaje donositi uvijek korelativna mjesta u potpunosti, ili će uputiti na mjesto, gdje se nalaze. U prvom slučaju knjiga se znatno proširuje i dobiva karakter znanstvene rasprave, dok kod označivanja mjesta, rasprava ne gubi ništa na uvjerljivosti, samo kasniji istraživači moraju posezati za knjigama i ponovno ispisivati.

Imajući u vidu sve poteškoće i razne postupke pri ispitivanju utjecaja, ovaj će rad o Čedomilu biti ograničen na istraživanje utjecaja glavnih evropskih kritičara u pitanjima, koje je sam Čedomil držao osnovnima. Nije potrebno ići za svim sitnim imenima i ukazivati na pojedina mjesta, koja nemaju važnosti za sveukupni kritički nazor Jakše Čedomila. Zbog opširnosti predmeta treba se često ograničiti na citiranje pisca i knjige, bez navođenja samih mjesta, za koja se može sigurno reći, da su preuzeta iz dotičnih knjiga. Bit će navedena ona mjesta, ako se radi o sumnjivim utjecajima, koja se mogu tek približno dokazati, tako da ostane pitanje i dalje otvorno za raspravljanje.

Najglavniji je posao istražiti elemente evropske kritike, od kojih je Čedomil sazdao svoja osnovna gledanja na literaturu. Njih možemo smatrati njegovim sintezama, a preuzeta su tek u daljnjim elementima. Čedomilovo vitalističko shvatanje literature, kontinuirani razvoj književnosti, relativističko poimanje pravaca nije formulirano nigdje, ali elemente takva gledanja moći ćemo pronaći kod raznih kritičara. Ni on sam nije ta pitanja sustavno obradio. Nakon takova rada izaći će slika kritičkoga rada Jakše Čedomila mnogo preglednija, a njegova kritička fizionomija jasnija i uvjerljivija.

Čedomil je na jednom mjestu Uspomena ustvrdio, da nije samo ispisivao mišljenje stranih kritičara, nego je vlastito mišljenje podkrepljivao. Drugim riječima svoje je mišljenje našao i kod drugih. To se može reći za jedan dio njegovih pogleda, a za cjelokupan rad nikako. Čedomil je dosta čitao i od pročitanoga mnogo zadržao. Davši se na kritiku, htio je svoj posao temeljito i savjesno vršiti pa je doista spremio bogatu literaturu. On je ušao u hrvatsku književnost s ciljem, da pokaže moderne kritičke metode i tome je ostao do kraja vjeran. Priznao je i sam, da je mnogo naučio od evropskih kritičara, a samo jednom priznade (Uspomene), da ga je jedan kritičar opsjenio. Bijaše to Taine. Međutim Čedomil je u jednakoj mjeri primao i od drugih.

Utjecaje stranih kritičara zgodnije je proučiti na pitanjima, koja se smatraju osnovima Čedomilove kritike, jer na taj način bolje uvi-

đamo, kako je od raznih utjecaja znao stvoriti žive kriterije. Taj način izlaganja opravdan je i stoga, što Čedomil nije pisao kritičkih sinteza. Općeniti utjecaj na njegov razvoj dade se ustanoviti slijedeći svjetsku kritiku. Kako se ova razvijala u Evropi, tako je tekao Čedomilov razvoj. Krivo je proglasiti Čedomila hrvatskim Brunetièreom, kao da je on svoju kritičarsku sudbinu povezao isključivo uz njegovo ime. Brunetière je slučajno bio zadnja stepenica, na kojoj je Čedomil prestao pisati, a da toga nije bilo, ne zna se gdje bi završio njegov razvoj.

Poznato je, kako je Čedomil u prvo vrijeme svoga rada bio oduševljen realizmom, a kasnije se sve manje zanosio tim pravcem, skrećući prema psihologizmu i na koncu prema idealizmu. Sve ove faze mogu se pratiti, idući putem utjecaja. Zanos za realizam potekao je od čitanja talijanske seoske novele i kritičara, koji su pisali u to vrijeme, braneći realizam ili protiveći mu se: Zola, Capuana, Chiarini, Nencioni, Trezza i t. d.[2]

U vezi je s tim Čedomilova borba protiv romantizma i historijskog romana (prikaz talijanskog romana, članak o romanu). Tu su najočitiji utjecaji Manzonija. Ovaj je napisao raspravu Sul romanticismo, gdje je analizirao romantička načela, prema kojima iz djela mora nestati mitologije i apstraktnih pravila klasika. Više od ove rasprave utjecala je druga Manzonijeva rasprava: Del romanzo storico e in genere dei componimenti misti di storia e d'invenzione. Odavde je Čedomil jednostavno prenosio misli u svoje rasprave o talijanskom romanu i u članku o romanu. Čedomil govori, kako istini nije potreban ures vjerojatnosti (o talijanskom romanu), a to doslovno nalazimo

[2] Čedomil je u to vrijeme pratio talijanske listove, u kojima je o tom bilo govora: Fanfulla della Domenica, Domenica letteraria, Domenica del Fracassa (ured. Chiarini), Lettere e Arti (ured. Panzacchi), La vita nuova. Capuana je napisao više djela u obranu realizma — naturalizma: Per l'arte. 1885., Studi sulla letteratura contemporanea (II. serije 1882.), gdje je obradio neke pisce, koje i Čedomil u prikazu talijanskog romana: Dossi, Neera, Verga. Federico Pipitone pisao je objektivizmu i branio Capuanu, kao što je branio čitav književni smjer (Saggi di letteratura comtemporanea. 1885. II. 1888.). U drugom svesku ima članak Per la critica contro la critica, u kojem susretamo misli, koje je Čedomil doslovno prenosio, kao o psihologiji modernog romana (o. c. 57.). Čedomil se služio i radovima Panzacchija: Critica spicciola — a mezza macchia (1886.), gdje je Panzacchi progovorio o verizmu (p. 217.). U pogledu utjecaja talijanske i francuske kritike značajna je Čedomilova radnja o talijanskom romanu. Može se bez poteškoće pronaći, čim se služio, jer dolaze u obzir spomenuti pisci Panzacchi, Nencioni, Bonghi, Verga, Capuana, F. Pipitone, nešto G. Finzi (Della presente letteratura in Italia 1870—1879.) i A. De Gubernatis (Ricordi biografici, I. s. 1873.). Ovim posljednjim Čedomil se služio naročito u prikazu Guerazzija i Pratija. Utjecao je nadalje Torraca djelom Saggi e Rassegne (1881.), zatim Sauer: Geschichte der italienischen Literatur, odakle je Čedomil preuzeo prikaz političkih prilika u Italiji iza 1821. Nešto je crpio iz časopisa Napoli Letteraria, an. IV., Fanfulla della Domenica, 1888 i 1889., zatim Cezare Femini: F. D. Guerrazzi, gdje je uzet u obzir i Manzoni, a Čedomil je također napisao sjajnu isporedbu o toj dvojici pisaca. Još je Čedomil upotrijebio djela Chiarinija (Ombre e figure), De Sanctisa (Nuovi Saggi e Scritti critici), Brunetièrea (Le roman naturaliste), Bourgeta (Essais de psychologie contemporaine).



kod Manzonija, kao i onu priču o čovjeku, koji je ulijevao vodu u ulje radi štednje, što je Čedomil naveo u članku o romanu.[3] Čedomil je upotrijebio doslovno riječi Manzonija s obzirom na popularnost Waltera Scotta i slučaj mnogo čitanih romana Scuderijeve.[4] U drugom dijelu rasprave Manzoni navodi mišljenja La Curnea i Fauriela, kako su srednjevjekovni romansijeri također težili za historijskom istinom[5], a ova svjedočanstva ponavlja Čedomil u raspravi o romanu. Manzonijeve misli o historijskoj istini[6] u romanu nalaze se doslovno kod Čedomila. U ocjeni Osvita od Đalskoga Čedomil se poslužio mislima Gaetana Negrija[7] o načinu, kako pisac ima pisati o prošlim događajima, ali to su zapravo misli Manzonijeve, kako se može vidjeti iz isporedbe tekstova.

Osim Manzonija Čedomil se služio i djelima Zole (Roman expérimental) u pitanju Scottove popularnosti. Stvarno su kod Manzonija i Zole iste misli, jer obojica navode riječi Boileaua o romanima Scuderijeve. Utjecaj Zole vidan je naročito u Čedomilovoj studiji o romanu. Čedomil tvrdi, da je romantizam umro od anemije, a to je misao Zolina.[8] Jednako je Zolina misao, da je romantizam nestao, jer su se ljudi razočarali u revoluciji.[9] Čedomil govori o znanstvenoj formuli vijeka, koja je utjecala na roman, a to isto kaže i Zola u Pismu mladeži.[10] U Čedomilovim mislima, da je realizam »priroda sebi povraćena«, a romantizam čedo 19. vijeka i obnovljenje književnosti, prepoznajemo misli Zoline.[11] Po Čedomilu djelo naturalističke škole postaje jednostavan verbalni proces, jer pisac uzima život jedinke ili skupine te vjerno pobilježi njihove čine, a često ne uzme čitav život jedinke nego samo odlomak života. To isto ima sličnim riječima ispripovijedano kod Zole.[12] U spomenutoj svojoj raspravi Čedomil je dodirnuo i pitanje impersonalnosti u naturalističkom romanu. Kao glavne karakteristike bezličnog pripovijedanja spomenuo je nedostatak sinteze i obilno analiziranje. To isto ima Zola: Le rôle strict d' un savant est d'exposer les faits, d'aller jusqu'au bout de l'analyse, sans se risquer dans la synthèse.[13] Čedomil ide dalje za Zolom, i na nekim mjestima jednostavno ispisuje iz njegovih djela.

U nastavku rasprave o romanu Čedomil napominje, da naturalistima nije isključivo područje rugoba nego i ljepote ljudskoga života, kako je to i Goncourt tražio. Istu misao imamo u Zolinu članku Les documents humains, koji je Zola napisao, da se obrani od protivnika,

[3] Manzoni: Prose varie, 1869. 105.
[4] O. c. 106—107.
[5] O. c. 115—117.
[6] O. c. 157.
[7] George Eliot, t. II. 7—13.
[8] Roman expérimental, 65. i 121.
[9] O. c. 67.
[10] O. c. 89. i 93.
[11] O. c. 114.—118.
[12] O. c. 124.
[13] O. c. 125.

koji mu predbacivahu, da se naturalizam ograničio na bunište.[14] Članak o romanu doista se može smatrati Čedomilovim obračunom s romantizmom i idealizmom, u stilu Zole, od kojega je preuzeo misli, a negdje i riječi. Utjecaj Manzonija odlučan je u njegovu shvatanju i borbi protiv historijskog romana, a Zolin u borbi protiv romantizma. Osim spomenutih izvora, na kojima je Čedomil izgradio svoje mišljenje i obranu realizma, ima drugih utjecaja, samo što nijesu tako blizi kao u gornjem slučaju, ili je to teško dokazati.[15]

Poslije bjelodanih dokaza o utjecaju Manzonija i Zole u Čedomilovu shvatanju realizma-naturalizma te romantizma i historijskog romana, naročito u studiji o romanu, očekivalo bi se, da Čedomil nije bio u mogućnosti izaći iz njihova misaonoga kruga, toliko su velike sličnosti između Čedomila i njihovih misli. Međutim Čedomil je bio daleko od shvatanja slabijih kritičara, koji prihvate jedno književno načelo i prema njemu režu na sve strane. U istom članku (o romanu), gdje je s toliko oduševljenja govorio o realizmu, pokazao je i na drugu stranu realizma, tako zvani humanitarni realizam Rusa i Engleza. Iako je kod njih roman znanstven, ne ostavlja dojam pisarske kopije. Koliko pod utjecajem stranih kritičara, toliko pod pritiskom svoje nutrinje skrenuo je Čedomil prema humanitarnom realizmu. Vanjski utjecaji u tom pravcu došli su od Bourgeta i Vogüéa. Čovječju stranu ruskog realizma zapazio je Čedomil, ali ne spominje Vogüéa nego Bourgeta. Doista Bourget je napisao svoj članak o Turgenjevu prije knjige Vogüéove Le roman russe (Bourget 1874., a Le roman russe izašao 1886.). Da li je u to vrijeme Čedomil čitao Vogüéa, sporedno je, kasnije ga je čitao. Vogüé i Bourget došli su do istih zaključaka. Bourget je osjetio kod Turgenjeva bilo ljudskoga srca i simpatiju za čovjeka, koja se probija kroz pesimizam.[16]

---

[14] O. c. 264. do 265.

[15] Tako je sigurno utjecao Nencioni nekim mislima o historijskom romanu (Saggi critici di letteratura inglese. 1897. 70.), Canello raspravljenjem o romantizmu i klasicizmu (Saggi di critica letteraria, 1880. I.—III.). Uopće je tada bila u Italiji antiromantička struja, koju su podržavali poglavito »pedanti« oko Carduccija (Petravić: Nove studije i portreti, 74.). Može se naći pokoja slična misao o historijskom romanu kod Čedomila i Menzela, koji je posvetio posebno poglavlje historijskom romanu (La poesita tedesca, 1831. O historijskom romanu počinje na str. 145.). Protiv romantizma izrazio se Charles Morice (La littérature de tout à l' heure, 1889. 51. i 136.). Taine je osudio na propast historijsko-umjetnička djela Waltera Scotta (Histoire de la litérature anglaise, 1885. t. IV. 307.), a Brandes je tvrdio, da je romantika bila otrovana u izvorima, a podloga joj bijaše egoizam (Die Hauptströmungen der Literatur des 19. Jahrhundert, 1892. t. II. 13.). Inače Brandesova rasprava o romantizmu nije utjecala jače na Čedomila. Doumic je mogao podržavati kod Čedomila antiromantičko raspoloženje nekim mislima protiv historijskoga romana, za koji kaže, da je lažan i nemoguć. Taj je utjecaj gotovo siguran (Les jeunes, 1896. 160., Portraits d' écrivains 1897. 278—279.). Čedomil je svakako čitao ove pisce.

[16] Le sentiment de l'inutilité de l'effort humain n'aboutit pas chez l'écrivain russe à la haine de l'homme. Son pessimisme est parfois bien intense, jamais il ne se termine en misantropie. Il devait, ce semble, en être ainsi toujours, car tout pessimisme est une condemation de la nature qui repose sur un contraste entre l'Ideal et le Réel. Dalje ispoređuje ga s Eliotovom i nastavlja ... La vision de la



Ovu misao Čedomil ima u ocjeni Đalskoga te u članku Il momento presente del romanzo italiano. Utjecaj je nesumljiv, iako nije doslovan. Treba samo isporediti odnosna mjesta, da odmah vidimo misaono poklapanje. Ovo je dosta važna konstatacija, jer kod Čedomila znači prekretnicu u gledanju na književne struje, na tom počiva njegovo mišljenje o humanitarnom realizmu, a ujedno znači u njegovoj kritici jednu razvojnu stepenicu. U tom pitanju svi drugi utjecaji, izuzev Vogüéa, neznatni su.[17]

Reakcija na realizam i pozitivizam Zole i talijanskih verista imala je dvostruki karakter: humanitarni i čisto umjetnički, a oboje je primijetio i Čedomil. Reakcija u obliku humanitarnog realizma kod njega je dijelom osobne, dijelom strane proveniencije. Strani utjecaj može se svesti na Bourgeta i Vogüéa. Što se tiče reakcije s umjetničkim razlozima, ona je također dijelom stranoga utjecaja. Nije moguće, da pisac ne izrazi i pokaže u djelu svoju osobu, bilo u sadržaju, bilo u formi. Ako se uzme u obzir jedinstvo forme i sadržaja, onda piščeva individualnost nužno dolazi do izražaja. Zola je načelno bio protiv toga, da se pisac pokazuje u djelu, ali je francuska kritika pronašla u Zolinim romanima njegov osobni dah, po kojem se on može lučiti od drugih pisaca. Nisu to mrtva i bezimena gomila pisarskih bilježaka, nego živo djelo, u kojem kola krv umjetnika Emila Zole.

Zola je formulirao naturalističku tehniku na taj način, da je poistovetovao zakone prirode sa zakonima živih bića, posebno čovjeka. Pri tom se služio djelom Clauda Bernarda: Introduction à l'étude de la médicine expérimental. Iskustvenim načinom htio je Zola književnost učiniti egzatnom znanošću, ali mu to ne pođe za rukom. Spotakao se je u pitanju forme, za koju kaže, da je izraz individualnog temperamenta. Videći da bi tim pogriješio protiv načela impersonalnosti, bit naturalizma nije stavljao u formu, koju nazva retorikom, nego u iskustvenu metodu-opažanje, a forma s tim nema nikakve veze. Zola pače tvrdi, da se pitanje forme ili retorike precjenjuje. Čedomil nije mogao u ovom slijediti Zolu, premda navodi mišljenje C. Bernarda

---

fatale caducité de toute exsistence l'amène, à plaindre comme des victimes les pauvres créatures au quelles été infligée la vie. Ce n'est point par les sourires sarcastiques qu'il accueille le troupeau de ses personnages vaincus, c'est par des larmes, de pitié ... Non, il les aime, ces écrasés d'avoir commencé par concevoir un Ideal superieur de l'exististence. Certes, cet Ideal les a deçus, mais le poète les en plaint davantage. Il les écoute. Il les comprend. Il les pénétre ... A ce fremissement de l'humanité retrouvée par delà les analyses, à cette symphonie profonde même dans la mise à nu de la misére humaine, à ce don des larmes conserve jusqu' au bout, vous reconnaissez la présence constante, chez Tourgueniev, de la flamme divine de l'amour. Turgenjev je opisao uzbudljivo tamne snove i neizvršena slućenja svoga naroda, i to je kod njega ... une sorte de communion mystique avec le coeur de race. Aussi la pitié singulière qu'il manifeste pour ses personnages provient-elle de ce que les uns et les autres portent en eux etincelle de cette âme russe qu'il aime si étrangement ... (Esais de psychlogie contemporaine, ed. 1899. p. 437.—438. Dalje će biti citirano ovo izdanje).

[17] Sličnih misli može se naći kod Gaetana Negrija, koji je u studiji o George Eliot (1893.) ima jednakih konstatacija kao Bourget (G. Negri: G. Eliot, 1893. 84. i 284.). Vjerojatno je Bourget utjecao na Negrija.

(u članku o romanu). Ni sam Claude Bernard nije se složio sa Zolom. Zola je na dugo ispisivao Bernarda, ali kad je došao do njegova mišljenja o naravi umjetničkog stvaranja, otvoreno je došao u sukob s njime. Bernard je rekao: Pour les arts et les lettres, la personalité domine tout. Il s'agit là d' une création spontanée de l' ésprit, et cela n'a plus rien de commun avec la constatation des phènomenes naturels, dans lesquels notre ésprit ne doit rien créer.[18] Zola iskreno priznaje, da se stim ne može složiti i dopušta tek toliko, da bi ta definicija mogla pristati za lirsku poeziju. Bernard je nedvouman u definiciji umjetnika: Qu'est-ce qu'un artiste? C'est un homme qui réalise dans une oeuvre d' art une idée ou un sentiment qui *lui est persomel* (podcrtao ja).[19] Zola se naravno ne slaže i daje drugu definiciju umjetnika, za kojega traži, da ima smisao za realnost i osobni izražaj. Ovim posljednjim je već došao u sukob sa samim sobom. Rijetko je pače napisan tako oduševljen odlomak o izrazu kao preduvjetu za genijalnost u umjetnosti: ... un grand romancier est, de nos jours, celui qui a le sens du réel et qui exprime avec originalité la nature, en la faisant vivante de sa vie propre.[20] U nastavku rasprave Zola je, pišući o Balzacu, došao do zaključka, da je umjetničko djelo usko vezano s osobom stvaraoca i po sadržaju. Tako je Zola i preko volje priznao individualni karakter umjetničkog djela ne samo po stilu, nego i po sadržaju. Značajno je pri tom, da je do toga došao pomoću kritičara i pisaca, koje je smatrao stupovima naturalističke škole.

Unutarnje protivurječje Zole umjetnika i kritičara zapazila je francuska kritika, a i Čedomil. S toga Čedomil prigovara talijanskim objektivistima, što su pretjeravali baš u sumnjivim načelima Zole. Čedomil je pošao i dalje u prigovorima, veleći, da naturalizmu nedostaje psihologija, a opterećen je fatalizmom i očajem. Svakako je najteži prigovor, što su naturalistički pisci pokušali u djelu odkloniti stvaralačku osobnost. Čedomil je usvojio načelo Zole, da treba opisivati vanjštinu, prema tomu kako nam se ukazuje. No princip »copiez ce que vous voyez et comme vous le voyez«, koji Čedomil spominje višekratno (studija o talijanskom romanu, članak Il momento presente del romanzo italiano) očito je u sukobu sa Zolinim zahtjevom imperosonalnosti. Čedomil je to i protumačio. Zola zahtijeva opisivanje stvarnosti, i to je ispravno, ali mora dopustiti, da se sva stvarnost ne može uzeti u umjetničko djelo. Priroda je guštara, gdje treba birati, pa upravo odabiranje karakterističnih momenta zavisi od pojedinog umjetnika, i u tom je važnost onog drugog dijela realističkog načela »comme vous le voyez«.

Tu je bio odlučan utjecaj Bourgeta na Čedomila. Bourget raspravlja o individualnom u umjetničkom djelu, o tom, kako umjetnik donosi u djelu svoj život i svoj način gledanja. Mišljenje Bourgeta Čedomil nije doslovno prenio, ali su utjecaji nesumjivi: ... et le choix

[18] Zola: o. c. 48.
[19] Ib. 49.
[20] O. c. 219.



du fragment à découper ainsi est determiné par la nature même de l'esprit... car... l' instrument de vision et d'analyse varie d' n artiste a l'autre.[21] Kako je Čedomil osjetio nedostatke kod Zole, može se vidjeti iz njegova člančića o Taineu, gdje kaže, da je naturalistička škola usvojila Taineova načela o rasi i okolini, ali nije svratila pažnju na »le moment«, pod kojim Čedomil razumijeva misli i karakter stvaralaca, koji dolaze u djelo.[22] Čedomil je i Marku Caru prigovorio, da nije temeljito proučio Tainea, inače ne bi tvrdio za Tainea, da se nije u svojim djelima obazirao na »silu individualnosti pojedinog pisca ili čovjeka, jer tu individualnost on priznaje.« U ovom pitanju nijesu isključeni daljni utjecaji drugih kritičara.[23]

Simpatična je kod Čedomila širina pogleda u spomenutim pitanjima, nasuprot nekim našim kritičarima, koji su o istom predmetu pisali nekoliko godina pred njim. Kumičić je načeo pitanje (Hrvatska Vila. 1883.), a Pasarić mu je odgovorio iste godine (Vijenac). Godinu kasnije Galac je pisao o istom predmetu i polemika je primila širi opseg, ali u svim tim raspravama nema traga gore navedenim finesama i tumačenjima realizma. Rasprava se izvrgla dijelom u moralistička natezanja, dijelom u borbu o struje, a nigdje nemamo kritičkog ispita Zolinih načela. Dobiva se dojam, da su pisci čuli nešto o Zoli, nešto se i znalo, ali sve bez širih pogleda u bit pitanja. Istina, ni Čedomil nije razradio načela o individualnom, formalnom i sadržajnom prinosu u umjetničkom djelu, ali se iz brojnih navoda dade razabrati, da je poznavao i najsitnija pitanja.

Tragajući za utjecajima, do sada se moglo točno utvrditi Čedomilov razvoj u pogledu kritičkih utjecaja sa strane, a ovi se utjecaji slažu s njegovim općim književnim razvojem i promjenama u gledanju na književnost. Kao što je Čedomil išao prema strujama od realizma preko humanitarnog realizma i psihologizma do idealizma, tako je bio i s utjecajima. Upravo su utjecaji učinili to, da je Čedomil mijenjao mišljenje o pojedinim strujama. Pod utjecajem Zole i talijanskih objektivista hvalio je realizam, a pod utjecajem Bourgeta i Vogüéa prešao je na humanitarni realizam i psihološku školu, te na koncu došao do idealizma pod utjecajem Brunetièrea.

[21] Bourget: o. c. 333. Osim ovoga mjesta treba vidjeti i str. 98. istoga djela.
[22] Iskra, 1893. br. 5—6.
[23] Brunetière tvrdi, da pojedinac može modificirati okolinu (Evolution de la poesie lyrique en France en 19. s. siècle, 1893. 68.). Za pravo individualiteta u umjetnosti borio se Bernardo Celentano (Panzacchi: Al rezzo, 1885. 146.), o kom je Čedomil pisao. Pelissier opet kaže, da je subjektivizam u umjetnosti nemoguć (Essais de littératures contemporaine, 1893. 25.). Ni Taine nije bio drugačije uvjeren o nemogućnosti apsolutnoga objektivizma (Histoire de la littérature anglaise, 1885. t. II. 194., t. V. 21. i 27.). Faguet je zastupao mišljenje, da je književnost subjektivna i objektivna, i umjetnik ne može posmatrati svijet »sans passion« (Dix-neuvième siècle, 1896. 35—36. i 428.). Brandes je ispisao, a Čedomil podcrtao Zolin princip: Une oeuvre d'art est un coin de la creation vu a travers un temperament. Tomu Brandes nadodaje svoje tumačenje: ...Es gibt ein Modell, welches der Romandichter immer bewusst oder umbewusst mit Werken an, in denen er selbst dem Heldenmodel gestanden hat (Emil Zola. Kolekcija »Literarische Volkshefte.« 1889. 9—10.).

Književni historici nazvali su Čedomila »naš hrvatski Brunetière« (Prohaska). To treba uzeti s oprezom. Sudeći prema člancima Discours de combat i Novi pojavi na književnom obzorju bilo bi to opravdano, ali to su ideološki članci i najmanje karakteristični za Čedomila kritičara.

Njega treba uzeti u cjelini. Čedomil je doista obilno uzimao od Brunetièrea. Tako je Discours de combat jednostavno prepričao i primijenio na naše prilike u svom istoimenom članku. U tom članku Čedomil nije iznosio sve, što je Brunetière obradio, nego samo pitanja, koja su bila važna za naše prilike. Utjecaji na nj bit će navedeni tijekom proučavanja pojedinih književnih pitanja, a ima ih doslovnih i parafraziranih. Tu će se istodobno vidjeti, kako to nijesu bili utjecaji samo od Brunetièrea. Još manje je potrebno navoditi, kako je Čedomil prenosio iz knjige La renaissance de l'idealisme u članku Novi pojavi na književnom obzorju. To je jednostavno prepričavanje, i može se pratiti od stranice do stranice. Karakteristično je Čedomilovo izlaganje o simbolizmu i Parnasu, gdje je simbolizam shvatio kao reakciju na naturalizam, a Parnas kao pjesničku suvrstu naturalizmu.[24] U pitanju utjecaja na Čedomilovo shvatanje idealizma svakako su najodlučniji utjecaji Brunetièrea, ali nijesu isključeni i drugi. Tako je Faguet dao definiciju idealizma veoma sličnu Čedomilovu shvatanju.[25] Osim toga treba imati na umu, da kod Čedomila imamo idealističkih klica davno prije nego je Brunetière počeo otvoreno zastupati idealistički pravac. Tako u članku Il momento presente del romanzo italiano i na kraju studije o talijanskom romanu Čedomil je već upozorio na idealistički pravac i ako to još nije bilo ono, što će kasnije zastupati.

Da Čedomil nije išao slijepo za Brunetièreom, može se lako dokazati, i prema tomu oboriti tvrdnja, kako je on naš Brunetière. Tvrdnja ova ne bi značila nikakovo poniženje za Čedomila, premda bi umanjila njegovu kritičku samostalnost. Uzmimo Brunetièrea u tumačenju francuskog kritičara Lemaîtrea, da stvar bude uvjerljivija. Ovaj ispravno zapaža, da su Brunetièreu književne vrste i rodovi bili od predsudnog značenja za klasifikaciju pisaca. Više je cijenio idealistički roman, posmrtne govore (oraison funèbre) i tragediju od drugih književnih vrsta,[26] a Čedomilu bijaše to sasvim sporedno pri ocjeni djela. Brunetière je većim dijelom svoga rada zahvatao u stariju literaturu, i u njoj nalazio ideal humaniteta, a Čedomil je rijetko zalazio u stariju književnost. U živoj književnosti nalazio je plodonosne elemente, dok je Brunetière u modernoj književnosti našao malo dobra.[27] K ovom treba dodati, da Čedomil nije pošao darvinističkom metodom Brunetièrea u tumačenju struja, nije bio uvjeren, da kritičari stvaraju

[24] Osim u knjizi La rennaissance de l'idéalisme Brunetière je ova pitanja obradio u drugim studijama, a Čedomil ih je čitao (Nouvelles questions de critique, Essais sur la littérature contemporaine, a najbolje u djelu L'évolution de la poesie lyrique en France au 19. siècle 1893., 223—224., 251—252.).

[25] Dix-neuvieme siècle, 1896. 84.

[26] Lemaître: Les comtemporains, 1892. I. 230.

[27] Lemaître: o. c. 239.—241.



literaturu, te da književnik ne može biti sudac u književnim pitanjima, nije ga slijedio u moralističkom rigorizmu i t. d. Istina, ima Čedomil, osim spomenutih, još i drugih podudaranja s Brunetièreom. Ovaj nije volio cinizam i ironiju u djelu,[28] cijenio je čovjeka, pa je gledao pronaći ljudski i opći značaj djela i osoba unutra. Brunetière je ljudsku pozadinu čovjeka neprestano isticao, a sve to bijaše blizu Čedomilu, ne po nekom utjecaju, nego sticanjem prilika, u kojima je radio i po karakteru.

Tijekom dosadašnjih istraživanja utjecaja vidjelo se, da je Čedomil mijenjao simpatije prema književnim pravcima. Sada se može poći dalje i utvrditi, kako je iz toga povučeni princip o relativnoj vrijednosti književnih pravaca također osnovan na utjecajima stranih pisaca. Relativizam struje istaknuo je Čedomil u prikazu talijanskog romana, u pregledu Novije pjesništvo u Francuskoj i u ocjeni Vojnovića. Isporedivši psihološki i naturalistički roman u studiji o talijanskom romanu, Čedomil tvrdi, da jedna i druga vrsta imaju pravo na opstanak, jer Pariz će moguće gledati na način Zole, no i drugčije.[29] Misao je doslovno prenio od Bourgeta.[30] Modernost po Bourgetu nije ni u dekoru ni u sujetu. Treba prekinuti s ogradama raznih škola i priznati im vrijednost bez obzira na karakter forme i sadržaja, ako je djelo doista uspjelo, jer pisac dolazi do izbora predmeta pod utjecajem svoga karaktera.[31] Ako se isporedi ovo mjesto s Čedomilovim zaključcima na kraju prikaza talijanskih objektivista, lako se uvjeriti o identičnosti misli — pa i riječi. Čedomil je stalno isticao, da književne vrste nastaju i ostare, ustupajući mjesto svježijima, a uz to je istakao, s kakovim se poteškoćama mora boriti naturalistički i psihološki pisci (studija o talijanskom romanu). Sve ove misli možemo naći i kod Bourgeta.[32] Osim Bourgeta ima daljih utjecaja

[28] Discours academiques, 154.

[29] Iskra, 1892. str. 146.

[30] Ovaj raspravlja o naturalizmu i tvrdi, kako odabiranje sujeta, zavisi od individualnosti pisca, te se Pariz može gledati na način Zole, ali ...il n'est pas moins d'apercevoir que derrière cette agitation visible fonctionnent des causes invisibles, et que, par dessus les moeurs, travaillent les idées. Dans le cerveaux de ces hommes qui se hatent, poussé par la necessité de gagner leur pain, sous un certain climat et d'après certaines habitudes, il se résume des conceptions abstraits, plus ou moins nettes, ici grosières et là raffinées... La preuve en est que ce passant qui court à ses affaires s'arrête à lire ce morceau de journal, à discuter avec son compagnon sur un point de politique. Ovaj Parižanin ima svoju teoriju umjetnosti, vjere i morala, pa ako umjetnik htjedne opisati društvo po njegovim idejama, bit će jednako vjeran kao i onaj, što opisuje običaje i vanjštinu (Bourget: o. c. 333. do 334.).

[31] O. c. 335.

[32] Bourget je u svoje vrijeme opazio reakciju na literaturu čistih opažanja i nastavlja: ...il est à remarquer, en effet, que tout genre littéraire succombe par son succès, comme toute chose vivante. Accomplissement et achèvement sont synonimes. Cela tient-il à une loi général de l'évolution. Faut-il voir là simplement une preuve de l'inguérissable inquietude qui pousse l'âme humaine à toujours changer. Ou bien chaque forme d'art ne comporterait-elle qu'un certain nombre d'oeuvres â realiser, et, une fois ces oeuvres réalisées, la necessité de renouveller cette forme pour fuir la manière s'imposerait-elle aux ésprits vraiment

drugih kritičara, za koje sigurno znamo, da ih je Čedomil čitao i nešto u podsvijesti ponio, pa ih je vrijedno navesti.[33]

U vezi s relativizmom književnih pravaca stoji i Čedomilovo načelo, da se u literaturi sudi samo po djelima, a ne po školama i programima. I ovo je Čedomil naučio od strane kritike. Ch. Morice veli: ... il n'y a que des manifestations individuelles... autant vaudra l'oeuvre, autant vaille la théorie.[34] Eduard Caro je bio još jasniji: ... »Umjetnost je uvijek mlada, dok naprotiv sistemi stare.« Od se čudi, da treba toliko programa, da se opravda neki način stvaranja i nastavlja: ... Une oeuvre, vraiment organique et vivante, aurait été une demonstration plus perempteoire que toutes les préfaces d'Othelo ou de Cromwel. Que de temps perdu en éloquents apologies d' un droit que le fait eût si vite consacré, et combien toutes ces théories oratoires auraient pâli, près d' un chef-d' oeuvre! Les meilleurs des plaidoyers eût été un beau drame. Il ne se demontre pas, il se montre. Là ou il existe, il a droit d'exister.[35]

---

créauteurs. Uzrok traženja nove forme može biti i uvjerenje mlađih, da se ne mogu natjecati s predšasnicima pa traže novi oblik, gdje ne će naći tako jakih suparnika. Ma kako bilo, literatura opažanja ima nedostatke u mislima, a psihološka knjiga lako prijeđe u apstrakciju (o. c. 451—452.).

[33] Brunetière je zastupao mišljenje o evoluciji književnih rodova, a to je u uskoj vezi s mijenom književnih vrsta. Ako je naime dopustio promjenu književnih rodova, tim je posumnjao u vrijednost pojedinih vrsta. Utjecaj Tainea nije doslovan, ali je siguran. U djelu Philosophie de l'art govori Taine u posebnom poglavlju o imitaciji. Život umjetnika dijeli na dva dijela: mladost i starost. U starosti umjetnik stvara prema stečenoj šabloni, računa i fabricira. Slično se dešava s književnim školama i pravcima. I oni imaju mladost i starost. Iskonski umjetnici dadnu nekom pravcu osnovni ton, a nasljedovači, mjesto učenja iz života, gledaju na date uzorke i pisce, njihov stil i jezik, te postepeno uginu, da dadnu mjesto svježijoj struji (Philosophie de l'art. 1872. I. 15—16.). Nije isključen utjecaj Georgea Renarda, premda se ne može potvrditi sličnim mjestima. Njegovo raspravljanje o razvitku književnosti te misao, kako u jednóm razdoblju ima zaostataka prošle epohe i zametaka buduće, sliči Čedomilovu mišljenju. Renard umuje, da mora doći do mijena, jer je to prirodni zakon. Jedan pravac izaziva drugi, negda sasvim oprečan, i taj zakon promjena nazvao je sretnim imenom »loi d'alternance.« Utjecaj Carduccija na Čedomila približno je siguran, jer ovaj govori o promjenama u književnosti na ovaj način: ... L'arte è continua modificazione... (Bozzetti critici e discorsi letterari, 304—305.). U francuskoj kritici problem relativne vrijednosti književnih pravaca bijaše također nabačen od kritičara, a Čedomil ih je čitao. A. France u odgovoru Ch. Moriceu o tom pitanju kaže: Grâce à nos maîtres S. Beuve et Taine grâce à nous aussi, il est permis aujourdhui d'admirer toutes les formes du beau. Ses vieux prejugés d'école n'existent plus. Borba za pravce po Faguetu izlišna je. On brani relativizam, uvjeren u ispravnost latinske izreke:

> Multa renascentur, quae iam cecidere, cadentque quae nunc sunt in honore. (Politiques et moralistes I. 1899. 199—201.).

Čedomil je upotrijebio ovu izreku. Caro je na više mjesta istakao relativnost pravca i tvrdio, da je zasluga moderne kritike, što se u novije vrijeme ne sudi prema književnim školama nego prema talentu (Poètes et romanciers, 1888. 145.). Bourget se osjetio ponukanim protestirati protiv kanona raznih pravaca, izvan kojih je tobože nemoguće stvoriti uspjelo djelo (Etudes et portrait, 1895. 228.).

[34] La littérature de toute à l'heure, 1889. (uvod).

[35] Poètes et romanciers, 1888. 12—13.



Nijedne od ovih rečenica nema kod Čedomila, ali tko ne će prepoznati ove misli u njegovim člancima pisanim za Moderne. Kad je Čedomil zavapio: manje programa, a više djela!

Vitalističko shvatanje književnosti bijaše osnovno Čedomilovo gledište u literaturi. I ovo načelo nije bez bližih i daljih utjecaja sa strane svjetskih kritičara. Čedomil je priznao, da je Taine na nj od svih kritičara najsugestivnije djelovao, a Taineovo načelo bijaše, da svako vremensko razdoblje donosi novi oblik života i novo duševno stanje, pa i umjetnost, koja niče u tom ambijentu, nosi biljeg toga života. Osnovi Taineove kritike: rasa i okolina dali su Čedomilu temelje za vitalističko shvatanje, samo što je građa preuzeta od Tainea donekle prerađena u Čedomilovu nazoru. Ako rasa odlučno utječe na karakter djela, a fizična i moralna temperatura također, onda je naravno, da književnost nosi na sebi biljege vremena, u kom je nastala i karakter ljudi, među kojima je nikla. Čedomil je Taineovim načelima oplodio vlastito gledanje na taj način, što je shvatio literaturu kao odraz života. Toliko su bili plodni principi Tainea, da je Čedomil iz njih izveo i druga gledišta. Iz toga potječe načelo o relativnoj vrijednosti struja i načelo o razvoju u književnosti. S druge strane načelo Tainea o rasi, kao odlučnom čimbeniku za tumačenje djela, utjecalo je na Čedomilovo gledanje o narodnoj književnosti i na držanje u borbi Starih i Mladih. Književnik, kao pripadnik svoga naroda, ne može se izgubiti iz narodne kartoteke, njegovu pripadnost možemo odrediti po djelu. S toga je savjetovao Mladimà, da ne kidaju veze sa zemljom, jer je to uzaludan posao, a prava književnost nužno ostaje po nekim značajkama narodna. Ove misli mogu se izvesti iz Taineova djela Philosophie de l' art, posebno iz prvoga poglavlja. Čedomil je često navodio njegovo djelo, ali to nije važno, koliko je odlučno odrediti u općim crtama upliv, jer doslovnih utjecaja ima vrlo malo. Na Čedomilovo vitalističko shvatanje književnosti utjecala je ondašnja opća realistička atmosfera u Evropi, a on se rodio i odgojio u doba cvjetanja realizma, pa je to ostavilo neizbrisiv trag u njegovu gledanju. Čedomil se u to burno vrijeme nije izgubio u natezanjima oko struja, nego je od čitave kritičke i književne baštine realizma stvorio svoj nazor, koji je u njegovu tumačenju postao doista plodonosan, kako će se vidjeti iz daljih istraživanja.

U vezi je s tim problem larpurlartizma, shvatanje pesimizma, odnošaj morala i književnosti, domoljublja i pisaca i slično. Svi ovi pojmovi ravnim putem izviru iz osnovnoga načela o književnosti kao odrazu života, a taj osnovni princip počiva na temelju Taineove kritike. Paradoksalna je činjenica, da se upravo to osnovno gledište ne da tekstovno pronaći kod Tainea, iako je njegov upliv siguran. To nas upućuje, da je u tom pogledu bio jednako važan Čedomilov vlastiti prinos, koliko i utjecaji sa strane. Zapravo je vitalističko shvatanje opći pojam kao i kod Tainea, a posljedica toga pojma ili konkretne vrimjene obradili su drugi kritici, pa i Čedomil.

Čedomil je gledao na literaturu kao na veliko oružje, upravo silu, kojoj je određena važna svrha. Sličnih misli nalazimo kod evropskih kritičara, koje je redom čitao i Čedomil.[36]

U studiji u talijanskom romanu načeo je Čedomil pitanje larpurlartizma i rekao, da ta misao ima dobru i lošu stranu. U pozitivnom smislu, t. j. koliko stavlja zahtjev za umjetničkim vrednotama, ona je dobra, a ako isključuje tendenciju ili ideju, loša je. Ta misao preuzeta je od Swinburnea, i to preko talijanskog kritičara Nencionija. U članku o Mazziniju ovaj kaže: La formula dell'arte per l'arte ha, come molte altre dottrine, un lato vero e un lato falso. Presa nel suo senso affermativo è una preciosa e imperitura verità.[37]

[36] Čedomil je imao neograničeno povjerenje u književnost u narodnom životu, pa je od nje očekivao spas. Sličnu misao ima Bourget, odnosno Maxime de Campe (Bourget: o. c. 516.). O socijalnoj misiji književnosti svakako je najviše pisao Guyau, ali kod Čedomila nema njegovih utjecaja, premda ga je dobro proučio. Caro je sigurno mnogo više značio u tom pogledu, jer je za nj roman ... histoire et la critique de la societé, l'analyse de ses maux et la discussion de ses principes (Caro: o. c. 203.). Za Tainea književnost nije mrtvo slovo, nego život (o. c. t. I. 221. i 457.... t. III. 178.), a i Čedomil je češće napominjao, da književnost nije igra mašte. Charles Recolin bio je još odlučniji, i u njegovim riječima prepoznajemo Čedomilove misli: Ce serait une erreur presque coupable de l'homme de lettres, que de se croire au dessus de l'interêt général et des besoins nationaux, d'exempter son esprit de toute action sur ses contemporains et d'isoler sa vie egoiste de la grande vie du corps social (L'anarchie littéraire, 1898.. 49.). Brandes je promatrao literaturu u sklopu sa životom naroda i nije cijenio knjigu, koja je mimoilazila sudbinu ljudstva (Die Hauptströmungen..... 1892. I. b. 156., IV. b. 245., V. 85. 307. i 497.). I talijanska kritika bijaše Čedomilu blizu u tom pitanju. Tonelli kaže, da je sva talijanska romantička kritika tumačila književnost kao odraz života. U tom duhu De Sanctis napisa povijest talijanske književnosti (Tonelli: Della critica letteraria italiana ... 1914. 29.—30., 59.—60.). Brunetière je bio svakako krajem prošloga vijeka najdosljedniji pobornik funkcionalne književnosti. Socijalnu ulogu literature u vezi s modernističkim individualizmom proučio je posebno u članku La littérature personelle, gdje kaže, da ispovijest duše može biti uspjela književna tema uz uvjet, da osobni osjećaji imaju biljeg općenitosti (Questions de critique, 1893. 212.—248.). Brunetière tumači dalje, da je literatura slika života, i to mjesto imamo doslovno kod Čedomila u člancima za Moderne: ... La littérature n'est pas un amusement d'osifs ou un divertissement de mandarins, elle est à la fois un instrument d'investigation psychologique et un mouyen de perfectionement moral (Essais sur la littérature contemporaine, 1892. 113—114.). Brunetière kao i Čedomil pazi, da se tendencija u knjizi ne pretvori u propovijed (0. c. 193.). Čedomil je slijepo vjerovao, da samo književnost može pripraviti novi preporod u Hrvatskoj. Ona stvara revolucije. To mnogo sliči mišljenju Fagueta, koji kaže, da su od Evanđelja pa dalje revolucije dolazile upravo preko knjiga (Politiques et moralistes, I. s. 1899. 7.). Doumic, kojega je Čedomil dosta navodio, ustao je također protiv pisanije usamljenih književnih sladokusaca, jer njihova djela proširuju jaz među piscima i općinstvom. a umjetnost mora ostati opća i za šire slojeve (Etudes sur la littérature française. III. s. 1899. 207. i 210—213. te o. c. II. 171.). Doumic pače tvrdi, da književnost mora biti u vezi s vremenom, ili će je nestati (Portraits d'écrivains, 1897. 189.).

[37] Saggi critici di letteratura italiana, 1888. 225.—227, Nencionni dalje tumači navedeno mjesto. Djelo nije uspjelo, ako nije sačinjeno po pravilima umjetnosti. Ne može se opravdati nikojim dobrim intencijama, ako nedostaje umjetnost. Sve ovo naveo je Čedomil u prikazu talijanskog romana, ne označivši, od koga preuzima. Misli su ovo Swinburneove, a Nencioni ih je prenio u svoj članak (Fanfulla della Domenica, 1884. n. 14., 15., 16.). Swinburne je iznio te misli u



Sličnu misao kao Swinburne ima i Pelissier, kad kaže, da artizam ne može isključiti svaku plemenitu misao, a opet dobre nakane ne mogu spasiti djelo, ako inače nije uspjelo.[38]

Pitanje artizma Čedomil nije riješio na izvoran način, ali problem odnosa artizma i vitalističkog shvatanja bijaše mu sasvim jasan. Nije trpio u književnom djelu propovijedanje na štetu umjetnosti, što više, ustao je protiv tendencija, koje su bile prolazne prirode (roman Đalskoga U noći). Sličnu misao ima Brandes: ... Die Tendenz beziecht sich immer auf Interessen und Bestrebungen des Augenblickes, veraltete verhältnismässig schnell und kam daher für das Fortbestehen des Werkes von Nachteil sein.[39] U članku O hrvatskoj narodnoj književnosti Čedomil kaže, da književnost ne smije biti zabavom manrina, a to isto ima Brunetière.[40] Panzacchi je također mogao u nečemu utjecati, jer je i on tvrdio, da je formula l'arte per l'arte i arte è fine a se stessa imala u Italiji dosta protivnika zbog posebnih narodnih razloga. Mazzini je osudio tu formulu kao »trastullo di menti dormigliose e fomite di corruzione.«[41].

U studiji o talijanskom romanu zadržao se je Čedomil malo dulje na Capuaninu romanu Giacinta te odbacio njegovo načelo, da je umjetnost samo za aristokraciju. Tim shvatanjem pozabavio se ponovno u članku Il momento presente del romanzo italiano, ispitujući narodnu vrijednost talijanske novele. Došao je do zaključka, da u noveli nema talijanskoga života i postavio pitanje, da li ta novela ima uopće kakovu vrijednost? Odgovorio je, da ima, ali čisto artistički, i Čedomil osuđuje taj Capuanin književni epikureizam. Capuana nije pazio na dobru ili lošu stranu djela, nego je uživao u umjetničkim finesama i tako došio do čistoga artističkog apsolutizma. Ova Čedomilova konstatacija slaže se s mislima Jules Lemaîtrea: ... L'art pur, l'art suprême n'existe que s'il s'exerce sur des laideurs et des platitudes. Et voilà pourquoi le naturalisme, loin d'être comme quelqu' un le croient, un art grossier, est un art aristocratique, un art de mandarins égoistes, le comble de l'art ou de l'artificiel.[42]

To tumači na Huysmansu, koji je mrzio grubu realnost, no cijenio ju je kao građu za umjetnika. Inače kod umjetničkoga djela privlači nas građa i izraz, a kako nitko ne ljubi nešto sasvim ružno, onda

članku Année terrible u reviji Fortnighthy Rewiew — kako napominje Nencioni. O istom problemu raspravljao je Chiarini (Ombre e figure. 1883.), pišući studiju o Swinburneu i došao do istih rezultata. Čedomil je imao pred sobom Nencionija.

[38] Essais de la littérature contemporaine, 1893. 170.

[39] Literarische Bildnisse aus dem XIX. Jahrhundert, 1897. 453.

[40] Discours de combat. I. 202. (Mjesto je navedeno, kad je bio govor o vitalističkom shvatanju).

[41] Panzacchi: Al. rezzo, 36.

[42] Les comtemporains, I. 1892. 317. Lemaître dalje tumači izraz »artificiel« (pp. 331.—332.), i tu se može prepoznati, da je Čedomil nešto ponio od Lemaîtrea, premda ga nigdje ne spominje.

mu preostaje da ljubi samo umjetnost. U članku Novija hrvatska lirika Čedomil je naveo riječi Gautiera o autonomiji umjetnosti, a to je uzeo od Brunetièrea.[43]

Problem se može i drugačije postaviti, i Čedomil ga doista postavio u obliku artizma i tendencije ili vitalizma. Drugi su ta dva pojma doveli u opreku, a Čedomil misli, da književnost može biti velika po umjetničkim kvalitetama i opet ostati u vezi sa životom. Da li se Čedomil u tom inspirirao na kojem svjetskom imenu, teško je dokazati. Po tonu misli i načinu rješavanja problema ima sličnosti s Bourgetom, pa je vrijedno to mjesto navesti.[44]

Tako je Bourget riješio alternativu artizam — tendencija, pomirujući vitalistički i artistički zahtjev. Čedomil je na način svjetskih kritičara riješio problem spajanjem dvaju zahtjeva, i to nužnom umjetničkom sintezom. Pitanje larpurlatizma i tendencije kod Čedomila nije se nepotrebno zamrsivalo uplitanjem neumjetničkih kriterija. Kako se to rješavalo kod nas, razabira se iz riječi Janka Iblera, koji mnogo kasnije priznaje, da mu nije bilo jasno, u čemu je zapravo bio problem larpurlartizma.[45] Za njega se ne može reći, da nije poznavao probleme. Pitanje je krivo postavljeno i komplicirano problemima apsolutne slobode stvaranja, domoljublja, morala i t. d., pa se doista nije znalo, na što se mislilo. Unatoč Iblerova priznanja, mora se reći, da problem postoji, samo ga je trebalo ispravno postaviti, kako je to učinio Čedomil i drugi svjetski kritičari.

Za vrijeme Moderne raspravljalo se je do umora, da li se pisac mora umiješati u život, koliko mu je dopušteno ulaziti u aktualna pitanja života, i smije li se zatvoriti i davati u djelu samo svoj svijet? Postavljalo se pitanje, da li može biti velik književnik, koji ne doživljuje dramu svoga naroda? Zavisi li umjetnička vrijednost od širine i jakosti doživljaja, ili umjetnik može ostati u skoj osobnoj duševnosti? Čedomil nije postavljao slična pitanja, nego je nukao pisce, da zaplivaju životom i njim se liječe (Tucić-Nikoliću). Ipak je pozdravio pisca,

[43] Evolution de la poesie lyrique en France au XIX. s. 1894. t. III. 77.

[44] Bourget se upleo u polemiku oko poezije Leconte de Lislea, kojemu su prigovorili, da nije moderan, jer se zakopao u drevnost i pobjegao od savremenoga života. To pitanje potaklo je Bourgeta, da napiše čitavo poglavlje »du moderne«, gdje kaže: ... Etant donné la nature humaine, et son inebrisalbe unité il est évident que l'oeuvre de littérature ou d'art, conçue et produite ainsi par une necessité profonde, doit manifester tout l'homme qui la conçoit et qui la produit avec son sens particulier du monde et de lui-même, avec son façon ou tendre ou amère de gouter le réel, avec son être infin, dans ce qu'il y a de plus intime et de plus vrai. Mais cet être tient à son milieu par d'invisibles racines, comme une plante au coin de sol dont elle absorbe la sève. Donc, en se transcrivant dans son oeuvre l'artiste se trouve avoir du coup transcrit quelque chose de ce milieu, une portion de ce grande âme contemporaine dont il est une des pensées, un peu du vaste coeur de sa génération dont les battements retentissent en lui. Il resulte de là que, si la poesie d'un poète se trouvait absolument en dehors de toute date et de toute epoque; elle serait une oeuvre de mort, simple curiosité d'école, bonne à divertir des scoliastes, mais incapable de servir de pature vivante à des hommes vivants (Essais ... 330—331.).

[45] Janko Ibler: Poulártizam i sloboda stvaranja. Vijenac, 1925. 147.



koji nije mnogo doživljavao, gledajući našim očima, ali je proživio u svojoj duši čitavu dramu svoga vremena i naroda (Kranjčević). Književnik s mnogo doživljaja može ostati osrednji, kao što umjetnik s ograničenim doživljajima može biti velik. Bourget je osjetio taj problem, a i Čedomil ga je istakao.

Bourget je pitao, jesu li postali veliki umjetnici, koji su živjeli burnim životom, i da li su oni najbolje iznijeli muke i veselje ljudsko, pa odgovara: ... non, mais bien plus tôt des artisans professionels, d'une experience courte, d'une destinée presque une et plate, peu melés à la vie et dont les plus importantes aventures furent simplement leurs oeuvres.[46] Sve zavisi od umjetnika, i Bourget je mogao odgovoriti kao Čedomil, da se tu ne može postaviti neki zakon za pisce. Pisac mora u svom djelu nekom slijepom nuždom iznijeti sebe i svoju okolinu. Kao individualnost živi posebnim životom i nije determiniran ničim apsolutno, a kao član društva i mladica, koja je izrasla na određenom tlu, prenosi u djelo znakove vremena. Tako je Čedomil riješio problem vitalističkog shvatanja i tendencije s jedne strane, te artizma-individualizma s druge strane.

Čedomil nije mnogo raspravljao o odnosu morala i književnosti, niti je riječ moral upotrebljavao u smislu, kako se obično shvatao za Moderne. Proglašen je »naš Brunetière«, vjerojatno s razloga, da je tobože usvojio sve poglede Brunetièrea u pitanju odnosa morala i književnosti. Čedomil je doista govorio prema njemu studija o talijanskom romanu, ali je vrlo dobro lučio zakone umjetnosti od zakona morala (vidi bilješku 37.). Problem morala načeo je ocjenjujući Capuanin roman Giacinta. U Italiji su proglasili roman nemoralnim. Zolu je mučio problem morala i imao je moralni osjećaj bez obzira, kako ga je shvatao, a Čedomil prigovara Capuani, da mu nedostaje upravo moralni osjećaj — prema Brunetièreu »le sens moral«. Za Čedomila je važno pitanje, pa ga tumači prema Brunetièreu isporedbom čovjeka i životinje. Moralni smisao ne traži se u prikazanom predmetu, nego se mjeri prema tomu, koliko je umjetnik imao osjećaj moralne odgovornosti kod izrađivanja osoba.[47] Ovo je Čedomil parafrazirao u studiji o talijanskom romanu. Inače je Brunetière o istom problemu raspravljao u više navrata, a Čedomil je poznavao sve to kao i neke druge izvore.[48] Čedomil je u prvim ocjenama bio veoma širok u shvatanju

[46] Essais de psychologie ... 505. A. Barac postavio je u tom smislu interesantno pitanje u članku Vladimir Nazor i Fran Mažuranić (Članci o književnosti. 181.).

[47] Le roman naturaliste, 1883. 368.

[48] Brunetière je na razne načine rješavao to pitanje. U studiji L'art et la morale (1898.) tvrdio je, da se u svakoj umjetnosti krije klica imoralizma. Imoralnom proglasio je svaku književnost, koja se ne brine za ćudorednu kakvoću utisaka, što će ih proizvesti u drugima. Njemu je imitacija prirode nemoralna, pa i basne La Fontainea (Discours de combat. I. t. 70., 71., 74., 76., 83., 91., 93., 95.). Za Tainea kaže Brunetière, da je bio u početku pozitivist, a krajem života idealist, jer je Taine uzeo za kriterij suđenja stupanj moralnosti (degré de bienfaisance — o. c. 214., 218., 233—234.). Brunetière je na taj način prigovorio Taineu, da je pomiješao pojam



*

morala u književnosti (prikaz o Nikoli Šimiću). Što se više zaoštravala borba oko Moderne, tim više je popuštao od prijašnjeg širokog shvatanja, videći, da će pisci i sami prijeći dopuštenu granicu. Utjecaj na prijašnje široko shvatanje mogu se pronaći u talijanskoj i francuskoj kritici. Tako je Chiarini u početku djelovanja pokazao neobičnu slobodu u tom pitanju,[49] ali se kasnije znatno povukao. Taj problem bio je važan u Čedomilovo vrijeme u Italiji, i Čedomil je budno pratio takova raspravljanja.[50]

Sukob Starih i Mladih može biti promatran s raznih gledišta. Čedomil ga je shvatio kao sukob pokoljenja, redovan kod drugih naroda, pa i kod nas. Odatle njegovo posebno držanje u tom sporu. U borbama svi redom pretjeruju, a vodećim kritičarima nameće se dužnost, da spasavaju trajne plodove prošlosti i dobre namjere novog pokoljenja. Francuska i talijanska književnost imađahu takovih potresa u raznim oblicima. Panzachi se pozabavio tom pojavom u članku Antichi e moderni.[51] Perrault je svojom raspravom »Parallèle des anciens et des modernes sur ce qui regarde les arts et les sciences« — (1688.) izazvao polemiku, poznatu pod imenom querelle des anciens et des modernes, a Brunetière je obradio isto to pitanje pod imenom borbe starih i mladih (L'Evolution des genres dans l'histoire de la littérature). Kod raznih naroda različiti su razlozi sukoba. Čedomil se kod nas umiješao u borbu, da pokaže pravo značenje spora, pa treba upozoriti na strane kritičare, koji su eventualno utjecali na njegove poglede.

Utjecaji Tainea na osnovno gledanje Čedomilovo sigurni su, jer prema njegovu mišljenju svaka civilizacija izbacuje na površinu svoje pjesnike. Prema tomu mlađe pokoljenje ima pravo tražiti novinu, jer su nastale nove prilike. Drugi kritičari također su bili pristupačni tom shvatanju, i Čedomil ih je čitao.[52] On je dakle sasvim prema primjeru

morala i umjetnosti, a to nije ista stvar (Evolution des genres dans l'histoire de la littérature. 1898. 268). Drugi put je Brunetière bio još elastičniji, veleći, da je moral vječan i apsolutan, ali je u primjeni promjenljiv (Evolution de la poesie lyrique en France... 1893. 175.). Čedomil nije slijedio u svemu Brunetièrea, koji je u nekim tvrdnjama pretjeravao po mišljenju kasnije katoličke kritike (De Wulf: L'oeuvre d'art et la beauté, 1920. 174.).

[49] Studi e ritratti letterari, 1900. 378.

[50] Bilo je dugih polemika oko poezije D'Annunzija (Intermezzo lirico), o čem su pisali Panzacchi, Nencioni, Federico Pipitone (Saggi di letteratura italiana. II. 1888. Članak L'arte e morale), Chiarini (Alla ricerca della verecondia. 1884.) i t. d.

[51] Al rezzo. 101.

[52] Čedomil je dozivao u pamet Starima, da se ne plaše omladine i njenih anarhičnih istrčavanja, jer će to s vremenom iščeznuti, a Zola je sa simpatijom gledao na takove ispade omladine, jer ti rušigradi kasnije plaču nad svojim neostvarenim planovima (Zola: o. c. 305). Brunetière je branio razvitak u književnosti i upozorio javnost, da to nije apologija nepostojanosti, jer se sve razvija pa i književnost (Discours academiques, 1901. 21.). Charles Morice bijaše duboko uvjeren, da književnost živi od opreznih koraka u budućnost s pogledom u prošlost (o. c. 70.). Čedomil je Mladima priznao sve vrline i u odgovoru Životu odlučno tvrdio, da poštuje ljepotu, ma gdje bila, ali mora upozoriti i na nedostatke. To je vrlo slično priznanju Doumica, koji je s radošću pratio nastojanja omladine, ali je upozorio i na pogreške (Les jeunes. 1896. XV.).



svjetskih kritičara gledao na mlađe pokoljenje sa simpatijom, ali ga je upozoravao i na pogreške. Osnovne mane mlađih vidio je u zabacivanju tradicije i domoljublja, u njihovu individualizmu i t. d., pa je za to ove pojmove u više navrata isticao. I u ovim pitanjima naslanjao se na stranu kritiku. Tradiciju i domoljublje smatrao je Čedomil kao i Brunetière temeljem, na kojem počiva i mladji naraštaj. S toga je u članku Discours de combat pokazao, što znači predaja za naš narod, i to mislima iz istoimene knjige Brunetièrea. On je doslovno ispisao misli iz Brunetièreovih rasprava L'idée de Patrie i Les ennemis de l'âme française. U prvom članku Brunetière zahtijeva, da se narod okupi oko domovinske ideje, a to su završne riječi Čedomilove u Discours decombat. U drugom članku borio se protiv individualizma. U borbi za tradiciju Čedomil se obilno služio mislima Brunetièrea i doslovno ih prepisivao, a negdje neznatno izmijenio. Mjesta od Brunetièrea nije potrebno ispisivati, jer se sve može lako vidjeti iz njegove knjige.[53] Osim Brunetièrea, koji je na nj najviše utjecao, ima u njega i drugih daljnjih utjecaja manje vrijednosti.[54]

U članku Individualizam u književnosti Čedomil je obradio problem osamljenosti umjetnika, a poslužio se djelima raznih kritičara. Posebno je iskoristio članak Anatola Francea »Demain« (La vie littéraire. II.). Osim njega ima utjecaja Brunetièrea, Vogüéa i Sainte-Beuvea. Što je umjetnost bez srca, u koja će biti lijevana — pita Brunetière, a za njim i Čedomil? Ovaj opominje pisce, da se ne ljute na publiku, što ne sluša njihove dosadne izlive, jer to nije trajna poezija, a Brunetière je istoga uvjerenja:... on abaisse la poesie, on la ravale à des emploies indignes d'elle quand on la fait uniquement servir à diviniser les passions et le moi du poète.[55] Individualizam je dobar, ako uključuje u sebi širinu i različnost iskustva, inače ne služi ničemu.[56] Individualizam je maska za egoizam. Čedomil je samo genijima dopustio udaljivanje od običnoga svijeta. Slično se izrazio Sainte-Beuve, jer se geniju mnogo oprašta i na nj se redovno ne primjenjuju pra-

[53] Discours de combat. I. t. 202., 174., Discours academiques, 1901. 156., 167—168.).

[54] Kod Lemaîtrea u ovom pitanju ima sličnih mjesta, jer on tradiciju drži nužnim preduvjetom za stvaranje trajnih djela (Les comtemporains, 1894. III. 224—255.). R. Doumic je u posebnom članku dokazivao vrijednost predaje za pjesmu, kritiku i umjetnost (Une apothèose du naturalisme — Etudes sur la littérature française. III. 1899. 97.—119.). Vogüé ironizira neke pisce, kojima je tradicija pretijesna i neprikladna, a Leonardo da Vinci, Dante i drugi lako su se smjestili u granice i vjerovanja prošlih vjekova i svoga vremena (Le rappel des ombres. 1900. 10 do 11.).

[55] Evolution de la poesie lyrique en France... t. II. 1893. 53.

[56] Discours academiques, 185. Brunetièrova je misao, a ne Franceova — kako Čedomil navodi — da pisac piše za čitav svijet i da mu razumijevanje općinstva daje poticaja za dalji rad. To mjesto doslovno glasi: ...On écrit pour tout le monde, pour tout ce qui a besoin d'être initié... quand on n'est pas compris, on se résigne (stisneš pleća — kod Čedomila) et on recommence, quand on l'est, on se rejouit et on continue. Là est tout le secret de nos travaux persévérents et de notre amour de l'art (Discours de combat, II. t. 98.—99.).

vila.[57] Vogüé je bio veoma oštar u osudi individualista, jer ih je isporedio s luđacima, koji govore sami sa sobom i ne žele djelovati na drugoga.[58]

Sve drugo je Čedomil uzeo od Francea, pa je vrijedno navesti mjesta utjecaja.[59]

S tradicijom je usko vezan rodoljubni osjećaj. Da pokaže Mlađima, u čemu je pravi patriotizam (Novija hrvatska lirika), Čedomil je naveo mišljenje Fagueta, gdje ovaj govori u kultu domovine i posvemašnjoj predanosti domovinskom osjećanju.[60] Utjecaj je doslovan.

Mladi su prigovarali Starima, da nijesu u svemu ispunili svoje dužnosti prema domovini, a Čedomil im dovikuje, da oni sami moraju raditi, a nesamo optuživati. Ovo upozorenje podsjeća na riječi Vogüéa, koji preporučuje mlađima, da se bore za domovinu, jer lako je opisivati zlo i praviti inkriminacije, ali teško je snaći se u stvarnim

[57] Premières lundis. t. I. 241.

[58] Anatole France: La vie littéraire, t. IV. 1898. 95.—96.

[59] Charles Morice uputio je pismo Anatolu Franceu o novim književnim pravcima sa željom, da se France s njim složi u ocjeni novih struja. Ovaj je odgovorio, da je s pojavom modernističkih pisaca nestalo tradicije i stege. Došlo se do krajnjeg individualizma, a svaka je krajnost loša — veli France — i nastavlja: ... Je vous répondrai que l'excès est toujours mal. Voyez comment naissent les littératures et comment elles meurent. A l'origine, elles ne produisent que des oeuvres collectives. Il n'y a pas l'ombre d'une tendence individuaelle dans l'Illiade et dans l'Odyssée, plusieurs mains ont travaillé à ces grands moments sans y laisser une empreinte distincte. Aux oeuvres collectives succédent des oeuvres individualles, d'abord l'auteur semble craindre encore de trop paraître. ...mais peu à peu la personalité s'étale davantage, elle s'irrite, elle se tourmente, elle s'exaspère. Dejà Euripide ne peut se tenir de figurer à coté des dieux et des heros. Il fait que nous sachions ce qu'il pense des femmes et quelle est sa philosophie... Pourtant, il marque la décadence, l'irrevocable et rapide décadence. Les belles époques de l'art ont été des époques d'harmonie et de tradition. Elles ont été organiques. Tout n'y était pas laissé à l'individu. Dalje kaže, da je i veliku piscu teško biti sam, jer i on uzajmljuje, više nego izmišlja: ...La langue, qu'il parle ne lui appartient pas, la forme dans laquelle il coule sa pensée, ode, comédie, conte, n'a pas été créee par lui... Sa pensée même lui est soufflée de toutes parts. Il a reçu les couleurs, il n'apporte que les nuances... nos ouevres sont loin d'ètre toutes à nous, alles croissent en nous, leurs racines sont partout dans le sol nourricier. Dugujemo svima, jer je općinstvo naš suradnik. Smiješno je činiti se rijetkim i iznimnim. Bit ćemo voljeni, kad nas mnogi razumiju. To su savjeti mladosti, a genijima su nepotrebni: Ceux-là, dès berceau, sont nos maitres, et la critique, loin de leur rien apprendre, doit tout apprendre d'eus. (La vie littéraire, t. II. 1899. 190.—208.). Dalje France osudjuje oštro jezik modernista, u kojem su riječi izgubile uobičajeno značenje, postale besadržajne, a sve je to na štetu pjensika: Il n'est pas bon pour un poète de vivre seul. Les poètes sont vains et tendres: ils ont besoin d'être admirés. Leur orguel s'exaspère dans la solitude, et, quand on ne les écoute pas, ils chantent faux. Le dédain est très seant aux philosophes et auxs savants, chez les artistes, il n'est qu'une grimace. Zašto pjesnik ne bi htio svidjeti se mnoštvu? ...Il parle au sentiment, et le sentiment est plus repandu que l'intelligence. Pjesnici ne smiju kvariti jezik, jer ga je narod stvorio i pripada njemu. Morali bi naprotiv čuvati narodni karakter jezika (o. c. 210 — 213.). Sve ove misli nalazimo u Čedomilovu članku Individualizam u književnosti.

[60] Politiques et moralistes. III. 1898. XVI. i 12.



poteškoćama.[61] Otuđivanje domovini navelo je Mlade na bizarne pokušaje u književnim formama i sadržaju, a traženje slobode značilo je za njih besciljno lutanje i umnu anarhiju.

Sve je to Čedomil osudio, a vjerojatno nešto izrekao i pod tuđim utjecajem, jer se o tom pisalo u inozemstvu.[62]

Prema rodoljubnoj poeziji ostao je Čedomil trajno nepovjerljiv. U članku Novija hrvatska lirika protumačio je, u čem je težina, da se stvori uspjela rodoljubna pjesma, a to je Čedomil preuzeo od Brunetièrea, ne označivši odakle i dokle preuzima od drugoga. Čedomil je jednostavno preveo misli Brunetièrea.[63] Osim utjecaja Brunetièrea ima u njega misli, koje su uzete od Lemaîtrea i Anatola Francea. U članku o Buzoliću Čedomil prema Lemaîtreu tvrdi, da je u rodoljubnoj poeziji teško stvoriti remek djelo.[64] U ocjeni knjige Đalskga Diljem doma (Prosvjeta, 1900. br. 8.) Čedomil govori o tom, kako je nepravedan prigovor, da je rodoljublje vulgarna krepost, jer je tobože to čuvstvo svakomu pristupačno. To je preuzeto od A. Francea.[65]

Čedomil Jakša zastupao je aktivistički pesimizam. U svemu tom naslanjao se na strane pisce. Bourget je našao mnogostruke izvore pesimizma: melankolija, diletantizam, kozmopolizam i t. d. I Čedomil

[61] Heures d'histoire. II. éd. 346.

[62] Brunetière je neke bizarnosti u formi oštro napao (Evolution des genres... 89.), a Lemaître u posebnom članku (Le termite) osudio je formalne neukusnosti mlađih. R. Roumic ustao je protiv njihova traženja slobode, jer bi to značilo kod njih anarhiju (Etudes sur la littérature française, III., 1899. 62., 303—309.). France je htio svesti njihovo traženje u tom pogledu na pravu mjeru, pa kaže o slobodi: ... Je la veux aussi, j'en suis jaloux. Il faut que lécrivain puisse tout dire, mais il ne saurait lui être permis de tout dire de toute manière, en toutes circonstances et à toutes sortes de personnes. Il ne se met pas dans l'absolu... To je Čedomil prenio doslovno (Prosvjeta. 1900. str. 158.). Mladi su lutali u potrazi za novostima, ne vodeći računa o tlu pod nogama. T. Wizewa je našao nešto slično kod holandskoga pisca Louisa Couperusa, koji je naglo mijenjao pravac. U nekoliko godina nastala je množina pravaca i pisci su nastojali razlikovati se sami od sebe. Težeći za individualnošću, izgubili su osobnost, pa su im sve forme, načini spoznanja i osjećanja jednaki (Le roman contemporaine à l'étranger, III. 1900. 268 do 269.).

Osim navedenih utjecaja ima još drugih, što doslovnih, što daljih. Čedomil je isporedio pjesnike, koji neprestano pričaju o svojim bolima, s prosjacima, što se prehranjuju izlaganjem svojih rana (Novija hrvatska lirika.), a tu je isporedbu uzeo od Brunetièrea (Evolution de la poesie en France... t. III. 161.). Nešto slično napisao je također Bourget, (Esais de psychologie... 18. i 22.). Caro se izrugao piscima, koji misle pjevanjem o svojim bolima nešto veliko dati. Precjenjuju se, ako misle da trebaju glasno ispovijedati svoje nepodopštine (Poètes et romanciers, 1888. 9.). U pogledu povezanosti pisca i općinstva iznio je Čedomil misli slične Franceovim (La vie littéraire, 185. i 240.).

[63] Po Brunetièreu rodoljubne teme u poeziji postaju brzo oratorske, jer nema mnogo načina za izražavánje rodoljubnog čuvstva, a nekađa je samo jedan način moguć. Taj predmet nije podložan zaletima mašte. Osim toga pjesnici su opjevali taj osjećaj u drugim književnim vrstama, a ne u lirici, koja se razvija na temama, koje su prikladne za varijacije, prema osobnom raspoloženju, kao što je ljubav, smrt i t. d. (Evolution de la poesie lyrique en France... t. I. 123—129.).

[64] Les contemporains. 1892. (I. ser.) 25.

[65] La vie littéraire, t. III. 235.

je vidio u diletantizmu jedan od uzroka pesimizma, pa je naveo u cijelosti Bourgetovo mišljenje.[66] Bourget je dao i drugo tumačenje dilentantizma, a Čedomil ga navodi, govoreći o romanu D'Annunzija Il Piacere (prikaz talijanskog romana). U članku o Đalskomu navodi misao Sullyja, kako je zadnja želja pesimista, da sve bude dobro, a to je uzeo od Bourgeta iz njegova članka o Turgenjevu.[67] Čedomil je oštro lučio iskreni od naučenoga pesimizma. Prvi je našao kod Kranjčevića, a u njegovoj primjedbi, da je Kranjčević rođen s krvavim srcem, kao da čujemo odjek Bourgetovih riječi.[68] U studiji o Đalskomu spominje Čedomil nihilistički pesimizam Sakija-Munija, a to je uzeo od Bourgeta.[69] Čedomil je uopće veoma dobro proučio pesimizam, pa je navodio mnogo imena i mišljenja. Nijedan naš kritičar nema tako širokih pogleda na ovu pojavu evropske literature krajem prošloga stoljeća. Na temelju toga mogao je onako uvjerljivo, nekada pače s posmijehom govoriti o neiskrenim pojavama pesimizma kod naših pisaca. Premda su neki uplivi očiti, ipak se može reći, da je pojave pesimizma kod nas (Leskovar, Kranjčević, Đalski) pogodio vlastitom intuicijom, odmah prepoznao patvoreni i iskreni, a katalogizirao ga prema naučenim formulacijama evropskih kritičara. Problem pesimizma u našoj literaturi oko 1900. zavrijedio bi poseban studij, a Čedomilove konstatacije bile bi od prvorazredna značenja.[70]

Premda je Čedomil oštro istupao protiv impresionističke kritike, ipak je ponešto preuzimao od njenih predstavnika. Napisao je dosta ocjena na temelju svojih utisaka bez ikakova obrazlaganja. Negdje je dokumentirao svoje dojmove tuđim imenima, a kad se uklone

[66] Essais de psychologije.. 42.

[67] Koliko je bio jak utjecaj Bourgeta u ovom pitanju, vidi se iz toga, što je misli o pesimizmu od Bourgeta jednostavno primjenjivao na Đalskoga stavljanjem rubne bilješke »K. Š. Dj.« u svom primjerku Bourgetove knjige.

[68] Bourget: o. c. 487.—488. Utjecaj nije siguran, no Brunetière ima slično mjesto, kad brani De Vignya (Evolution de la poesie lyrique en France... t. II. 15.

[69] O. c. 121. O takvu pesimizmu raspravljao je France (o. c. t. III. 379.) i Lemaître (o. c. II. 1893. 22—23.).

[70] Stoga je vrijedno navesti mjesta i pisce, na kojima je Čedomil izgradio svoje mišljenje, premda ih nije navodio. U ocjeni Tucić-Nikolića osudio je knjiški pesimizam, kojemu je izvor kakva moralna ili fizička bolest, ili pak čitanje knjiga. Tu je siguran utjecaj Francea, koji tvrdi, da je pesimizam mlađih utvaranje, nadošlo od čitanja mnogih knjiga, gdje su čuli mnogo šta lijepo, a kad su se odijelili od knjiških sanja i pogledali nelijepi svijet, padoše u očaj. Ipak ih život izliječi brzo (La vie littéraire, t. IV. 180 do 184.). U talijanskom članku o Đalskomu naveo je Čedomil misao E. Roda o ljepoti života, makar kako bio bijedan i žalostan (Lemaître: o. c. 53). Pesimizam može biti izvor dobrih pjesama (Kranjčević) a u nekim slučajevima graniči s genijalnošću. To je misao, koja mnogo podsjeća na Fagueta (Dix-neuvième siècle, 1896. 132.—138.). Čedomil je smatrao, da pesimizam može dovesti do pojačanoga rada, a Brunetière veli, da je pesimizam čestokrat izvor mijena i napredka. (Essais sur la littérature contemporaine, 1892. 43—62.). Aktivistički pesimizam, koji je Čedomil našao kod Zmaja i Đalskoga, po nekim značajkama mnogo podsjeća na pisanje Pelissiera, a ovaj je jamačno pisao prema Bourgetu. Svakako su utjecaji Bourgeta i Brunetièrea odlučni za Čedomila, a utjecaj tih svjetskih kritičara vidljiv je kod manjih francuskih i talijanskih pisaca.



navodi, osjećamo, da je iznio samo svoje utiske. U vrijeme kad je najviše napadao impresionističku kritiku, obilno je navodio Nencionija, kojega Tonelli ubraja među impresioniste.[71] Kritičar širokih pogleda i bogatih izvora, lako se prilagođivao i bio pristupačan dobrim sugestijama. Da ne zaluta u raznim sistemima, imao je Čedomil siguran ukus, što su mnogo cijenili impresionistički kritičari. Gdje su izvori za njegovo mišljenje o impresionističkoj kritici, može se vidjeti iz članka Naše književne nevolje i kritika. Međutim Čedomil se i kasnije izražavao nepovljno o toj vrsti kritike (članak o Marku Caru), pa je vrijedno navesti utjecaje, koji su ga u tom uvjerenju podržavali.[72]

Osim krupnih problema može se spomenuti još nekoliko neznatnijih primjera, gdje je također Čedomil stajao pod utjecajem strane kritike, bilo doslovno, bilo u daljim izvodima. Čedomil se češće zadržao na pitanju opisivanja, pa je Đalskoga prekorio, što mu svi junaci jednako gledaju na prirodu. Kumičiću je spočitnuo, da su mu opisi puki ukrasi, a ne bitni dio djela. Ovo posljednje podsjeća na Zolino mišljenje, kojega su napadali zbog suvišnih opisa, a on se branio u posebnom članku, gdje je iznio povijest opisa. Kod naturalista prema Zoli opisi nijesu zbog zabave, nego čine u djelu sastavni i živi dio karaktera.[73]

Čedomil je mnogo držao do valjane karakterizacije, jer bez toga roman nije živi organizam i nema dobre kompozicije. To je opet u daljim sjećanjima preuzeo vjerojatno od Panzacchija.[74] Čedomil je bio u načelu za autonomiju umjetnosti i navodio je za to riječi Gautiera (Novija hrv. lirika), ali se mogao inspirirati i na Brunetièreu.[75] Tresiću i Kranjčeviću priznao je, da su učinili mnogo u našoj poeziji, a kao najviša pohvala služi im to, da ne ostaviše našu poeziju u stadiju, u kojem je nađoše. Gotovo istu misao nalazimo kod Brandesa u ocjeni Flauberta.[76] Problemom stila Čedomil se zanimao govoreći o D'Annunziju (japonizam à la Goncourt) i kod talijanskih dekadentskih pjesnika. Kod D'Annunzija je našao kaćiperski stil, i on je prema Delacroixu »écrivain d'images«, a ne prema Balzacu, kako Čedomil piše.[77]

D'Annunzio bi htio takmiti se u jeziku s umjetnicima boje i platna, i tako pomiješati procese raznih umjetnošti. Čedomil navodi u tom pogledu mišljenje nekih francuskih pisaca, ali nije izključen

[71] Tonelli: o. c. 429.

[72] Ch. Morice slično Čedomilu izrazio se o diletantizmu impresionističkih kritičara pišući baš o Lemaîtreu (La littérature de tout à l'heure, 1889. 253.—258.). Pelissier također osuđivaše impresionističke kritičare, naročito u eseju, gdje stavlja u opreku Brunetièrea prema impresionistima (Essais de littérature contemporaine, 1893. 328., 357.—358.). Čedomil je prema Bonghiju zahtijevao od kritičara široku književnu naobrazbu, a istih zahtjeva bijaše Doumic (Etudes sur la littérature française, III. 1899. 115.—119.).

[73] Zola: o. c. 150.

[74] Al rezzo, 1885. 217.

[75] Evolution de la poessie lyrique en France. II. t. 77.

[76] Literarische Bildnise aus dem XIX. Jahrhundert, 1897. 133.

[77] Nada, 1894. br. 1.

utjecaj Capuane, jer ovaj raspravlja o tom, kako umjetnosti u novije vrijeme nastoje pomiješati svoje specijalne umjetničke procese.[78] Talijanskim dekadentima prigovorio je Čedomil, da su odijelili jezik i misao u opredijeljene im forme i davali riječima neuobičajeno značenje.[79] Tu neukusnost osuđuje riječima Dehteza i Panzacchija, ali odjeci misli Bourgeta lako se primjećuju. Po Bougetu dekadenti su razbili jedinstvo knjige, i svaka stranica postade zasebnom cjelinom. Pošli su i dalje, te su rečenice učinili nejedinstvenim, svaka riječ je zasebna cjelina. Takova književnost nema sutrašnjice, jer je ne će razumjeti buduća pokoljenja.[80]

Kod Kumičića je Čedomil nabacio misao, kako su ženski karakteri pravo vježbalište za snagu piščeva umjetničkog talenta, jer žene imaju bogatu psihologiju. Nešto slično ima kod Bourgeta.[81] U Đalskoga je našao opisane djevojačke ljubavi, a to je sigurno utjecaj Bourgeta, i to iz eseja o Turgenjevu.[82] Kod Vodopića je Čedomil istakao poseban karakter ženskih ljubavi. Vodopić opisuje progonjene ljubavi, dok moderni roman opisuje žene, koje više ne mogu »osjetiti ljubav.« Bourget ima čitavo poglavlje pod naslovom »L'impuissance d'aimer.«[83] U pitanju žene u književnosti bilo je utjecaja i s druge utjecaja i s druge strane.[84] Za naše Moderne razmahala se bila ljustrane.[84] Za naše Moderne razmahala se bila ljubavna poezija, ali u mnogo slučajeva žena je bila povrijeđena u svojim najnježnijim osjećajima. Čedomil je protestirao (Novija hrv. lirika), a njegove riječi mnogo sliče protestu Brunetièrea, pa je njegov utjecaj siguran.[85]

Čeđomil je savjetovao Tresiću-Pavičiću, da u poeziji ne pravi mitološke ekskurzije, jer treba opjevati nove misli makar i klasičnim metrom. To je misao Bourgeta, koju je ovaj nabacio u eseju o André Chenieru.[86] U članku Naše književne nevolje i kritika napomenu Čedomil, kako je Kumičić toliko privikao općinstvo na neke prozirne tendencije, da je publika od njega neprestano tražila novo djelo. Tu je misao Čedomil našao kod Capuane, koji to primjenjuje na Daudeta.[87] U istom članku Čedomil piše o kritici: »Držeć se čvrsto uz stare predaje narodnog duha, kroti želju za novotarijama, ne priječeć uz to

[78] Per l'arte, 1885. 30.—31.

[79] Vijenac 1889. br. 42.

[80] Essais de psychologie... 144.—116. i dalje.

[81] O. c. 286.—289.

[82] O. c. 441.

[83] O. c. 290.

[84] Doumic je tumačio razne vrste ljubavi (Etudes sur la littérature française. II. 1898. 161.—165.), a Brandes je tvrdio, da se po tome, kako je u razno vrijeme shvaćena žena, može odrediti duh vremenskih razdoblja (Die Hauptströmungen... 1892. III. b. 170.—171.). Kompleksnost ženske duše proučavao je Caro u djelima Balzaca (Poètes et romanciers. 501. i dalje, zatim 524.—348.). Morice napominje, kako naturalisti nijesu mogli dokučiti ženu u njenim skrivenim mislima, pa su se i sami zbog toga tužili (La littérature de tout à l'heure. 161.—168.).

[85] Evolution de la poesie lyrique en France. t. II. 160.

[86] Bourget: o. c. 455.

[87] Per l'arte. 61.—62.



pače primajuć i braneć stvaranja novih proizvoda«... Te riječi nalazimo kod Federica Pipitonea: ... Conservatice delle antiche tradizioni del gusto d'un popolo, modera la furia dell'innovare, senza potere impedire, anzi accettando e promovendo la creazione di nuovo.[88] U članku o Kumičiću Čedomil tvrdi, da ovom piscu nedostaje sklad između njegovih namjera i stvarnog dojma djela. Ovu misao ima Brandes, kad kaže, da pisac škodi sebi, ako hoće pobuditi djelom koje čuvstvo u čitaoca, a čitalac toga ipak ne osjeti.[89] Tresićevu retoriku Čedomil opravdava razlozima, koji su doslovno preuzeti od Brunetièrea.[90] Nije volio prigodničarske poezije, jer aktualne misli brzo propadaju u djelu (Đalski — Unoći), ali je kod Tresića opravdao prigodničarstvo riječima Goethea. I to je preuzeo od Brunetièrea.[91]

Ocjenu Hranilovićeve poezije počeo je Čedomil riječima, kako čovjek, pregledajući slike u muzeju, često mimoiđe slavna imena i zaustavi se na djelu neznatnijega umjetnika. Lemaître ima sličnu misao, i ako utjecaj nije siguran.[92] Čedomil je prigovorio Harambašiću, što jednu istu stvar znade obraditi na više načina. Sličan prigovor nabačen je Hugou i donosi ga Faguet.[93] Utjecaj je siguran. Na kraju studije o Kranjčeviću Čedomil kaže, da mu se teško rastati od ljubljenoga pjesnika, a te riječi uzeo je iz Faguetova eseja o Hugou.[94] Za Nikolićevu poeziju veli Čedomil, da je muzika umiranja, pa pjesnik poput Lotija želi zaustaviti prolazne slike i časove. Ovu misao preuzeo je od Doumica, i to iz njegova eseja o Lotiju.[95] Ocjenjujući Kumičićev roman Kraljicu Lepu Čedomil uvijeno kaže, da se u sličnim romanima treba čuvati krivih analogija u poređivanju sa sadašnjošću. Kad se hoće dati pouka iz prošlosti, onda treba paziti, da se tim poukama ne stvori još viša zabuna. Ovo je sigurno preuzeto od Sainte-Beuvea.[96]

Do sada smo vidjeli, kako je Čedomil u svojim glavnim kritičkim pogledima, pa i sitnijim mislima, išao ze evropskim kritičarima. Nije potrebno ići dalje, a bilo bi i opasno, jer bismo mogli pronaláziti utjecaje i tamo, gdje ih nije bilo. Ipak ovdje treba napomenuti

[88] Saggi di letteratura italiana contemporanea, 1885. 465.

[89] Moderne Geister. Literarische Bildnisse aus dem 19. Jahrhundert, 1896. 226.—227.

[90] Evolution de la poesie lyrique en France.. t. I. 202. Još u djelu Essais sur la littérature contemporaine, 287.

[91] O. c. 149.

[92] Lemaître: o. c. I. 113.

[93] Dix — neuvième siècle, 212.

[94] O. c. 257.

[95] Etudes sur la littérature française, III. 156.—157.

[96] ...il faut se garder des fausses analogies, et puisqu'on a tout loisir d'étudier le passé, de la comparer avec le present et d'en tirer des leçons, puisque l'expression est invoqué à chaque instant, il importe de ne point s'abuser sur ces réponses de l'histoire et que le passé, au lieu de nous éclairer, ne nous embrouille pas (Premières lundis, t. I. 1889. 362.).

nekoliko članaka, koje je Čedomil izradio na temelju tuđe građe, pa nije potrebno iznositi pojedina mjesta. Dosta je samo općenito uputiti na izvor.[97]

Posebno je potrebno istaći Čedomilov članak Naše književne nevolje i kritika, kojim je započeo svoju kritičku karijeru, a Petravić ga nazva prvim kritičkim programom u povijesti naše kritike. Ako se članak rastavi na glavnije misli, vidjet će se, da u njemu nema gotovo ništa Čedomilovo, osim nekoliko rečenica, kojima pisac cilja na naše književne prilike. Čedomil doduše nije krio svoje izvore, no značajno je, da je čitava rasprava, poput članka o romanu, sastavljena od tuđih misli, koje je Čedomil ili doslovno prenosio, ili neznatno prerađivao. Glavne misli pružio mu je Camillo-Antona Traversi svojim dugim predgovorom djelu Vittorija Perija: Della critica letteraria moderna in Italia (1885.) i dijelom Zola člankom La formule critique appliquée au roman (Roman expérimental). Moglo bi se ovdje navoditi istoznačna mjesta, ali je suvišan posao, jer je dosta isporediti Čedomilov rad sa spomenutim izvorima, da se vidi puna suglasnost misli.[98]

U vezi s člankom Naše književne nevolje i kritika treba istaći neke Čedomilove sudove o našim i stranim piscima. Čedomil se na usta Perija odnosno Traversija izrazio dosta oštro protiv kritičara, koji ne paze, da se u literaturu ne uvuku slabi pisci. U duhu njihovu

---

[97] Golemu studiju o Tolstoju izradio je Čedomil na osnovu bogate literature o tom piscu na ruskom, francuskom, talijanskom i njemačkom jeziku. Najobilnije se poslužio knjigom Oresta-Milera: Ruskije pisateli posle Gogola. (2 sveska). Drugi svezak sadrži radnju o Tolstoju. Čedomil je istim redom kao Miler analizirao pojedina djela, naročito prve Tolstojeve radove: Djetstvo, Otročestvo, Lucern i t. d., dajući usput karakteristike pojedinih osoba kao i Miler. Na dugo je analizirao karaktere u romanu Vojna i mir, a o karakteru Petra Bezuhova, kao personifikaciji ruskoga naroda u god. 1912., te o Kutuzovu, govori sigurno prema Vogüéu. Dosta je iskoristio Löwenfelda te Skabinčevskoga (Istorija novejšej ruskoj literaturi 1848.—1891.). Pri ruci je imao A. Kozlova: Pismo o knige gr. L. N. Tostogo O žizni, A. Guseva: O braku i bezbračii, N. C. Gromeka: O L. N. Tolstom, L. E. Obolenski: L. N. Tolstoj, ego filosofskija i nravstvenija ideji i t. d. O Netzscheu pisao je Čedomil najviše prema Lichtenbergeru (La philsophie de Nietzsche), a nešto možda prema Zuccoliju (Nietzsche, 1898.). O Coppéeu pisao je prema Lemaîtreu (Les contemporains). Pišuši o Shelleyu Čedomil se poslužio člancima Nencionija (Saggi di letteratura inglese, 1897.). Nije isključen utjecaj Chiarinija (Ombre e figure). Članak o Fogazzaru rađen je dijelom prema Sebastiano Rumor: A. Fogazzaro, 1896. Pišući o modernim književnim strujama: simbolizmu, naturalizmu, Parnasu, dekandentima služio se časopisom Mercure de France. Izvješća o umjetničkim izložbama pisao je Čedomil redovno prema vodičima, izašlim povodom izložbe. Teško je to tekstovno dokazati, ali se dobiva takav dojam kod čitanja.

[98] Ovdje je potrebno razlučiti, što je Zolino, da se može lakše pratiti utjecaj talijanskih kritičara. U početku članka Čedomil govori o Sainte Beuveu i karakteristikama biografske kritike. Zatim prelazi na Taineovu kritiku i njene značajke. Sve je to doslovno preuzeo od Zole (o. c. 220.—222.). Čedomilova misao o jednostranosti kritičkih metoda nalazi se kod Torrace, a njega je u tom pogledu spomenuo i Traversi u predgovoru Perijevoj knjizi. Sve drugo u Čedomilovu članku pripada Traversiju odnosno drugim talijanskim kritičarima: Bonghiju, Imbrianiju, Carducciju, Torraci, koje je Čedomil poznavao ne samo iz Traversijeva članka nego i iz prve ruke. Stvarno je u ovom članku Čedomil upotrijebio od zadnjih kritičara one misli, koje i Traversi u svom predgovoru Periju.



zahtijevao je preispitivanje sudova o nekim piscima, a o našoj kritici reče, da ne vrijedi ništa. To su Čedomilovi sudovi, koji su izrečeni pod neposrednim dojmom čitanja Traversija, a ovaj je upotrebljavao, govoreći o talijanskoj kritici i kritičarima, neobično trpke izraze.[99] Čedomila su zbog njegovih izraza nazvali Barettijem (I. M. O . . . jić). Međutim je Čedomilov riječnik u pogledu naše kritike kud i kamo blaži od Traversijeva o talijanskoj kritici. Talijanski kritičari Bonghi i Traversi tražili su reviziju književnih vrednota u Italiji, i to su učinili, pa je njihov konačni sud izišao neobično porazan, a Čedomil je pod tim dojmom počeo preispitivati naše pisce (Kumičić). Petraviću se učinio sud o Kumičiću preoštrim, a sada znamo, da je Kumičić pao žrtvom Čedomilova gnjeva neposredno iza članka Naše književne nevolje i kritika, odnosno iza čitanja Traversija. Petraviću se učinilo jednako oštro i protivurječno Čedomilovo mišljenje o talijanskom romanu. Znamo i tomu uzrok. Posljedica je to čitanja Traversija, koji u talijanskoj književnosti ne nađe pisca ravna Balzacu, Zoli ili Daudetu.

Ipak Čedomil nije stajao pod isključivim dojmom Perija. Kako je imao različnih mišljenja od talijanske kritike, vidjelo se u slučaju Neere i D'Annunzija. Čedomil je mnoge pisce poznavao iz čitanja i nije se dao zavesti mišljenjem drugih, no kod konačne ocjene talijanskih pisaca odzvanjao mu u ušima porazni sud Traversija, Imbrianija, Torrace, i odatle neočekivan zaključak, nakon brojnih priznanja tijekom same studije, o maloj vrijednosti novijeg talijanskog romana. Kumičić je doduše pao žrtvom prvog Čedomilova kritičkog zamaha, ali je Đalskomu u isto doba rekao pravu riječ.

Do sada je bio govor o utjecanjima na Jakšu Čedomila od strane evropske kritike, a nameće se pitanje, i ako strogo ne spada ovamo, da li je Čedomil što primio od domaće kritike. Kad se znade, kako je Čedomil malo cijenio našu kritiku i rijetkima priznao po koju zaslugu (Markoviću, Ivanovu), onda i nije potrebno o tome govoriti. Ipak treba napomenuti, da je na nj utjecao od njega mnogo stariji kritičar, Marin Sabić, koji mu je radom bio veoma sličan. On ga je uveo u književnost, a možda i odredio pravac njegova daljeg usavršavanja. Moglo je biti utjecaja i u pojedinim pitanjima. Čedomil je pod utjecajem Vogüéa došao do zaključka o višoj vrijednosti ruskog i engleskog realizma, a Sabić je to istakao prije njega u članku »Realistička književnost i ruski roman« (Vijenac, 1887.). On mu je mogao dati korisnih uputa baš u francuskoj kritici. Moglo bi se nagađati, da je u Čedomilovu shvatanju realizma bilo utjecaja od strane Nikole Šimića i časopisa Iskra, ali je vjerojatnije, da su svi oni stajali pod utjecajem talijanske književnosti. Prema tomu su domaći utjecaji od male ili nikakve vrijednosti.

---

[99] Vittorio Peri: Della critica letteraria moderna . . . XX., XXVII., XXVIII., XXXIV.

Važno je na koncu pitanje, da li je Čedomil idući za Evropom, slijedio doista prve evropske kritičare, i jesu li ti izvori i uzori bili priznati u svojoj zemlji i van granica? Nije sporedno, da li su na Čedomila djelovali u pravcu idealizma kritičari-prvaci u borbi protiv pozitivizma kao Brunetière ili na pr. Luigi Parpagliolo, koji je također o tom pisao (L'attuale reazione contro il materialismo, 1897.), ili Deraismes (Epidemie naturaliste, 1888.)? Da li je o pesimizmu raspravljao prema radovima Bourgeta ili Gaetona Negrija, koji je o tom pisao pod utjecajem Bourgeta (Segni dei tempi 1897.)?

Čedomil je s ponosom isticao, da su mu u kritici bili uzori De Sanctis, Nencioni, Bonghi, Chiarini, Trezza, Panzacchi, Capuana. U radnjama iz talijanske književnosti osim gornjih imena navodio je Cesarea, Scarfoglioa, Torracu, Manzonija, Nicolija, Gnolija i t. d. Prije je spomenuto, kako je Traversi sudio o kritici i kritičarima u Italiji. Peri je proučio sve vrste kritike: bibliografsku, poetsku, dramatsku, književnu, literarno-historijsku, polemičku i došao do zaključka, da mnogo ne vrijede. Evo što misli o pojedinim kritičarima Traversi. Na prvo mjesto po vrijednosti stavlja Carduccija, Bonghija i Zumbinija, a za njima dolaze Bartoli, Del Lungo, Villari, Chiarini, De Gubernatis, Trezza, Massarani, Tabarrini, Barzellotti, Imbriani, Gnoli, a među satelitima nalazimo slijedeća imena: Torraca, Montefredini, Morpurgo, Remier, Scarfoglio, Graf, Mazzoni, Cesareo, Nencioni i t. d.[100]

Nekima od njih priznaje talenat uz krajnje opreze. Nencioniju prigovara, da je mišljenja francuskih i engleskih kritičara prokriumčario kao svoje.[101] O drugim kritičarima približno jednako sudi Traversi. On se, recimo, čudi da je Capuana imao ne literarne, nego građanske smjelosti napisati svoj kritički i estetski kodeks pod imenom Per l'arte.[102] Čedomil je stajao pod utjecajem spomenutih kritičara, o kojima se tako nepovoljno izrazište Peri i Traversi. Međutim dobar poznavalac novije talijanske kritike, Luigi Tonelli, mnogo je umjereniji prema kritičarima, koji su Čedomilu bili uzori. Tonelli naprotiv ne spominje Perija i Traversija, prema kojima je Čedomil bio nakanio provesti reviziju hrvatske književnosti. Po Tonelliju kritičari kao Panzacchi, Imbriani, Torraca, Cesareo, Bonghi, Trezza, Nencioni zauzimaju dosta vidno mjesto u talijanskoj kritici, i ako ne spadaju u red De Sanctisa i Carduccija. Čedomilu, kritičkom početniku, sviđala se odlučnost Traversija i Perija, a u stvari služio se kritikom, koju su ova dvojica previše podcijenili. Nije se prevario. I ovo je jedan od paradoksa Čedomilove kritike: pisao je prema kritičarima, koje su malo cijenili Peri i Traversi, a ovi bijahu Čedomilu uzor za način ocjenjivanja.

O francuskim izvorima može se također nešto reći. Čedomil je cijenio Eduarda Roda kao vodećega kritičara (prikaz tal. romana), a on takav glas nije uživao u Francuskoj. Matoš ga pače nazva starmalim, a njegovu radnju o Goetheu potpuno neuspjelom.[103] Premda je Čedomil cijenio Roda, ipak ovaj nije na nj utjecao osim u pitanju pesimizma i nešto u pogledu idealizma. Sainte-Beuve, Brunetière, Taine, Lemaître nijesu bili pošteđeni od prigovora, ali su ipak ostali u prvim redovima evropske kritike, jer njihov prinos kritici kud i kamo premašuje nedostatke. Prigovorilo se Bourgetu i Brunetièreu, da nijesu uspjeli oboriti naturalizam. Thibaudet napominje, da je na anketu Julesa Hureta Paul Alexis odgovorio, kako naturalizam nije mrtav. Alexis, jedan od »groupe de Médan« (Zola, Maupassant, Huysmans, Céard, Hennequin) surađivao je s naturalistima, ali od ovih imena ostadoše vjerni naturalizmu samo trojica. Ova trojica — kaže Thibaudet — stvoriše mnogo: francuski realizam i naturalizam. Protivnička kritika neprestano ih napadaše, ali je ta kritika izgubila parnicu.[104] Tim je Thibaudet sigurno ciljao na Brunetièrea i ujedno rekao, da dobar dio njegove kritike pada u vodu. Ipak je Thibaudet priznao, da je naturalizam propao, a tim zaobilaznim putem priznao je valjanost protivničke kritike, samo što uzroke propasti naturalizma nalazi u nedostatku realističke kritike. Zola je htio biti učenikom Tainea, a kad ga ovaj nije priznao, Zola se sam proglasio estetičarom naturalizma, dakako s malo uspjeha.[105] Drugim riječima, kritika protivnika naturalizma bijaše vrijedna i jaka. Nepovoljnih sudova o prvacima evropske kritike ima na pretek, ali to ne umanjuje njihovu veličinu. Čedomil se, istina, služio u nekim pitanjima neznatnijim kritičarima, ali utjecaji na osnovne njegove poglede dolaze od vodećih evropskih pisaca, kojima je nepritrana povijest priznala zauvijek velike zasluge i vrijednost.

Utjecaji evropskih kritičara na Čedomila brojni su i nedvoumni. Postavlja se pitanje, u kolikoj su mjeri ti kritičari utjecali na nj, da li se on u svom radu držao metode kojega od njih, i koji je bio od najvišega značenja za Čedomila? To je pitanje veoma teško, jer nijednoga nije u cijelosti primio i prema njemu izrađivao svoje studije. U jednoj istoj radnji znao je Čedomil upotrijebiti više metoda. Sainte-Beuvea je spominjao kao valjana kritičara, ali nema Čedomilove studije, koja bi bila izrađena samo prema njegovim biopsihološkim načelima. Tim načelima tek se približio u odlomku o Carducciju (studija o talijanskom pjesništvu), dijelom u studiji o Kranjčeviću i Iliješeviću. Tu je donekle nastojao povezati djelo s piscem i na temelju životnih podataka rješavati pitanje umjetničke vrijednosti djela. No i u ovim studijama prevladava utjecaj Tainea, jer je prema njemu određivao duhovni milieu i glavnu umjetničku osebinu. Utjecaj Tainea kud i kamo je odlučniji, a jer je na njegovim principima izgradio sve svoje važnije kritičke poglede, nije čudo, da je njegov utjecaj prevladao u većini studija (prikaz talijanskog romana, ocjena Đalskoga i Kumičića, članak o seoskoj noveli, studija Važno književno pitanje). Utje-

[100] Peri: Della critica letteraria moderna... XXI.
[101] O. c. XXVI.
[102] O. c. XXXVI.

[103] Sabrana djela —. (Binoza). Sv. 6. str. 111.
[104] Reflexions sur le roman, 1938. 135.
[105] O. c. 135.—136.

cajem duhovne atmosfere protumačio je Čedomil slavu Harambašića i Kumičića. Kranjčevića je nazvao predstavnikom pesimistične generacije, Leskovara tipom bolesne epohe, a pojavu Manzzonija i Guerrazzija tumačio je kao izravni izdanak vremenskih prilika, u kojima su živjeli. Taineov utjecaj na Čedomila bijaše toliko jak, da je Čedomil došao do uvjerenja, kako naša literatura ne odgovara stvarnim prilikama, jer iz nje ne možemo vidjeti, kako je bilo duhovno gibanje u pojedinim vremenskim razdobljima.

Utjecaj Sainte-Beuvea može se svesti na malenkost. Nije ni čudo. Sainte-Beuvea smatraju osnivačem psihološke kritike, a Tainea utemeljiteljem historijske. Moderna francuska kritika smatra Tainea samo daljnjim nastavljačem Sainte-Beuvea. Ako je ovaj kušao odrediti karakter umjetničkog djela bio-psihološkim podacima, Taine je samo proširio taj studij na okolinu i postavio ga na širu osnovicu, izučavanjem duhovnog milieu ne samo pojedinaca, nego čitavih naraštaja i vremenskih razdoblja. Veza među te dvije metode očigledna je, ako je istina, da je pojedinac odlomak šire zajednice, u kojoj vlada isti ukus. Taine je samo proširio psihološko-historijski studij i doveo pojedinca u obimniju zajednicu. U krajnim posljedicama nema razlike među tim dvjema metodama, osim što je Sainte-Beuve više istakao individualnost — kao i Čedomil, a Taine milieu, u kom se individualnost gubi i donekle determinira. Sainte-Beuve je mogao na osnovu više umjetničkih individualnosti zaključiti na opći duhovni milieu, te na temelju proučavanja pojedinaca izraditi sliku jednoga vremenskog razdoblja, a Taine je išao obrnutim putem. Na temelju opće umjetničke formule jednoga razdoblja i mileua Taine je određivao individualnosti. Jedan je išao induktivnim, drugi deduktivnim putem, i našli se na istom putu u konačnim zaključcima. Jedino Sainte-Beuve nije pravio zbir od više individualnosti i tražio zajedničku umjetničku crtu, pa se nije približio determinizmu, a Taine je svojim načelima milieua i rase naginjao determinizmu.

Čedomil je veoma dobro uočio posljedice jedne i druge metode, koje se djelomično slažu i korigiraju, pa je u tom smislu i podlegao njihovu utjecaju. Premda je u većini slučajeva slijedio Tainea, ipak je isticao moć i silu individualnosti na osnovu Sainte-Beuvea. Stoga je odlučno branio pravo individualnosti i istakao činjenicu, da je umjetnička osoba doduše zrno, koje klija u određenom tlu, ali ima i svoje životne sokove, vlastiti život, koji mu ne može dati nitko drugi. Može pače u nekim prilikama, za razliku od biljnih pojava, stajati u opreci sa svojom okolinom, kao što je to dobro zapazio Hennequin.

Koliko su ova pitanja zamršena, dade se razabrati iz toga, što i metoda Sainte-Beuvea može prijeći u determinizam. Da je ovaj jače istakao čisto biološke podatke, zapao bi u fizički determinizam, kao što je novija njemačka kritika pokušala odrediti umjetničku individualnost na temelju čisto fizičkih osebina. Tim bi došao blizu fizičkom determinizmu rase kod Tainea. No Sainte-Beuve je istakao više psihološke osobine pojedinaca, i to ga je dovelo do uvjerenja, da su stvaralačke pojedinke tijelo za se, i ne mogu se sasvim protumačiti općim oznakama vremena i naraštaja. Pojedinac ima svoje zakone, po kojima se jedino dade do kraja protumačiti kao umjetnička pojava. Čedomil je negdje poput Sainte-Beuvea ispitivao pisca u okviru rođene zemlje, svojte, prijatelja i okoline, ali iz toga nije povukao neke determinističke zaključke s obzirom na stvaralačku individualnost. Imao je Čedomil i bitnijih sličnosti sa Sainte-Beuevom. Po Brunetièreu Sainte-Beuve je kao kritičar bio indiferentan prema raznim umjetničkim pojavama, nije imao, niti je htio imati, svoju umjetnost i svoj stil,[106] jer se u tom slučaju kritik brine za način izražaja, koji je njemu bliz. Faguet je kod istoga kritičara zapazio, da nije imao općih ideja, u koje bi vjerovao, ni metode, koje bi se držao. Htio je sve razumjeti, a kao stalni vodič bijaše mu ukus.[107] Čedomilov karakter i način kritike bijaše upravo takav. U tom pogledu ima više dodirnih točaka s njim nego s Taineom.

Utjecaj Tainea dade se razabrati iz toga, što je u većini slučajeva ispitivao, koliko se u književnosti odražavalo vrijeme, ispitivao je elemente, od kojih je sazdano djelo, a kanio se iztraživanja ideološke ispravnosti pisca. To je kritika istraživalačka, a ne klasično-ideološka. Čedomil je doista u studiji o Kranjčeviću, Borothi, donekle u studiji o talijanskom pjesništvu te u članku o Tresiću-Pavičiću namjerno izbjegavao ispitivanje, koliko djelo vrijedi po idejama. Ustanovio je činjenice i ispitivao umjetničku vrijednost, a to je bilo sasvim u duhu Tainea.Taine je u tom nešto promijenio mišljenje, pa je ne samo ustanovio činjenice, nego ih i kategorizirao. Takav je slučaj i s Čedomilom. Taine je načelom »degré de bienfainsance« uveo vrijednosno mjerilo, a tim i kritički princip u smislu sudačkom. Čedomil u početku nije pazio toliko na vrijednosnu stranu ideja, nego je ispitivao umjetničke elemente, a kasnije je procjenjivao vrijednost misli, koje su unesene u djelo. Premda se u nekim slučajevima sustezao od toga zbog naših posebnih književnih prilika, ipak je u vrijeme Moderne, videći opasnost u brkanju najosnovnijih pojmova, počeo ispitivati etičku i humanitarnu vrijednost djela. Ne može se odrediti sigurno, čiji je utjecaj u tom bio odlučan: Tainea ili Brunetièrea, koji su se u tom slagali.

Čedomil je radoljubnu ideju postavio iznad dosadnih ispovijesti pisaca i to bijaše sasvim u duhu Taineova načela o vrijednosti ideja (de l'ideal dans l'art), o stepenu koristi opisanog karaktera (degré de bienfaisance). Brunetière je tražio ljudsku vrijednost kod pisaca, pa je cijenio njihova djela prema stupnju vrijednosti opisanih karaktera.[108] To je Taineovo stajalište. U djelima može biti manje i više vrijednih karaktera, jer je i to jedan od preduvjeta za njihovu trajnost i kriterij pri kategoriziranju. Utjecaj Brunetièrea je vidniji, jer je ovaj primijenio valorizaciju na nekim konkretnim slučajevima:

[106] Evolution des genres dans l'histoire de la littérature, 1898. 224.
[107] Conscience, sympathie, curiosité infatigable et intelligente, loyauté presque raffinée tel fut l'ésprit critique dans Sainte-Beuve (Politiques et moralistes, t. III. 219.
[108] Evolution des genres littéraires dans l'histoire de la littérature, 1890. 267.

domovina, tradicija, a Čedomil je imao od toga potrebu za naše prilike u vrijeme Moderne i njim se obilno poslužio. U stvari i Taine bi došao do istih zaključaka, da je pošao dalje od teoretskih principa — na njihovu konkretnu primjenu.

Što je Čedomil primio od pojedinih stranih kritičara i na koji način, vidjelo se na iznesenim primjerima. Broj kritičara, koje je naavodio, prevelik je, da bi se moglo od svakoga štogod iznijeti. To nije niti potrebno. Čedomil je izgradio osnove svoje kritike na glavnijim francuskim kritičarima: Sainte-Beuveu, Taineu, Zoli, Lemaîtreu, Bourgetu, Brunetièreu i Faguetu. Manje važne kritičare navodio je samo u posebnim slučajevima. S toga ovi utjecaji nemaju velike važnosti. Ipak se mora primjetiti kod utjecaja talijanskih kritičara, da je Čedomil veoma malo podlegao predstavnicima talijanske kritike: De Sanctisu i drugima. Tomu je uzrok, što je u ranoj mladosti imao pod rukama manje kritičare, a kasnije se sasvim okrenuo prema francuskoj književnosti, pa nije mogao dublje zaći u proučavanje predstavnika talijanske književne kritike.

U ispitivanju utjecaja na Čedomila moglo bi se ići od članka do članka i spomenuti sve moguće uplive, što bi se pretvorilo u opsežnu studiju. Moguće je pače proračunati, koliki je postotak njegova izvornog rada, ali to ni u koliko ne bi promijenilo sliku o Čedomilu kritičaru i njegovim vezama s Evropom. Osim toga lako bi podaci postali nepouzdani. Neke misaone sličnosti ne moraju uvijek značiti utjecaj. Može biti sličnosti među kritičarima u slučajevima, gdje se ne može predpostaviti bilo kakav utjecaj. Nije nemoguće, da dva kritičara dođu do istih rezultata u izvjesnim književnim pitanjima. Ako bismo išli daleko u traženju izvora, ne bi od kritičara ostalo ništa, a za kritika jake individualnosti, kao što je bio Čedomil, ne može se reći, da je sve uzeo od drugoga. Imao je izvornih pogleda, koje je potvrđivao tuđim mislima, da jače djeluje. Treba imati na umu, da nije uvijek lako naći izvore, pa se neke misli, za koje se može reći, da nijesu njegove, moraju ostaviti neriješenima. To osobito vrijedi za misli, koje su samo po daljoj misaonoj stilizaciji slične mislima drugih. Tako Čedomilova podjela književnih karaktera prema pretežnosti uma ili srca, čini se, nije njegova, ali je teško odrediti utjecaj.[109] Takovih primjera ima više.[110]

Nakon ispita utjecaja na Čedomila Jakšu nameće se nekoliko zaključaka. Kao u svojim pogledima na književnost tako i kod utjecaja zapažamo kod Čedomila razvojnu liniju. U početku bijaše pod jakim uplivom talijanske kritike, a kasnije podpade pod utjecaj francuskih pisaca. Upliv ovih zadnjih pretežniji je u osnovnim pogledima, a

[109] Opreka između pameti i srca nalazi se kod Sully-Prudhommea, a napominje je Pelissier (Le mouvement littéraire au XIX. siècle, 1890. 297.—298.). Tu misao ima, iako nedorečenu, Brandes (Die Hauptströmungen ... 1892. b. IV. 49.).

[110] Tijekom istraživanja stavljao sam u bilješku možebitne utjecaje i tako ostavio pitanje otvorenim. Uvjeren sam, da se u mnogo slučajeva ne će raditi o utjecajima.



upliv talijanske kritike u studijama iz talijanske književnosti. Utjecaji su nejednake prirode: doslovni i sličnosti po smislu. Jedni i drugi podjednako su brojni. Ovi zadnji teško su primjetljivi, pa su ovdje navedeni i takovi slučajevi, ako su zajamčeni i od velike važnosti, dok su ispušteni neki doslovni utjecaji manje vrijednosti za Čedomilovu kritiku. Unatoč jakim utjecajima Čedomil nije izgubio orijentaciju, nego je na temelju raznovrsnih kritika izgradio vlastite nazore, koji su međusobno tijesno povezani. Na Čedomilove osnovne kritičke nazore najjači je upliv Tainea, i ako je od njega najmanje doslovnih preuzimanja. Iza Tainea dolaze Brunetière i Anatole France te Zolla, a od talijanskih kritičara na prvo mjesto treba staviti Bonghija, za njim Manzonija, Nencionija, Panzaccija, Chiarinija i De Sanctisa. Ovaj poredaj približno je ispravan samo u pogledu utjecaja na njegove teoretsko-kritičke poglede, a utjecaji u nekim pojedinačnim pitanjima i dokumentacijama literarno-historijske prirode dali bi potpuno drugi poredaj. U studijama iz književne historije upotrebljavao je Čedomil priručnike i knjige eseja: Gubernatisa, De Sanctisa, Capuanu i t. d. Kako takovi utjecaji nemaju važnosti, nijesu ovdje mnogo uzimani u obzir. U nekim pojedinačnim problemima preuzimao je Čedomil najviše od Brunetièrea i Bourgeta pa Traverzija, Perija, Nencionija, Zole i Lemaîtrea. Bez sumnje su od ovih važniji utjecaji, na kojima je Čedomil izgradio svoje osnovne i opće poglede.

Makar je Čedomil poznavao svjetske kritičare iz prve ruke i u cjelini, nije napisao ni jednu studiju o kojem kritičaru ili kritičkom sistemu. Kao da mu nije bilo do toga, da istakne jednoga kritičara između ostalih. Smatrao je potrebnijim navesti što više njihovih pogleda, pa i protuvurječnih, a valjanim piscima je dužnost probrati najbolje. Kako su bili raznovrsni utjecaji, vidi se po imenima kritičara: Zola, Brunetière, Sainte-Beuve, Lemaître. Još je šarenija slika u talijanskoj kritici. Tu sliku dobro je izradio Tonelli razdiobom talijanske kritike u tri periode: romantička (De Sanctis), pozitivistička i estetska (Croce). Ova zadnja ne dolazi kod Čedomila u obzir. Najjači bijahu utjecaji pozitivističke kritike, kojoj je na čelu stajao Carducci. Tonelli u ovoj periodi razlikuje kritičare-filozofe (Bonghi, Trezza, Negri), kritičare-književnike (Carducci, Panzacchi, Chiarini), kritičare-nasljednike De Sanctisa (Imbriani, Torraca), impresioniste (Nencioni), kritičare-novinare (Scarfoglio) i t. d. Sve ove skupine i imena Čedomil je primao bez ikakvih predilekcija. Izabirao je, što mu je najviše odgovaralo. Uopće za Čedomila nije bilo važno, kojem pravcu pripada kritičar, samo ako je imao elemenata, koji su bili valjani i upotrebljivi za suđenje u književnosti.

Premda je Čedomil imao veliku spremu, njegova kritika ostavlja dojam fragmentarnosti i u pogledu utjecaja. Nijedan od svojih glavnih principa nije razradio na široko, gdje bi utjecaji bili očigledniji. Tako slika njegove kritike, ovdje iznesena u svijetlu utjecaja, može izgledati prividna, izmišljena, iskonstruirana. Do toga će se doći površnim čitanjem njegovih studija, ne pazeći na veze u pojedinim

pitanjima i ne praveći iz njegovih članaka pomno izrađenu sintezu. U istraživanju utjecaja, posebno daljnih, ovdje se pazilo ne samo na njegove napisane studije, nego i na brojne bilješke u ostavštini, od kojih mnoge nijesu došle u članke. Pazilo se također na njegove opaske u pojedinim knjigama evropskih kritičara, koje se nalaze u njegovoj knjižnici. U obzir su došle i takove bilješke, gdje je kod pojedinih odlomaka u knjizi stavljao opaske, n. pr.: »za Kranjčevića«, »za Jenio Sisolski«, »K. Š. Đ.«. i t. d. Takav je postupnak bio potreban s razloga, da gore iznesene misli o utjecajima na Čedomila iziđu što vjerojatnije.

Čedomila je u kritici vodio osjećaj lijepoga i to je tražio, gdje god bilo. Od kritičara je također uzimao samo toliko, koliko je to odgovaralo ovomu osjećaju. Pokretljiv i pristupačan za sve književne vrednote, nije se zatvarao u jedan sistem, kao da taj može riješiti sve poteškoće. Čedomil bijaše osvjedočen, da se ljepota može ukazati u neuobičajenim oblicima, i prema njima treba postupati na nov način: Tous les livres qui ont remué le coeur de l' humanité lui disaient en quelque façon: Voici un chemin que tu peux suivre. U tim riječima francuskog kritičara Čedomilova je snaga, putokaz u ocjenama i mjerilo kod primanja utjecaja sa strane.

## *9. Čedomilov prinos hrvatskoj kritici.*

### I.

Naša književna povijest proglasila je Jakšu Čedomila osnivačem moderne hrvatske kritike. Stoga je potrebno ispitati, da li mu se to može s punim pravom priznati. Njegov kritički rad prešao je u historiju, pa se danas može utvrditi, koje mjesto Čedomil zauzima u razvoju hrvatske kritike, i koliko je njegovo značenje kao kritičara uopće.

Čedomil je tražio u narodnoj književnosti postepen razvoj, a u kritici je radio protivno od onoga, što je zahtijevao od pisca. On se nije naslanjao ni na koga, uvjeren, da prave kritike nijesmo, osim rijetkih zrnaca, ni imali. Ipak historik naše kritike ima pravo i dužnost utvrditi, koliko je Čedomilova kritička problematika nova, da li je ponovio neka pitanja, a ta su davno prije njega spomenuta, makar u drukčijem obliku? Ne smije se mimoići ni sud drugih kritičara o Čedomilovu radu. Od toga svega zavisit će vrijednost Čedomilova rada i njegovo literarno-historijsko značenje.

Gotovo sva književna pitanja, koja je Čedomil pokrenuo, spominjali su i drugi kritičari. Nekoliko primjera lako će nas u tom uvjeriti. Čedomil je uvijek svraćao pažnju, koliko je književnost po duhu narodna. Za nj je bilo od prvorazredne važnosti, u kom je duhu pisana neka knjiga, iz kakova je nadahnuća proizašlo djelo, te koliko odgovarao narodu i narodnim potrebama. Davno prije Čedomila Stanko Vraz postavio je precizno pitanje, kojim pravcem treba krenuti naša književnost, da bude doista narodna i velika. Kao i Čedomil došao je do zaključka, da je stara dalmatinska književnost bila blijedi odsjev



talijanske literature, a naša je bila samo jezikom.[1] Čedomil je u književnim djelima tražio najprije umjetničku vrijednost, ne pazeći jedno vrijeme na druge zasluge pisca, a isti zahtjev postavio je Vraz u poznatim svojim riječima, da se kod nas preturilo doba književnog djetinjstva, pa moramo pogledati na stvarnu vrijednost naše knjige.[2] Čedomil se istakao kao nemilosrdan kritičar diletantizma. Davno prije njega nastupio je M. Dubravčić s veoma oštrim riječima prema slabim piscima, premda nije pošao dalje od formuliranoga zahtjeva.[3] Čedomil je bio za umjetničku slobodu stvaranja uz uvjet, da ta sloboda ne bude apsolutna. Prije njega nema doduše zagovornika apsolutnog umjetničkog liberalizma, ali je bilo kritičara, koji su tražili za pisca odriješene ruke. Šenoa drži besmislenim poslom propisivati piscu građu za obradu,[4] a Ibler traži za književnika slobodu moralne i materijalne prirode.[5] Pitanje izmirenja tendencije i artizma bijaše za Čedomila važno, ali je problem bio nabačen za Šenoe, kod kojega se osjeća prevaga tendencije.[6] Čedomil je stupio u našu književnost kao izrazit Evropljanin sa zahtjevom, da se na našu, makar malu književnost, primijene moderni kriteriji istaknutih kritičara. Međutim evropska mjerila tražili su i primjenjivali djelomično Marković i Šenoa, a još više Ibler i Šrepel. Šrepela su pače smatrali najboljim poznavateljem evropske kritike, no A. Barac popravlja tu tvrdnju, dajući mu u tom prvenstvo u krugu zagrebačkih kritičara.[7]

Najizrazitije Čedomilovo stajalište u kritici bijaše vitalističko shvatanje literature. Šenoa je nabacio dosta opširno taj problem u članku Naša književnost, a isto tako Ibler, Pasarić i Hranilović. Čedomil je to pitanje produbio i obogatio daljim zaključcima, naime, da je život pojedinaca i naroda nužan korelativ literature. Čedomil je bio odlučan protivnik larpurlartizma, a Šenoa je veoma dobro postavio problem i na nj odgovorio.[8]

Pitanje književnih struja bijaše kod nas važno krajem osamdesetih godina. Stoga je Čedomil u više navrata govorio o pojedinim strujama. No prije Čedomila Veber-Tkalčević načeo je pitanje realizma najprije u svojim novelama, a onda i člankom o ukusu.[9] Šenoa je već u članku Naša književnost, a još više u nekim sitnim osvrtima

[1] Kolo, IV. str. 81. O pravcu i duhu književnosti raspravljali su prije Čedomila Šenoa u članku »Naša književnost« (1865.) pa Ibler i Hranilović.
[2] Kolo, I. str. 125.
[3] Neven, 1858. str. 438. Jurković je također osudio pisce, koji su pretvorili književnost u »smradnu močvaru« u člancima »Pismo nekom mladom prijatelju o spisateljskom zvanju« i »Naši kalendari« (Pozor, 1862. br. 68. i 29.).
[4] Članci i kritike (Sabrana djela — Binoza), str. 159.
[5] Hrvatska Vila, 1884. br. 7.
[6] Vijenac, 1877. str. 272. Marković je to pitanje rješavao na podlozi idealističkih i naturalističkih tipova (Estetika, str. 419.).
[7] Hrvatska književna kritika, str. 106.
[8] Vijenac, 1877. str. 272. Pasarić je opet smatrao grijehom, da pisci malena naroda trate vrijeme, pišući mrtva djela i klanjajući se »zastarjelom principu l'art pour l'art« (Vijenac, 1884. str. 512).
[9] Djela, IV. str. 148.

upućivao pisce na društvene razrede te hrvatski pejsaž (prije Matoša!)[10] Prije pojave našega realizma govorilo se o idealizmu i Marković je dao tromo tumačenje toga pravca, koje se može svesti na to, da je od pisca zahtijevao prikazivanje neke znatne ideje kao ideala.[11] U tumačenju realizma Marković stoji blizu Čedomila kao i svim protivnicima Zoline teorije. Protiv epigonskog naturalizma Čedomil je poveo odlučnu borbu, ali prije njega okomio se na naturalizam Pasarić u poznatom članku Hoćemo li naturalizam?[12] Pasarić je također gotovo istim riječima, kao kasnije Čedomil, osuđivao romantizam u članku O modernom romanu.[13] Čedomil je nastojao kod nas popularizirati realizam ruskoga tipa. To isto radio je Pasarić, a još više Šrepel.[14] Interesantno je napomenuti, da je Politeo branio romantizam, a Nehajev je mnogo kasnije vidio u romantizmu prvu i posljednju etapu svake poezije.[15]

Kod Čedomila su zapazili elastičnost u shvatanju književnih struja, neki razvoj i promjene u gledanju na pravac. Ibler je također bio najodlučniji branitelj realizma i naturalizma, a kasnije nije gledao na pravac nego na djelo i njegovu umjetničku vrijednost. Relativizam književnih škola slijedi kod Čedomila relativizam kritičkih nazora. Sličnih pogleda ima i kod drugih. Marković je najizrađeniji kritičar u smislu određenog estetskog pravca (formalizam), pa ipak u njegovoj ocjeni Gundulićeva Osmana vidimo, kako nije vjerovao u apsolutnu vrijednost nekog kritičara ili kritičkog pravca.[16] Markovićevo mišljenje nije ono, što će iznijeti kasnije impresionistička kritika. Impresionističku metodu u kritici opravdavao je donekle Ibler prije Matoša ovim riječima: »Bili koliko mu drago objektivni, imadu i oni (kritičari — o. m.) svoje umjetničko vjerovanje, kroz koje im sud prolazi, bacajući žarke boje, kao trak sunca kroz staklenu prizmu, pa u kritici ne može, a da se ne razaberu traci toga uvjerenja«.[17]

Koliko god ovi navodi opravdavali impresionističku kritiku, ne može se reći ni za jednoga od spomenutih kritičara, da je usvojio impresionističku metodu. Marković ju je pače osudio prije Čedomila nedvoumnim riječima, jer ta metoda pruža mogućnost diletantima, da prepričavaju svoje dojmove, kao što je Čedomil mislio, da bi nestručnjaci mogli ugaziti u kritiku, a za pravu se kritiku traži temeljita sprema i prirođeni osjećaj umjetnosti.

Jakša Čedomil iznio je dosta prigovora protiv Mladih. Međutim je Ibler, premda bliz Mladima u pogledu umjetničkog stvaranja, osudio lutanje mlađih pisaca po raznim književnim strujama, bez veze

[10] Vijenac, 1887. str. 228.
[11] Estetika, 487.
[12] Vijenac, 1884.
[13] Vijenac, 1886. str. 45.
[14] Ruski pripovjedači, str. VII. (Uvod).
[15] Nada, 1901. str. 382.
[16] Estetička ocjena Gundulićeva Osmana, str. 5.
[17] Narodne Novine, 1896. br. 62. Naslov je članka »Žaba krastača (E. Zola o kritici)«.



s našim kulturnim i književnim prilikama: »Rođena gruda mora biti ishodištem i svrhom svakog hrvatskog literarnog radnika, ako on hoće da bude hrvatskim književnikom«.[18] To je pisao nešto kasnije, kad su prohujale najžešće borbe oko Moderne, ali je to bilo njegovo intimno uvjerenje već onda, kad su Mladi htjeli jednostavno brisati iz književnog kataloga sve starije pisce. Čedomil je stajao u dobrim odnosima s listom Život i njegovim urednikom Ivanovom, no i Hranilović, najogorčeniji protivnik Mladih, gledao je u Ivanovu književnika, koji je blizu Starima, pa ga pače pozvao, da se prikloni Starima. Ipak Hranilović nije bio dalekovidan kao Čedomil, da bi odmah zapazio dobre strane Mladih i štetnost borbe. Do toga je uvjerenja došao tek kasnije u članku »Borba bez smisla i svrhe« (Glas Matice Hrvatska — 1906[19]).

Čedomil se istakao među našim kritičarima navođenjem brojnih kritičkih autoriteta, ali su i drugi kritičari spominjali strane kritičke metode. U Markovićevoj kritici imamo, svijesno ili nesvijesno sporedno je, unesenih Taineovih načela. Ibler je u tom pogledu još jasniji. On prigovara Rorauerovim Sirenama, da nemaju zemljopisne pripadnosti i zavičajnosti.[20] Milivoj Šrepel priznaje, da je kod pisaca tražio »faculté maîtresse«.[21] Pa i Čedomilovi sudovi o pojedinim našim piscima nijesu bili novi u svim slučajevima. Isporedbom njegovih ocjena s drugima lako se o tom uvjeriti.[22]

Ovo nekoliko navedenih korelativnih sudova, osim što nas upućuju, da Čedomil nije bio nov u svemu, pokazuju na poraznu činjenicu, da se u hrvatskoj kritici govorilo o istom kritičkom i književnom problemu u više navrata, a svaki je kritičar govorio kao o novom pitanju i češće sebi pripisivao zaslugu prvenstva. To znači, da nijedno pitanje nije bilo do kraja pročišćeno, tako da publici i piscima bude jasno, gdje će naći rješenje pojedinih pitanja. Hrvatska kritika nema prave razvojne linije, nema kontinuiteta — kako je primijetio A. Barac. Još nešto. Iz gornjih navoda može se sasvim opravdano zaključiti, da su hrvatski kritičari bili složni u glavnim pitanjima i u ocjeni vrednijih pisaca, a to se u borbama nije zapažalo. Općinstvo, pa i sami kritičari, držali su, da ih dijele nepremostive zapreke, a kad se gleda iz današnje perspektive, oni su bili blizu i složni u krupnijim književnim pitanjima. Daljim proučavanjem naše kritike doći će se do utješljivih

[18] Narodne Novine, 1899. br. 86.
[19] Vidjeti još Prosvjeta, 1911. str. 142.
[20] Narodne Novine, 1896. br. 23.
[21] Vijenac, 1889. str. 296.
[22] Čedomil je veoma cijenio Đalskoga i rekao, da je on psihološki analitik sa slabim jezikom, a Ibler se jednako izrazio, premda je prije s nepovjerenjem prilazio djelima Đalskoga (Narodne Novine 1895., br. 15). Šrepelov sud o Đalskomu jednak je mišljenju ove dvojice (Vijenac, 1887. str. 602.). Šrepelu je Kranjčević pjesnik svjetskoga glasa kao i Čedomilu. Ostaje Čedomilova zasluga, da je o Kranjčeviću prvi napisao iscrpnu studiju. Politeo je pohvalio Nikolića sličnim riječima. kao i Čedomil (Vijenac, 1898. str. 726—728.). O Begoviću su izrekli Politeo i Hranilović gotovo jednako mišljenje, pogotovu Hranilović, koji nalazi u njegovoj lirici grandezzu i formalnu savršenost (Vijenac, 1900. str. 399.).

rezultata, od kojih će se moći napraviti valjana i vjerojatna kritička sinteza o kritičarima i kritičkim razdobljima. Što više, sabiranjem dodirnih točaka između naših pisaca moći će se zaključiti, da je naša književnost u svom kritičkom dijelu bila jedinstvena, i da je proizašla iz jedinstvene narodne inspiracije.

Unatoč tomu što Čedomil nije bio nov u čitavom opsegu svog kritičkog djelovanja Ante Petravić nazva Čedomila osnivačem hrvatske moderne kritike, a A. Barac, u svestranijem prikazu dva i po desetljeća kasnije, složio se s Petravićem. Ovi su književni historici napisali najkritičnije studije o Čedomilu, pa bi se moglo pri njihovu mišljenju i ostati, da nije bilo drugih, koji su Čedomilu dali manje visok položaj, a neki mu porekoše talenat i sposobnost.

## II

Prvi osvrt na Čedomilov kritički rad bijaše napadaj I. M. O. . .jića pod naslovom »Kritički Falstaff«.[23] U ovom članku Čedomilu je zanijekana književna naobrazba i nepristranost. Pisac članka nazvao ga je »nedozreli Baretti«, koji falstafskim razbacivanjem uništava naše najbolje književne nade (Kumičić, Tresić). Tresić je kasnije priznao, da je napadaj bio papren, a on sa svoje strane dodaje, da je Čedomil imao dobru kritičku spremu, jedno vrijeme je bio »vrhovni arbiter kritike«, samo mu prigovara zbog nekih protuslovnih izjava o njegovoj poeziji.[24] Poslije ovoga napadaju kroz nekoliko godina nije uopće pisano o Čedomilu.[25] Istom 1898. (Vijenac) napisao je Đalski topao prikaz o Jakši Čedomilu, vjerojatno iz harnosti prema kritičaru, koji ga je toliko volio.

Za vrijeme borbe Starih i Mladih učestali su napadaji na Čedomila bez stvarnih primjedaba o vrijednosti njegove kritike. Tim napadajima kao i brojnim kasnijim spomenima o Čedomilovom radu ne treba poklanjati veliku pažnju.[26] Spomena je vrijedan Marjanovićev

[23] Narod, Split, 1891. br. 80., i 83.

[24] Korablja, Split, 1929. br. 2. str. 41.

[25] Iz jednoga Kumičićeva pisma Kerubinu Šegviću od 21. VI. 1897. (pismo kod Šegvića), razabire se, da je Kumičić pisao o Čedomilu, pred više godina, gdje je napao Čedomila zbog njegovih članaka iz talijanske književnosti. Do Kumičićeva članka nijesam došao. Vjerojatno je Kumičić napao Čedomila ne samo zbog članaka iz talijanske književnosti, nego i zbog Čedomilove nepovoljne kritike Kumičićevih radova, jer Kumičić u pismu Šegviću kaže, da zna, kako ga taj kritičar odprije »mrzi«. U ovom pismu Kumičić oštro osuđuje Čedomilovo pisanje o njegovu romanu »Pobijeljeni grobovi« (Katolička Dalmacija, 1897. br. 56.), veliči da Čedomil uprav »nepošteno« izvrće tendenciju i sadržaj njegove pripovijesti. Što više, Kumičić tvrdi, da Čedomil spada u Prokanovo društvo — među klevetnike. (Prokan je osoba iz romana Pobijeljeni grobovi).

[26] Opasku Vijenca, da je uredništvo s mnogo muke priređivalo njegove članke za štampu, Čedomil je s gorčinom podnio. Primjedba je imala karakter napadaja, jer su mu porekli pismenost u vrijeme, kad je već napisao najbolje kritičke studije. Uredništvo Vijenca (ur. Pasarić) dalo je u dva broja prikaz prvoga sveska Glas. Mat. Dalm. i zamjerilo Čedomilu, što je rekao, da Vijenac »životari«, pa nastavlja: »Zar bi g. Čuka pa i sam Tresić bili tako glasoviti, da ih Vijenac



napadaj u Svijetlu god. 1900. (br. 93), i to zbog Čedomilova članka »Književno pismo«, gdje je Čedomil prigovorio sadržaju Nazorove i Begovićeve poezije. Čedomil je postavio zahtjev, da književnost služi narodu i da mu se približi sadržajem. Marjanović odgovara, da je literatura objektivizacija viška energije, nije luksuz, ali ne smije biti sluškinja običnom životu. Društvo se mora dizati prema

nije primio pod svoje okrilje? Koliko je strpljivosti i muke trebalo u uredništvu, da se prvi kritički radovi g. Čuke prirede ili bolje prerade za tisak?« (Vijenac, 1901. br. 25). Još teži je bio napadaj Hrvatskog prava, gdje mu je neuvijeno rečeno, da je dosadan, nametljiv, bez stručne spreme i savjesnosti (Hrvatsko pravo, 1901. br. 1678.). Članak u Hrv. pravu napisao je neki A. R. pod naslovom »Nešto o prvom hrvatskom kritičaru,« gdje kaže, da je klika proglasila Čedomila prvim kritičarom, jer on »piše razvučeno, prava sapunača, sluzava, neslana«. Interesantno je napomenuti da je člankopisac u Hrv. pravu djelomično ponovio mišljenje I. M. O . . . jića s obzirom na Čedomilovo citiranje, a tvrdnju, da je Čedomil bio nedosljedan u zaključnom sudu o talijanskom romanu, ponovio je A. Petravić. Tresić-Pavičić na koncu ankete Novoga Vijeka osvrnuo se na anketu i primjećuje, da su se mnogi poveli za odgovorom Čedomila Jakše, bolje rečeno, Čedomil je dao najstručnije mišljenje. U Čedomilovoj korespondenciji čuva se jedno Matoševo pismo, u kom Matoš pita novčanu pomoć. Čedomil mu je iz nepoznatih uzroka nije poslao. Kasnije je govorio, da ga Matoš nije »operušao«, premda je malo koga poštedio (privatno saopćenje g. Marina Čuke). Ipak Čedomil nije ostao pošteđen od Matoševih invektiva, iako ga ovaj naslovio u pismu »homme de lettres croates.« U Novom Vijeku (1899.) priopćio je Matoš dugi »Impromptu«, gdje ima ovakovih aforizama: Pravo veli Petronije: Ništa nova pog suncem. Zato se ne čudim, kako ja i Đalski imamo sličan jezik, pa ipak . . . (Jakša Čedomil)« ili ovaj: Borotha, a najveći kritičar Č. Jakša . . . (Borotha). Malo nezgodnim, a za Matoša nečudnim načinom, predbacio je Čedomilu, što voli pjesme Jeretova (Sabrana djela — Binoza — sv. 10. str. 14). U članku »Kritika gosp. Jovana Hranilovića« Matoš tvrdi, kako se a priori može zaključiti, da svećenik ne može biti kritičar i nastavlja: . . . »To i jeste jedna od najnesrećnijih anomalija naše literarne kritike, što su tu do najnovijeg vremena davali ton svećenici gg. dr. Čuka, Šegvić, Hranilović, Korenić itd.« (l. c. 51). Iz ovoga se može zaključiti, da je Matoš u Čedomilovim kritikama našao loš stil i jezik i da je Čedomil precijenio Borothu. To su stvarni prigovori, koje je vrijedno istaći, a opasku, da svećenik ne može biti valjan kritičar, treba uzeti kao Matoševo časovito neraspoloženje prema Hraniloviću. U Novom Beharu od 1933. (br. 6—7.), priopćio je Ivan Milićević članak »Nekolike uspomene iz prošlih vremena.« Tu je Milićević ponovio misli iz neštampanog članka »Što mislimo Osman i ja?«, kojim je htio odgovoriti na Čedomilovo pisanje o književnim radovima Osman-Aziza. Koliko se može razabrati, Miličević prigovara Čedomilovu artizmu, kao da je književnost — veli on — »findžan kahve iza ručka«. Napadaji Hrvatske straže (1903.) nemaju karakter kritičkih osvrta. Spomena je vrijedna Stražina konstatacija, da je Čedomil estetski formalist i evolucionist, koji ne dopušta ustaljenih norma u kritici. Prohaska u svom Pregledu ponavlja tuđe misli o karakteru Čedomilove kritike. Petar Karlić govori s priznanjem o Čedomilovu radu u Matici Dalmatinskoj (Matica Dalmatinska I-III. 158). Lozovina ne donosi novih pogleda (Dalmacija u hrvatskoj književnosti, 157—159.). Lj. Maraković uvrstio je Petravićevu studiju o Čedomilu u antologiju hrvatske književne kritike, koliko radi njene valjanosti, toliko za to, »što nitko drugi nije o toj zanimljivoj pojavi naše književnosti govorio ni toliko opširno, ni toliko temeljito« (Hrvatska književna kritika — Minerva — str. 11.). S mnogo mara proučava Čedomila don Jerko Jurin. Tako je istraživao uzroke, zašto je Čedomil prestao pisati 1903., a napisao je i opširan literarno-historijski pregled njegova djelovanja (Hrvatski književni zbornik za 1940.). Čedomila je spomenuo u površnom i nestručnom članku o hrvatskoj književnoj kritici Ivo Ladika, s neodređenim riječima o značenju njegove kritike (o. c. str. 9.). U Obzorovu nekrologu kaže se o Čedomilu, da je »jedan od najjačih nosilaca hrvatske književne kritike« (Obzor, 1928. br. 299).

umjetnosti, a ne obratno. Po mišljenju Marjanovića dužnost je kritičara, da posreduje između pisca i općinstva i pospješuje književnu produkciju, a Čedomil od toga ništa ne čini. Čedomil je tobože pogriješio, osudjujući tematiku Nazora i Begovića. Mjesto toga trebao je ispitati umjetničku vrijednost njihove poezije. Po Marjanoviću Čedomil nije, kako bi neki htjeli »prvi hrvatski kritičar«, nego pripada onim patriotskim kriticima, koji laskaju masi i napadaju pisce.

Kad su se malo stišale borbe Starih i Mladih, izdao je Marjanović pregled četvrt vijeka hrvatske književnosti »Iza Šenoe«, u kom je Čedomilu dao mjesto, koje mu pripada. Marjanović je vidio uzroke propasti realizma u nedostatku kritike. Koliko je postojala, napustila je familijarni ton Šenoe, pa je nitko nije čitao. Šrepel je bio fragmentaran i suh, a kasnije tek pojaviše se Pasarić i Čedomil. Drugi su bili kritičari samo djelomično: »Jakša je bio jedini pravim kritičarom. Pisao je mnogo, ali najsustavnije su njegove stvari one iz talijanske literature, a najbolje su izišle u zadarskoj Iskri, koja nije bila dovoljno raširena. Uz to je on odviše isticao teorije francuske kritike (Taine, Vogüé, Lemaître), te ih aplicirao na domaću, a da se u ono vrijeme nije potanje pozabavio specijalno našim društvom i društvenom misijom pisaca«.[27] Krajem devedesetih godina — nastavlja Marjanović — opet nije bilo jače kritičke djelatnosti: ... »Jedini Jakša Čedomil je bio potpuniji kritičar, koji je imao smjelosti još god. 1891. (Iskra) predbaciti otvoreno Kumičiću šablonu i monotonost, te zatražiti od pisca više, nego li to, da budu narodni ljudi idealni, a protivnici ništarije. Ali Jakša se je dosta obzirno izražavao, odviše citirao Tainea, Brunetièrea, Bourgeta i t. d., te se za njima skrivao, a da bi bio mogao onako djelovati na našu pospanu i nagluhu savjet«.[28] Marjanović je ispravno ocijenio Čedomila i dao mu pravo, dakako još nepotpuno značenje, samo to nije bilo zapaženo, niti je moglo spasiti Čedomila od zaborava.

Ante Petravić najednom gotovo otkriva Čedomila hrvatskoj književnoj javnosti. U nizu nepoznatih i zaboravljenih imena naše književnosti pozabavio se Petravić u više navrata Čedomilom, ističući, kako je taj kritičar veoma važan, a nepravedno zaboravljen, premda je bio još među živima. Prvi put je pisao o njemu u Marjanovićevu Jugu,[29] kasnije je članak proširio i štampao u Hrvatskoj Prosvjeti,[30] i uvrstio ga u Treće studije i portrete (1917.). U Jugu je rekao sve, što je ponovio kasnije, samo nazbijeniji način i bez bibliografije. Konstatacije Ante Petravića bijahu nove i zamašne. On upozorava na neistinu, da nijesmo imali kritike, i kritičara. Imali smo, a patili smo, na nedostatku publike, koja bi kritiku pratila i razumijevala. Pišući pregled naše kritike do pojave Čedomila, došao je Petravić do zaključka, da prije njega imadosno kritičara, ali nijedan ne bijaše isključivo

[27] Iza Šenoe, str. 68.
[28] O. c. str. 124—125.
[29] 1911. br. 11.
[30] 1915., str. 130. i 316.



kritičar ili, ako se tim samo bavio, rad mu je graničio sa žurnalizmom (Ibler, Politeo): »Ovako je bilo do konca osamdesetih godina. Skupi li se sve ujedno do konca osamdesetih godina, i početka devedesetih ne imadosmo još kritičara, te im je kritika deseta muza. Prvim takvim kritičarom javio se Čedomil Jakša pri koncu osamdesetih godina. Kroz vrijeme od preko petnaest godina on je samo kritičar, prvi naš kritičar, najplodonosniji naš kritičar. Mogu reći, da je on osnivač naše moderne književne kritike, jer istom s njime i poslije njega počinje se kod nas kritika intenzivno gajiti. Time ne kažem, da je on naš najbolji kritičar, ili da je ono, što je on napisao najbolje, što je o toj vrsti kod nas urađeno. Istom s njime i nakon njega postade kod nas kritika ono, što je kod drugih naroda već davno prije bila«.[31] Petravić nastavlja studiju izbrajanjem glavnih radnja s opširnim izvadcima, da opravda naprijed izrečeno mišljenje. Već prvi radovi — kaže Petravić — svjedočili su o jakom kritičkom talentu, samo što mu stil i jezik ne bijahu na visini. Pozabavio se dulje Čedomilovim člankom Naše književne nevolje i kritika, ističući značenje te rasprave: »To je bilo prvi put kod nas, da netko izlazi pred publiku s programom svoje književne kritike. Dotada bijaše uobičajeno, da, ili jedna nova politička stranka ili kakav novi politički ili književni list, razvije program. Ovo pak najavljenje programa književne kritike odmah nekako udarilo u oči. Vidjelo se, da ovaj za onda homo novus hoće da učini nešto više za našu književnost, nego li se do tada običavalo«.[32] Petravić smatra, da je Čedomil ovom radnjom o kritičkim sistemima i metodama zavrijedio odličan položaj u povijesti hrvatske kritike, bez obzira do koje će se visine popeti u budućnosti.

Petravić ističe značenje Čedomilovih studija Nakon 400 godina i Novija hrvatska lirika, kao najboljih njegovih radnja: ... »Nema više natrpanosti tuđinskih citata. Pogledi su na našu književnost novi, zreli, samonikli, i sve je lijepo sređeno na svome mjestu. Književne prilike prikazuje općenitim sintetičnim crtama. U jednom riječ, dospije do potpune kritičke zrelosti, do pisca ravna svjetskim kritičarima«.[33]

Ovom studijom Petravić je doista otkrio Čedomila i ujedno dao nekoliko zapažanja, koja su od velike važnosti, kad se radi o literarno-historijskom smještanju književne pojave Jakše Čedomila. Tim nije završeno njegovo zanimanje za Čedomila. U članku »Tri neizdana hrvatska pisca iz Dalmacije«[34] žali, da njegovi radovi nijesu izdani bar u izboru. Inače Petravić sa zadovoljstvom spominje, da je njegovu studiju o Čedomilu Ljubomir Maraković u cjelini uvrstio u antologiju hrvatske književne kritike (izdanje Minerve). »Najveću zadovoljštinu učinio je Čedomilu A. Barac u knjizi Hrvatska književna kritika, gdje je Čedomil prikazan kao centralna ličnost sve hrvatske književne kri-

[31] Treće studije i portreti, str. 13.
[32] O. c. 20.
[33] O. c. str. 35.
[34] Obzor, 12. IV. 1938.

tike do rata i prihvaćena moja misao, da je Čedomil Jakša osnivač hrvatske moderne kritike« — veli Petravić.

Antun Barac je dao literarno-historijski portret Čedomila. Kako se radilo samo o hrvatskoj književnoj kritici, u njegovoj radnji nijesu uzeti u obzir Čedomilovi radovi na stranim književnostima, pa se ni ovaj rad ne može uzeti kao iscrpna studija o Čedomilu kritičaru. Konstatacije A. Barca prvorazredne su. U početku studije određuje pravo značenje Jakše Čedomila u našoj kritici: »Jakša Čedomil bio je prvi hrvatski kritik, koji se nije zadovoljio ulogom referenta o novim knjigama, ni ulogom estetičara, koji analizira djela prošlih vremena, nego je htio da sistematski, s određenog stajališta, promotri cjelokupnu hrvatsku književnost. Ujedno je on prvi hrvatski kritik, koji svoj posao nije radio ni kao publicist, ni radi uredničkih dužnosti, ni zbog profesije, nego jedino iz ljubavi prema književnosti«.[35] Kritičari prije njega stekli su književnu naobrazbu na domaćoj knjizi, a Čedomil je naprotiv još kao dječak malo čitao na hrvatskom. Barac iznosi razne Čedomilove postupke u ocjenjivanju, da na koncu dadne konačnu bilancu i odredi njegovo značenje. Došao je do zaključka, da nije uvijek upotrebljavao istu kritičku metodu, niti je u potpunosti odredio stanovište, prema kojemu je sudio. Bijaše kritički eklektik svoje vrste, kojegdje pače impresionist. Nije bio vezan na jedno gledište, nego je prema karakteru djela improvizirao i način kritike. Zahtijevao je od stvaralaca spontanost, psihologiju, upotrebljavao je zapadno-evropska mjerila u kritici, bio nevezan na neke kritičke škole i uporno nastojao oko unošenja što više zapada u našu knjigu. Brz rad dovodio ga je do potivurječja. Trajna mu je zasluga, premda nije izvršio svoj program, što je modernim metodama počeo vršiti reviziju književnih vrednota, povezao našu literaturu s Evropom, kritičku metodu učinio gibljivom i blizom životu, te »hrvatsku kritiku oslobodio od površne publicistike, profesionalnog referenstva i pedagoških crta«.[36]

Čedomil je imao tijesne odnošaje, pismene i osobne, s mnogim talijanskim piscima, koji su ga cijenili kao kritičara i molili ga, da bi im rekao svoje mišljenje o njima. Talijanska je kritika odmah zapazila vrijednost njegovih radova. Maria Dell' Isola kaže za Čedomila, da du reputacija književnog kritičara počiva na čvrstim temeljima, jer su njegove konstatacije prvoga reda. Ipak nalazi, da je Čedomil u svom radu slabije proučio talijansku poeziju pred Carduccijem, pa odatle i neke netočnosti. Prikaz samoga Carduccija dobar je, po njenu sudu, i objektivan: Io faccio merito allo studioso, jer la sua qualitá di sacerdote, d'aver sorvolato sull' Inno a Satana, intorno al quale la sua penna avrebbe potuto cosi facilmente ripetere le volgari idiozie, rafforzandole di motivi canonici. Discrezione che rivela in lui l' uomo di gusto, nutrito di bone lettere, che penetra e comprende.[37] Maria

[35] Hrvatska književna kritika, 148.

[36] O. c. 181.

[37] Maria Dell'Isola: Carducci nella letteratura europea, 1926. 208—209.



Dell'Isola ističe Čedomilovu nepristranost i oštrinu suda,[38] a Calvi uz neke zamjerke priznaje, da je Čedomil osnivač moderne hrvatske kritike: . . . una figura di primo piano nella storia della critica letteraria croata.[39] Ističe posebno, da je Čedomil sretno doveo u vezu opće kulturno stanje s književnim u prikazu talijanske poezije.[40] Puštajući po strani ispitivanje Calvija o Čedomilovim izvorima, mnogo je značajnije, što veli o njegovu načinu pisanja: Il Čedomil rivela, secondo me, una particolare abilità, a formulare in brevi sintesi i giudici intorno alle varie raccolte dalle opere del Carducci, che bene spesso ci presenta con un garbo non privo di spigliate originalità.[41] Calvi napominje, da je Čedomil gotovo profetski rekao, kako je Carducci uputio talijansku mladež na put slavne predaje, jer je to potvrdio Carducci sedam godina kasnije u govoru mladeži, prilikom svoga jubileja.[42] Calvi drži, da je Čedomilova staleška pripadnost odlučivala u sudu o Carducciju, u čemu se Calvi ne slaže s Marijom Dell' Isola. Stvarno ova ima pravo u svojoj tvrdnji, da na Čedomilov sud o Carducciju nije ni u koliko utjecao njegov svećenički poziv. Čedomilovim radovima o talijanskoj literaturi pozabavio se ukratko i Maver, veleći, da je pisao kao stručnjak, dok su Šrepel i slični pisali slučajno i uzgredno.[43] Spomenuti talijanski kritičari priznali su Čedomilu savjesnost u radu i oštrinu prosuđivanja. Calvi je iznio nedostatke, ali je opet najbolje podvukao pozitivne strane Čedomilova rada.

Pregledavši sve što je rečeno o Jakši Čedomilu, ovaj bi mogao biti zadovoljan s bilancom, koju učiniše stručnjaci. Negativnih sudova bilo je vrlo malo, izrečenih većinom u polemikama. Vrijedno je istaći tek nekoliko ozbiljnih prigovora. Petravić i Barac pronašli su u njegovu radu brzinu, pa odatle u nekim člancima pogreške, koje iz toga slijede: neprokuhanost građe, nepreglednost rasporeda, stilska nedotjeranost, padanje u kontradikcije. Bez sumnje ima radova, kod kojih je brzina pisanja opipljiva. Velika radnja o Tolstoju, ako se pogleda rukopis, nosi na sebi očit biljeg prebrzog slaganja građe. Što Čedomil kaže, da je prijevodom u Nadi mnogo izgubljeno, baš ne stoji, jer upravo proučavanjem rukopisa dolazi se do zaključka, da je on gromničavo radio, neka poglavlja uopće nije ispravljao, a druga ostavljao nedovršena, iako su završena. Sva izvješća o našoj i o stranim književnostima u Glasniku Matice Dalmatinske upravo su letimično nabačena zapažanja, bez dubljeg poniranja u prednost. Brzina rada opaža se i u nekim značajnijim radnjama. Programatski članak »Naše književne nevolje i pritika« nije dovoljno jasan, jer je za onakovu građu trebalo ispisati čitavu studiju. Taj je članak mogao biti od koristi samo stručnjacima. I studija o romanu nije pregledna, jer se

[38] L. c.

[39] Calvi: Carducci presso gli Slavi meridionali, 1933. p. 34.

[40] O. c. 37—38.

[41] O. c. 40.

[42] O. c. 41.

[43] U zborniku posvećenu V. Rossi i posebno odštampano pod naslovom »Un cinquantacennio di studi sulla letteratura italiana« (1886.—1936.), 1937. p. 40.

mnogo služio tuđom literaturom. Sličnih nedostataka ima u više radnja: o Hipolitu Taineu, Shelleyu, Nietzscheu. U Uspomenama požalio je, što je pisao o Shelleyu i Taineu.

Gotovo svi kritičari zabilježiše kao Čedomilov nedostatak zatrpavanje radova navodima u stranim jezicima. Petraviću je to smetalo preglednosti, a drugi dobiše dojam, da Čedomil hotice pokazuje svoju načitanost. Najžešće se oborio na njegove citate I. M. O... jić, tvrdeći, da Čedomil ima namjeru da opsjeni javnost, a u stvari uopće nije proučio navedene pisce. Čedomil je naslutio, da će biti prigovora tomu, pa u Uspomenama opravdava svoj postupak: Osjećao je potrebu, da kao još nepoznat kritičar podkrijepi vlastito mišljenje. Za neupućene čitače i prosječnu publiku bila je poteškoća s tim navodima na tuđem jeziku. Čedomil kao da nije za njih pisao, stoga ih je rijetko prevodio, a u brzini rada nije označivao ni izvore. Težak je prigovor sa strane I. M. O... jića, da je Čedomil naslijedio raboš citata i rasipavao ih gdje bilo. O neistinitosti toga može se svatko uvjeriti, ako pogleda njegovu biblioteku i ostavštinu. Po knjigama stranih kritičara Čedomil je mnogo bilježio i redovno na kraju knjige popisao sva značajnija mjesta, tako da su mu potrebni citati bili uvijek pri ruci. On je radio prema pročitanim knjigama i pribilježenim karakterističnim mjestima. Barac je napomenuo, kako je Čedomil citirao u dva navrata na engleskom jeziku, kojega nije poznavao (prikaz o talijanskom pjesništvu... i u članku o Shelleyu). Tomu se može dodati Čedomilov navod jedne poslovice na kastilskom jeziku, kojega također nije poznavao (K. Š. Đalski — Iskra. 1891.) Čedomil je to požalio u Uspomenama, a sličnih pojava može se naći i kod drugih, jednako valjanih kritičara. Bilo je kod njega nešto oprostive taštine.

Da je Čedomil živ slušao sve priznate mu vrline, sigurno bi ga to ispunilo veseljem, premda je bio nezadovoljan s onim, što je o njemu bilo napisano za njegova života. Svoje Uspomene počeo je pisati 1911., nešto iz dosade, a nešto — veli unutra — potaknut Marjanovićevom knjigom Iza Šenoe, smatrajući, da se Marjanović nije dovoljno uživio u prikazano razdoblje. Čedomil tvrdi, da je Marjanović čedo Brandesa, i to njegova djela Hauptströmmungen..., a trebalo bi napisati djelo o istom razdoblju s drugoga stajališta. Dalje tvrdi, da Marjanović nije shvatio njegova rada, pa ni Petravić, «koji mi je donekle najsrodniji«. Počinje pisati Uspomene upravo dvadeset i pet godina poslije prvog svoga članka, a na to ga nuka »nešto i uvjerenje, da će ipak kad tad još tkogod svratiti pozornost na moj kritički rad«, i bolje shvatiti njegov posao. Ne piše ih za širu publiku, nego za kritičare. Svojim nedovršenim Uspomenama Čedomil nije pružio mnogo podataka za bolje razumijevanje njegove kritike, no i bez obzira na to, da li bi Čedomil bio zadovoljan izvodima kritičara, dužnost je književne povijesti, da mu odredi mjesto u povijesti naše kritike.



## III.

Kritici su istakli, da je Čedomil bio sposoban da stvara književne pokrete. Petravić i Barac napominju u tom smislu njegovu suradnju u Iskri, zatim u Novom Vijeku i u Glasniku Matice Dalmatinske. On je te listove doista svojim imenom podržavao na visini, ali književne nevolje ondašnjeg vremena bijahu jače i ugušiše ih, a s tim i on ostade bez časopisa, u kojem bi radio. Nema sumnje, da su njegovi radovi u Iskri i Glasniku Matice Dalmatinske najbolji, zapravo jedini, s kojima se mogao takmiti list sa sličnim časopisima u inozemstvu. Tako je bilo i s Novim Vijekom, premda je Tresić nastojao dati listu kulturni pravac i donekle povući za sobom i Čedomila. S pravom su istakli njegovo nastojanje oko što boljih uslova za književni život pisaca, izdavački rad i t. d. Još to nije dosta, da se Čedomilu prizna prvenstvo u otvaranju vidika i stvaranju književnih pokreta. Živeći u prisnom dodiru s književnošću. Čedomil je imao u pregledu sva moderna književna nastojanja i struje, pa je velikom strpljivošću donosio u člancima najsvježije tekovine literature. Za razliku od svojih kritičkih vršnjaka poznavao je kritičke prvake u cjelini, pa odatle prednosti u njegovim shvatanjima književne problematike. Spomenuto je, kako su sva pitanja, koja je Čedomil proučavao, nabačena od prijašnje kritike, ali je značenje Čedomilovo u tom, što je cjelovitije poznavao kritičke probleme, pa je mogao davati pobude u svim pravcima.

Čedomilovo zasebno mjesto u našoj kritici možemo lako utvrditi kritičkim ispitom njegovih ideja. U vrijeme najžešćih borba za književne pravce očuvao je mirno držanje prema književnim pojavama, koje su imale bar neke preduvjete za ostvarenje umjetničkih vrednota. Otvarajući vidike našoj publici i piscima, nije se ograničio na ovaj ili onaj pravac, nego je prikazivao sve: realizam raznih tipova, naturalizam, psihologizam, idealizam, simbolizam, Parnas i t. d. Svi ti pravci u očima Čedomila imađahu umjetničkih elemenata, kojima je oplođena svjetska književnost. Nije vezao sudbinu literature uz jedan pravac. A. Barac zapazio je, kako je Čedomil u prvim godinama izražavao simpatije za neke pravce (realizam) s uvjerenjem, da je u njima budućnost književnosti, ali je kasnije ozbiljno posumnjao u čvrstoću i trajnost pravaca.[44] Ne samo da je posumnjao, nego je posve odbacio mišljenje o trajnosti struja, vjerujući samo toliko, da struje nastaju, iživе se u nekoliko uspjelih djela i nestaju pred drugim književnim pojavama. To uvjerenje postade njegovim osnovnim gledanjem. U tom je jedna značajka Čedomilove kritike, pa Barac ispravno zaključuje: »Značenje Jakše Čedomila u hrvatskoj kritici u tome je što se on, razmatrajući književna djela, nije slijepo ograničio na jedno stajalište, nego je, s velikom pokretljivošću duha, pokazivao smisao za sve ono, što ima vezu sa životom umjetnosti«.[45]

[44] Hrvatska književna kritika, 160.
[45] L. c. 175.

Tri osnovna Čedomilova gledišta na literaturu stoje u logičnoj vezi: vitalističko shvatanje literature, relativizam pravaca i književni kontinuitet narodne literature, i čine glavninu njegova prinosa našoj literarno-kritičkoj baštini. Čedomil nije upao u književno-teorijsku zabludu, da jedan pisac može iscrpiti jedan predmet u svom djelu. Bio je duboko osvjedočen, da pisci mogu stvoriti osobnim gledanjem na isti predmet više zasebnih umjetničkih tvorevina. Makar bio isti predmet obrađen, u raznim vremenima dobiva on različne izglede, pa je Čedomil u vezi s tim i naglasio, kako ne može jedno životno gledanje biti valjano za sva vremena ni u letiraturi. Bez sumnje, ovo je logični zaključak iz načela o utjecaju duhovne i zemaljske atmosfere, duhovne dakako više, a ta, kako znamo, mijenom vremena dobiva razne forme, koje opet utječu na umjetničko stvaranje. To je također primjena Taineova momenta, t. j. literaturu treba shvatiti u času njena stvaranja: kakova je onda bila duhovna atmosfera, takova će biti i literatura. Čedomil nije usvojio Taineove principe u njihovoj ukočenosti, nego je od njegovih stavaka stvorio svoje žive principe o relativizmu struje. Ako se stvar malo dublje promotri ni Taine nije drukčije shvatio problem, iako ga je formulirao na svoj način. Proučavanje grčke i nizozemske umjetnosti u određenim epohama značilo mu je istodobno određivanje životnih forma toga vremena i naroda.

Opet mora biti spomenuto, kako Čedomil nije pao u krajnost, da koristonosnim zahtjevima uguši artističke tendencije literature. Petravić je primijetio, da je Čedomil u tom donekle pretjerao. Nema sumnje, da je Čedomil naginjao više tendencijskoj knjizi, ali ne u onom lošem i običnom shvatanju, nego u višem značenju, naime, da je literatura oblik života. Bio je uvjeren, da može uspjeti književnost, u kojoj nije izbio nijedan problem, ali ispravno primjećuje, kako književnost ne živi trajno od umjetničke komponente, nego od umjetničke komponente kao oblika neke životne forme i nazora. Umjetnost ne živi u zraku i bez veze sa životom, kao što život može izbiti bez umjetničkih oznaka. Ona živi kao određena umjetnička forma života. Život nije postao bezuslovan postulat umjetnosti, nego je umjetnost nužna posljedica života, pa je nemoguće, da bude bez veze sa životom. Nije nikakav sofizam reći, da i krajnji artizam može biti forma života jednog naraštaja, i kao takav doći do izražaja u literaturi. To ne znači, da je bez veze sa životom, nego naprotiv, jer je postao životnom formom, došao je do izražaja u umjetnosti. Boreći se za vitalističko shvatanje književnosti, Čedomil je imao na pameti najprije ovo značenje kao literarnoteorijski problem, a nije zaboravio za njegovo praktično značenje, naime odnos nacionalizma i literature, oko čega se inače lomilo koplje sitnijih naših kritičara za borbe Starih i Mladih. Deduktivnim načinom raspravljao je o ovom pitanju, i riješio ga tako, da narodna književnost doista ima i forme narodnoga života. Čedomil je vjerovao u literaturu i njenu moć kao oblik ljudske djelatnosti. U njoj je gledao trajniji i jači oblik borbe za održanje, više nego u ijednom drugom obliku narodnih žrtava.



Čedomil se borio za kontinuitet narodne književnosti. Ni ovo se ne smije shvatiti u banalnom smislu, kao da u literaturi ne može biti naglih razvoja, pače i revolucija. Dok su neki gledali usporiti književni razvoj, on je pokazao toliko razumijevanja za najnovije struje, da ih je sam popularizirao. Ipak je oprezno postupao iz uvjerenja, da u literaturi nema nerazjašnjivih kovitlaca i nepredviđenih preokreta. U životu vrijedi zakon kauzalnosti, a tako mora biti u literaturi, pogotovu u književnosti jednoga naroda. Nikakav književni pravac nije u isto doba zahvatio čitav svijet. Dok u jednoj zemlji ili čitavom dijelu zemlje vlada romantizam, dotle će drugdje uskrsnuti drugi pravci, i bilo bi besmisleno, kad bi književnost jednoga naroda išla za strujama, bez obzira na vlastiti život i književni razvoj. Nastao bi kaos, splet strujanja i nerazumno trčkaranje za novostima, prema tomu za koji je pravac koji književnik čuo. Sve to ne bi imalo veze sa životom naroda. Ritam života uvjetuje književni razvoj i stvaranje novih pravaca. Čedomil je to imao na pameti pa je na temelju takova uvjerenja pristupao k Martićevu djelu, a u ocjeni Kumičića upozorio na važnost ovoga problema. U načelu nije bio protiv Mladih, koji su pošli u svijet i tražili nove pobude, ali je zapazio, kako su obezglavili pa su pošli za raznim strujama, da pravo nijesu znali, koliko će ih narod razumjeti. Čedomil je vidio tu nepriliku Mladih i vraćao ih samima sebi i narodu. Da im pomogne, tumačio je struje, a kad nijesu slušali, onda je pustio, da lutaju i na neuspjelim djelima uvide nedostatnost programa. Princip kontinuiteta, koji je Čedomil zastupao, nije imao plitko značenje puževa micanja, nego je bio logički zaključak iz vitalističkog shvatanja književnosti: u svijetu nema bezrazložnih skokova, nema ih ni u literaturi, a kad ih nema u općoj literaturi, ne može ih biti ni u narodnoj. Osnovi Čedomilove kritike nabačeni su površno prije njega, ali u cjelini nijesu postali temeljima kritike nijednoga našega kritičara kao kod njega. Ti principi toliko su sočni i bogati, da oni rješavaju mnoge prigovore, na pr. da se Čedomil nije vezao ni za jedno kritičko stanovište, i da je bio elektik. To je bilo sasvim naravno. Ako je odbacio vjerovanje u apsolutnu vrijednost struja, morao je odbaciti i uvjerenje o nepogrešivosti kritičkih pravaca i kritičara, uzevši u obzir, da kritika prati literaturu. Kritika je jedna književna vrsta, pa slijedi sudbinu srodnika.

Jakši Čedomilu pripisuje se u zaslugu, da je više od drugih upotrebljavao evropska mjerila i trajno nastojao povezati domaću književnost sa stranima. To je neosporna činjenica, i čini ga predstavnikom te tendencije u našoj kritici. Vidjelo se iz raznih utjecaja, kako je samo za vrijeme rane mladosti bio pristupačan zagrijanosti za pojedine struje. Što je više dozrijevao te stjecao životnoga i književničkog iskustva, s manje zanosa je govorio o vrlinama pojedinih struja i ljudi. U tom je razlika među njim i ostalim našim kritičarima, koji bi doznali za koje tuđe ime ili pravac, te se njemu sasvim predati, uvjereni, da je to konačna riječ u umjetnosti. Čedomil je dosta rano stekao iskustvo, miješano s razočaranjem, da u ljudskim, pa i književnim vrednotama, ne treba gledati savršenost.

U svom kritičkom radu lutao je Čedomil evropskim književnostima, tražio svugdje najbolje elemente, ali se na kraju svoga djelovanja povratio donekle rođenoj grudi. Nastojao je, da se na vlastitom tlu, od vlastitih narodnih sokova stvori vrijedna književnost. Od strane možemo primiti tek toliko, da zanavljamo svoju krv. Čedomil je u početku previše pošao za evropskom kritikom, a kasnije se sve više ohlađivao, stekavši uvjerenje, da književnost ne može biti izgrađena na bilo kako savršenim evropskim načelima, ako pisci dotičnog naroda nemaju talenta, i ne stoje u prisnom dodiru sa zemljom, u kojoj živu, i iz koje njihov talenat vuče životne sokove. Narodni književni velikani hrane se, slično pelikanu, krvlju svoga naroda. Tako je Čedomil sveo na pravu mjeru evropska mjerila i zahtjev za narodnom književnošću. To je pravo značenje Čedomilovih evropskih kriterija i uopće njegova hoda za Evropom.

U našim povijestima književnosti stalno se povlači tvrdnja, da smo mnogo zaostajali za evropskom književnošću i kritikom. Tu je samo dio istine. To dokazuje bjelodano slučaj Jakše Čedomila. Sainte-Beuve i Taine napisali su svoja djela prije Čedomilovih radnja, ali nije njegova krivnja, što je došao vremenski iza njih. Inače kasniji francuski i talijanski kritici: Brunetière, Zola, Lemaître, France, Vogüé, Morice, Pelissier, Panzacchi, Nencioni, Bonghi, Chiarini, preneseni su k nama s vrlo malo zakašnjenja. Čedomil je pratio gotovo u stopu kritiku tih dvaju naroda. Ovdje ne treba navoditi izlazak pojedinih knjiga kritičara i Čedomilovo citiranje njih, jer se tijekom radnje moglo lako uvjeriti o vrlo malom, a nekada nikakovom vremenskom razmaku. Osim toga spominje se kao utvrđena činjenica, da je naša Moderna došla iz Njemačke odnosno Češke, a da se u svojim osnovnim književnim pogledima Moderna ne može zamisliti bez francuske literature. Tako bi sloboda umjetničkog stvaranja, artistički autonomizam ili, običnije, nevezanost književnosti uz moral došli k nama iz drugog izvora, a ne iz prve ruke.[46] Međutim ovi problemi nijesu došli k nama posredno u svim slučajevima. Čedomil ih je poznavao iz prve ruke, a ne preko njemačke ili češke kritike. Kritiku ovih naroda nije gotovo poznavao. Čedomil je poznavao romansku kritiku u izvorima, a tekovine francuske kritike prenosio je u najsvježijem prinovama. Miloš Savković nije uopće proučio utjecaja francuskog naturalizma na Čedomila,[47] a koliki je bio utjecaj Zole na Čedomila, može se dobro vidjeti iz Čedomilove studije o romanu.

Kad je govor o utjecajima strane kritike na našu, Čedomil ima izniman položaj. Dok su drugi primali utjecaje sa zakašnjenjem i nepotpuno, jedini Čedomil bijaše u toku najnovijih strujanja. Bijaše to u tolikoj mjeri, da mu je utjecaj strane kritike i škodio. Njega je

[46] P. Skok: Francuska književnost 19. i 20. vijeka, 1939. str. 11—12. Toga je mišljenja i Miloš Savković: L'influence du realisme français dans le roman serbocroate, 1935.

[47] A. Barac u prikazu Savkovićeve knjige L'influence du realisme français... Slavia (Prag), 1937—1938. str. 270—273.



ta kritika satrla, pa je u mnoštvu utjecaja bio u opasnosti, da izgubi vlastitu osobnost. Bilo bi možda bolje, da je manje primao, jer bi više stvarao. Čedomil je u tom paradoksalna pojava naše kritike, donekle žrtva evropske kritike, dok su drugi bili tragične pojave zaturenosti s obzirom na evropsku kritiku.

Milan Marjanović posvetio je dosta pažnje tako zvanom romanskom pokretu (Iza Šenoe) i među glavne suradnike u tom pokretu ubrojio Jakšu Čedomila. Tu misao o Čedomilovu sudioništvu prihvatio je i Petravić, veleći, da bi taj pokret možda preporodio našu literaturu, da je mogao doći do potpunog razvoja. S tim u vezi Marjanović dovodi čitav sukob pokoljenja, koji počinje oko 1895. navalom na realizam. Godine 1893. pokrenuo je Folnegović Prosvjetu s izrazitim idealističkim tendencijama, brzo iza toga izlazi Novi Vijek (1897.) s istim težnjama, dok nije i Vijenac zaplovio tim pravcem pod uredništvom Bartola Inhofa. Ovaj pokret Marjanović veže s evropskom reakcijom protiv pozitivizma i naturalizma. Spiritualistička reakcija pojavila se i u našoj literaturi, a u tom pravcu najjače su djelovali pisci i kritičari Dalmacije: Sabić, Čedomil, Petravić, Stj. Ilijić, Tresić-Pavičić, Politeo, Šegvić, koji stvoriše književni pravac o spoju romanizma i idealizma pod utjecajem Brunetièrea.[48] Međutim reakcija na realizam-naturalizam nije se odvijala u jednom pravcu. Brunetière je zapazio u čitavoj Evropi opći val odvraćanja od pozitivizma, a vidne znakove toga gledao je u simbolizmu, okultizmu, Wagnerovu shvatanju glazbe i t. d. Iza Francuske reakcija zahvati druge zemlje: Italiju i Njemačku (Hermann Bahr: Zur Ueberwindung des Naturalismus). Marjanović veoma dobro luči pojmove, kad kaže, da se reakcija protiv pozitivizma ne smije tumačiti kao tradicionalni idealizam ili kršćanstvo, nego uopće »preporod psihizma, preporod subjektivizma, koji je reagirao protiv pretjeranom objektivizmu«,[49] jer je uz kršćanski idealizam običnoga shvatanja, Brunetière mislio i na ovakav tip idealizma. Marjanovićevo upozorenje je suvišno, jer to jasno proizlazi iz knjige La Renaissance de l'idealisme od Brunetièrea. Tu je pisac konstatirao opću reakciju na naturalizam, a ova je reakcija imala razne oblike: kršćanski idealizam, simbolizam, dekadentizam i slično.

Reakcija se razvijala prema Marjanoviću u dva smjera, i oba su došla do izražaja kod nas: romanska idealistička reakcija i germanska sjevernjačka, ili kako je Bahr zove: »romantika nerva«. Obje reakcije nijesu bile identične. Romanska se razvila poglavito u romanskim zemljama pod utjecajem katolicizma, koji je uvijek bio odlučan čimbenik u tim zemljama, a germanski idealizam bijaše neka spontana potražnja novih senzacija iz područja duše. Po Marjanoviću idealistički pravac slijede Stari, a romantiku nerva Mladi. Prvi tip zastupan je po piscima iz Dalmacije, a drugi po piscima iz banovinske Hrvatske.

[48] Milan Marjanović: Iza Šenoe, 92.

[49] O. c. 99.

Oba tipa su bila moderna, pa dodaje, da zastupnike romanskog idealizma ne možemo nazvati pravim »starima«.[50] Marjanović zaključuje, da bi iz sukoba tih dvaju tipova reakcije nastalo u hrvatskoj literaturi pomlađenje, da to ne smete nešto treće, »što se je stavilo po srijedi, a to su bili oni pravi Stari, koji su s novim i mladim idealističkim pokretom pomiješali naš stari prazni tradicionalizam, pridodali površnost i ignoranciju, te se oborili na Mlade pobrkavši naravni razvoj stvari, unašajuć u borbu sve drugo nego čiste kulturne i literarne momente«.[51] Marjanović ponovno ističe razliku među dalmatinskim zastupnicima idealizma i sjevernim, tako zvanim pravim Starima, koji su shvatili idealizam (Marković, Arnold, Kuhač, Hranilović) »kao neko sredstvo konservacije«,[52] dok je južnjacima bio kulturna potreba, poluga i otporna daska za dalji rad. Stari u Banovini padaju u sentimentalizam, malo proučavaju Brunetièrea i pesimisti su, dok su Dalmatinci radiniji. Kad su južnjaci vidjeli razlike, koje ih dijele od ostalih pisaca i pravaca, osnovaše za se list Novi Vijek. Drugi se raštrkaše po svijetu i pokrenuše svoje listove (Beč — Mladost, Prag — Hrvatska misao, Zagreb — Nova Nada). Novi Vijek imao je određenu političku i kulturnu fizionomiju, a u beletristici i kritici toga lista nalazi Marjanović literarni racionalizam i kritički eklekticizam. Nijednom kritičaru Novoga Vijeka nije mogao priznati osjećaj za jedinstvo stila, jer su posezali za raznim uzorima. Tako i Čedomil ne bi imao osjećaja za kritičko i stilsko jedinstvo, premda je »pokazao razmjerno veliku liberalnost i nezasukanost«.[53] Do toga uvjerenja došao je Marjanović analizom Šegvićevih, ne Čedomilovih članaka.

Marjanovićevo izlaganje doima se kao spretna, ali ne uvijek uvjerljiva konstrukcija, na način Brandesovih širokih zahvatanja, što je i Čedomil primijetio u Uspomenama. Od njegovih izvoda može se primiti podjela, naime, da je krajem prošloga stoljeća u našoj literaturi postojao trializam: Stari, Mladi i romanski smjer u Dalmaciji. U sukobu su bili prva dva, dok treći ne predstavlja jedinstvenu cjelinu nego slučajnu skupinu, i sudionici se među sobom oštro razlikuju. Nikada nijesu formulirali principe svoga pokreta, kao što je slučaj sa Starima i Mladima — predstavnicima romantike nerava.

Romanska orijentacija u našoj književnosti starijeg je datuma. Šenoa, u borbi s njemačkim književnim uplivom, svratio je pažnju na francusku literaturu, a njegove kritike — u stvari familijarne kozerije — upravo su uspjeli primjerci francuskog načina raspravljanja o literaturi. Čedomil je nakon nesistematskih pobuda Šrepela i Iblera najstručnije pošao njegovim tragom silom prilika, jer je kolijevka njegova rođenja bila stoljećima u sjeni romanskih utjecaja. U prvim godinama stajao je pod utjecajem talijanske kritike, a kasnije pođe za francuskom, koju je svestrano pratio do kraja svoga djelovanja.

[50] O. c. 105.
[51] O. c. l. c.
[52] O. c. 115.
[53] O. c. 137.



Bilo bi logičnije, da je Čedomil ostao u talijanskoj literarnoj sferi, jer se nalazio u prisnijem dodiru s njom. Tako nije bilo, jer Italija nije pružila tako bogat književni i kritični život kao Francuska, pa je Čedomil iz književnih potreba otišao prema Francuskoj. Ta orijentacija, nije bila takove prirode, da bi od toga svijesno stvarao neku školu i književno-kritički pravac u našoj literaturi. Istina, Čedomil se u mnogo čem inspirirao na romanskim literaturama i to prenosio na naše tlo, ali bez namjere, da od toga stvara službenu školu ili zaniječe druge dobre utjecaje. U radnjama nije toliko nagovarao, da se pođe njegovim tragom. Jednom samo svratio je pažnju Vijencu, da bolje prati razvoj latinskih literatura, jer je opazio, da naši pisci stoje pod uplivom novije francuske i talijanske književnosti, a kod ovih se struje naglo mijenjaju, te bi kritika morala upućivati pisce, da se ne izgube u vrtlogu tih struja.[54] Navijestio je opću reakciju na realizam i pozitivizam člankom »Novi pojavi na književnom obzorju«, gdje je prema Brunetièreu izbrojio sve pojave, koje nagovještaju tu reakciju.[55] Uz Čedomila se našlo i drugih pisaca, mahom Dalmatinaca, koji su se odgojili na romanskim literaturama i silom prilika sačinjavahu zasebnu skupinu, ne svijesnom diobom, koliko zemljopisnom nuždom.

Marjanović ispravno opaža, da je bilo osjetljivih razlika među Starima i dalmatinskim romanofilima, jednako kao među ovim zadnjima i modernistima. Ipak sukob nije nastao u početku s romanofilima, nego među Starima i modernistima. Romanofili su stajali po strani. Spor među Starima i modernistima bio je otvoren, imao je književno naličje, ali glavni sukob kao da se prenio na kulturno-politička pitanja, a književna komponenta bila je jedno vrijeme gotovo zaboravljena. Sukob je poprimio karakter kulturnog boja, što se indirektno održavalo u literaturi. Stari su stajali na statičkom principu i zatvarali književnost u uske narodne granice. Mladi su gledali usmjeriti je prema najmodernijim strujama bez obzira na narod i narodne granice. Dinamičko shvatanje nagnalo je Mlade u nekritično potraživanje svih mogućih pravaca, a Stari su stavljali ograde pred navalama modernista.

Predstavnici romanskog pokreta nijesu bili u početku umiješani u borbu, ali su bolje vidjeli nedostatke jednih i drugih. Morali su dakako doći u sukob s obadvjema strujama. Marjanovićevo nagađanje, da bi iz sukoba dalmatinskih romanofila i predstavnika romantike nerava nastalo pomlađenje naše knjige, samo je nagađanje, jer između romanske i germanske reakcije na pozitivizam nije bilo velikih razlika, bile su samo nijanse, pa Brunetière i Čedomil promatraju tu reakciju kao jedinstvenu u čitavom svijetu. Pravi sukob nastao je, i morao je nastati, između konservativnih Starih, koji su zagovarali neku vrstu realizma-idealizma, i Mladih, koji su se tomu protivili i iznosili druge poglede na književnost. Romanski pokret Dalmatinaca neko vrijeme ostao je po strani. Tek kasnije pojedini članovi pristaju uz Stare

[54] Katolička Dalmacija, 1897. br. 4.
[55] Narodni koledar Mat. Dalmatinske, 1898.

(Tresić, Šegvić), a drugi ostadoše van borbe (Sabić, Čedomil). Tako se pokret razdvojio uvirući jednim dijelom u struju Starih, a drugi dio ostade na nišanu jednih i drugih. Romanska književna struja raspala se upravo zato, što nije postojala kao organizirana skupina.

Gledajući iz historijske daljine pitanja oko sukoba pokoljenja, može se danas utvrditi kao sigurno, da je struja Starih i Mladih imala pozitivnih i negativnih crta. S obzirom na književna pitanja romanofili — tako ih je pravije nazivati — bili su najbliže književnosti, jer njihov najjači predstavnik, Čedomil nije htio proširivati borbu na kulturno polje. Da se nijesu rastočili usred borbe Starih i Mladih, i da su u svom krilu imali jače umjetnike stvaraoce, njihovo bi značenje bilo veliko, jer su ostali u području literature. Pitanje t. zv. romanskog pokreta u našoj književnosti nije do danas dovoljno proučeno, budući da nijesu proučeni glavni predstavnici romanofila. Ovi su išli korakom Evrope, a u našoj literaturi zapadoše među dva bata, i bijehu razmrvljeni, prije nego se njihovo djelovanje razvilo. Žestina borbe razvukla je i uništila članstvo romanofila, samo je Čedomil ostao na poprištu kao posrednik, dok nije zamuknuo godine 1903. Čedomil je dosljednošću vidovita kritičara posabrao pozitivne elemente jednih i drugih i tražio sporazum, spoj, suradnju. Ako se s ovoga gledišta ispita njegovo držanje, može se zaključiti, da je on najsintetičniji kritičar toga vremena. U tom je njegovo značenje u povijesti naše književnosti i njegov osobni doprinos kritici.

Od dosadašnje kritike i ocjenjivača ovo nije istaknuto, pa je potrebno tvrdnju dokazati. Iz poglavlja o Čedomilovu radu za borbe Starih i Mladih vidjelo se, da je Čedomil stajao po sredini, kušajući premostiti provaliju, koja je pukla među jednim i drugima. Sa Starima ga vezala potreba tradicije i kulta narodnosti, ali isto tako imao je zajedničkih pogleda s Mladima. Glavnom tekovinom Mladih smatra se, i Mladi su to isticali, njihova kritika. Predstavnici Starih naprotiv nazivali su njihovu kritiku depravacijom kritike i bolešću (Politeo).[56] Slično je pisao o njihovoj kritici Hranilović, kad su suradnici Svijetla poduzeli kritičku analizu sveukupnog hrvatskog života.[57] Čedomil je naprotiv tvrdio, da je kritika Mladih bila bolja od kritike Starih. Prema Ivanovu književna je struja od male vrijednosti, glavno je piščev individualni prinos,[58] a bijaše protivnik skrajnjeg individualizma, kojega naziva egotizam.[59] Poput Čedomila Ivanov je oduševljen za ilirski preporod i uopće vrednote starije literature.[60] Jelovšeka nije ubrojio među umjetnike,[61] napokon, u pitanju artizma i tendencije nije gledao alternativu, nego kao i Čedomil simbiozu dvaju elemenata.[62]

[56] Vijenac, 1900. 270.
[57] L. c. str. 646.
[58] Obzor, 1898. br. 40.
[59] Obzor, 1899. br. 138.
[60] L. c.
[61] Život, II. 33.
[62] L. c. 24.



Ivanova su napadali Mladi zbog pomirljivog držanja prema Starima,[63] stoga uzmimo najradikalnijega predstavnika Mladih, Marjanovića. I on je imao zajedničkih pogleda s Čedomilom. Poput Čedomila, napominje Barac, Marjanović je gledao u raspravi o kakvoj knjizi ili piscu obuhvatiti što više karakteristika vremena.[64] Marjanović je imao namjeru ispitati narodnu i kulturnu vrijednost starije hrvatske književnosti. Za Marulićeve proslave Marjanović je dao nekoliko misli sličnih Čedomilovim.[65] Marjanovićevo shvatanje vrijednosti književnih struja upravo je frapantno slično Čedomilovu, jer za Marjanovića književni pravci znače samo tehniku, a velikoga umjetnika ne stvara pravac, komu pripada.[66] Marjanović je iz pijeteta prema preporoditeljima toplo pisao o Preradoviću, a za kasnije pisce (Marković, Harambašić, Šenoa), nađe riječ opravdanja. On je otkrio Kovačića. Poput Čedomila vjerovao je u veliku vrijednost kritike kao posrednika među piscem i općinstvom, i u toj vjeri toliko daleko pošao, da je u knjizi Iza Šenoe krivnju za propast realizma našao u nedostatku kritike. Uvod u knjigu Iza Šenoe o vrijednosti naše književnosti do Moderne, pa misli o kritici sasvim se poklapaju s Čedomilovim mislima. Na koncu, u brojnim pitanjima o pojedinim piscima složio se s Čedomilom Marjanović: u Jelovšeku ne vidi umjetnika,[67] on hvali Vojnovićev Suton[68] i Tresićevu dramu Finis reipublicae.[69] Upravo je čudo, kako su se složili Marjanović i Čedomil, kad je trebalo napisati hvalospjev Vojnoviću. Milutin Nehajev, jedan od predstavnika Mladih, nastupio je za Moderne s mnogo temperamenta, ali u književnosti je tražio ogledalo života i vremena kao i Čedomil. Bio je protiv artističkog individualizma i držao, da ne će škoditi knjizi malo jače istaknuta tendencija,[70] jer naša književnost još nije izvršila svoju socijalno-moralnu funkciju, da se može prepustiti sumnjivim artističkim eksperimentima.[71]

Neki predstavnici Mladih složili su se s Čedomilom — doduše nešto kasnije — da Moderna uz sav nimbus nastupa i programa nije izvršila data obećanja. Tako Marjanović na kraju knjige Iza Šenoe sasvim iskreno priznaje, da Moderna nije donijela djela, nego izbacila na površinu starije i mlade epigone. Mladi su se više borili za slobodu stvaranja, nego su stvarali.[72] Iste misli ponovio je u članku Naša moderna beletristika.[73] Na to se povratio ponovno u članku Preporod hrvatske knjige[74] s tvrdnjom, da se u nas borilo protiv naturalizma,

[63] »Troji hunti v Horvatsku« od Stj. Radića u »Slovanski Prehled« (Prag, 1899.).
[64] Hrvatska književna kritika, 232.
[65] Nada, 1901. 266.
[66] Svijetlo, 1900. br. 15.
[67] Nova Nada, 1898. 167—168.
[68] Svijetlo, 1900. br. 21.
[69] Obzor, 1902. br. 139.
[70] Savremenik, 1907. 536.
[71] Nova Nada, II. str. 113.
[72] Iza Šenoe, 192—193.
[73] Hrvatska misao, 1902. 177.
[74] Lovor, 1905.

kojega nijesmo ni imali. Borba za Modernu nije imala za osnovu dublju ideologiju, nego se izrazila kao istrzano kidanje duhova. Nehajev je bio još oštriji u članku s ovakim natpisom: Canossa Moderne (Hrvatska, 1906.), gdje tvrdi, da je Moderna zadocnio pokušaj majmunisanja velikih evropskih književnih pokreta. Ivo Pilar je također tvrdio, da smjerovi u književnosti nemaju važnosti.[75] Nadalje reče, da za Modernu nije bilo ni društvenih ni psiholoških preduvjeta. Njeno je najveće značenje, da je postojala.[76] Čedomil je bio umjereniji, no što mu daje prednost pred ostalima, jest činjenica, da je on sve to zapazio u jeku borbe, a ostali kritičari kasnije, kad se čitavo pisanje moglo promotriti na temelju rezultata.

Bilo je potrebno iznijeti podudaranje s predstavnicima Mladih u glavnim književnim problemima, da se vidi, koliko je Čedomilov kritički pregled bio konstruktivan i sintetičan u najburnijem razdoblju naše literature, kad su najlucidniji kritičari gubili ravnotežu i prelazili u pamflet. Da su romanofili ostali kompaktni, imali bi gore spomenuto značenje, a ovako se istakao sam Čedomil kao čuvar najboljih književnih tradicija, što ga je vezalo sa Starima — i kao krčitelj novih putova, što ga je opet približavalo Mladima, da na taj način zajamči hrvatskoj književnosti razvoj na osnovi prokušanih narodnih ideala i evropskih tekovina.

Čedomilu je priznata zasluga, da je naše pisce i općinstvo upoznao s mnogim problemima književnosti, a što je sve Čedomil nabacio u svojim radnjama, vidjelo se, kad je bio govor o njegovim sposobnostima za otvaranje novih vidika. Njegova je zasluga, da su hrvatski pisci našu književnost bar počeli čistiti od neknjiževnih elemenata. Bilo je prije njega radikalnih poduzetnika (Dubravčić), koji su htjeli metlom izmesti sve uljeze u literaturu, ali ni jedan nije radio taj posao s toliko poznavanja predmeta. Bučni nastup prijašnjih kritičara, koji su ognjem i mačem prijetili, bio je negativne prirode, a Čedomil je kod svakoga pisca savjesno probirao pozitivne elemente. Njegovo je značenje u tom, da je marljivim radom doduše mnogo osuđivao, ali je opet istakao dosta pozitivnih strana naše literature i došao do zaključka, da imamo književnih imena, s kojima možemo bez straha poći u inozemstvo. Nije bio kritičar negativnih dispozicija, nego konstruktivni ocjenjivač, dajući svakomu mjesto prema zasluzi. A. Barac na kraju studije o Čedomilu ubraja mu u zaslugu, što je kritiku oslobodio publicističkih manira i uredničkih površnosti. Bez sumnje, tim odskače među našim kritičarima. Pisao je o književnosti iz ljubavi i uvjerenja, da zna nešto novo reći. Dok su ostali radili zbog zarade, a drugi zbog uredničkih dužnosti, jedini Čedomil stupi u književnost iz čistih umjetničkih pobuda. Kritika takova izvora redovno nadmašuje publicističku i novinsku reportažu. Kao urednik Glasnika Matice Dalmatinske osjetio je,

[75] Vijenac, 1898. str. 556.
[76] Nada, 1903. str. 214.



što znači pisati izvješća, i koliko kritičar može biti iscrpan i pravedan ocjenjivač. Na sreću u tom svojstvu ostade kratko vrijeme. Većinu kritika napisao je kao slobodan čovjek, u časovima dubokih unutrašnjih pobuda.

## IV.

Sve ove činjenice dovele su književne povjesničare do zaključka, da je Čedomil Jakša u potpunom smislu riječi osnivač moderne hrvatske kritike. Time je Čedomilu određeno mjesto i značenje u našoj kritici. Proučavanje njegova djela tim nije završeno, jer još preostaje kritički ispit, kojim će se spomenuti zaključak bolje utvrditi. Kritički prikaz ne mora biti izveden na temelju kojega kritičkog sistema. Može se postupiti na način sličan kao kod istraživanja vrijednosti književnika-stvaralaca u užem smislu riječi. Kod ovih ispitujemo formalne i tematske relacije s drugim piscima, njihovo mjesto u narodnoj ili općoj književnosti, na koncu, da li je dotični umjetnik primarna ili sekundarna stvaralačka pojava. Važno je utvrditi, da li je pisac svojim djelom izvoran, bez srodnika u domaćoj ili stranoj književnosti, je li samonikla pojava, koja svojim djelom stvara razdoblje, ili je plod škole i naslonjen na druge. U prvom slučaju smatramo pisca primarnom stvaralačkom pojavom, a u drugom slučaju drugotnom. Prvi je postao tako reći iz ništa — čudesni stvaralački fiat, a kod drugoga možemo pratiti nastajanje, znamo za njegovu umjetničku filijaciju. Analogno se može postaviti pitanje, da li neki kritičar po elementima svoje kritike, kriterijima i vidicima predstavlja iskonskoga pisca, ili se, kao dobar i talentiran poznavalac svjetske kritike, znao uspješno poslužiti u svojim radovima tuđim plodovima. Ovo krupno pitanje književne kritike nije gotovo ni načeto. Nemamo kritičkog pregleda, koliko je naša kritika išla svojim putem, je li dala nešto izvorno u baštinu opće kritike, a nemamo ni stručnih studija o utjecajima na naše kritičare, — jednom riječi nemamo studija o utjecajima evropske kritike na našu.

O Čedomilu Jakši u tom pogledu malo je rečeno. Ante Petravić tek je nešto natuknuo završnim riječima o njegovim zadnjim radnjama: »U jednu riječ dospje do potpune kritičke zrelosti, do pisca ravna svjetskim kritičarima.« Time je mnogo kazano. U svjetskoj kritičkoj literaturi ima nekoliko imena, za koje se može reći, da su svjetskoga glasa, jer svojim radom otkriše nove vidike i dadoše svjetskoj kritici originalne izvore za prosuđivanje. Imena Aristotela, Horacija, Boileaua, Lessinga, Tainea itd. smatramo svjetskim kritičkim imenima. Oni su imali utjecaja kroz stoljeća. Literarna nauka ovdje nije bila sitničava, da bi oduzela njihovu radu izvornost u nekim pitanjima, koja su možda prije njih natuknuta. Istom su ovi svojim radom nabačena pitanja razradili i stvorili čitav kritički sistem. Lessingova je zasluga, da je razgraničio umjetnosti u sukcesivne i simultane, a zna se, da je pitanje prije njega načeto. Ipak je on glavniji, jer je problem do kraja razradio. Elemente kritike Tainea nalazimo prije njega (rasu spominje Boulainvilliers, milieu abbé Dubos), ali Taine napravi od tih

elemenata književno-kritičku školu, kojom su se koristili naraštaji i narodi. Iza iskonskih kritičara dolaze drugi, koji na temelju radova istaknutih stvaralaca dadu svoj sistem, koji dakako nije potpuno izvoran, ali nije opet bez osobne note kao kakvo prepričavanje. Oni pripadaju među dobre kritičare, jer svojim radom daju nešto više od običnih kompilatora i eklektika. Na najnižem stepenu stoje kritičari, koji jednostavno ispisuju druge, poznaju ih doduše, ali ne znaju iz gotove građe izvaditi najživotnije elemente. Češće ne poznaju u cijelosti ni jednoga kritičara, kamoli čitavu kritičnu problematiku. Takovi ne poznaju stvar iz prve ruke, nego iz prijevoda, prikaza i fragmentarno. Kod njih upotreba priznatih kritičkih autoriteta izgleda kao paradno igranje imenima. Takovi ljudi nijesu znali vlastitim prinosom oživjeti preuzetu građu.

Poslije ovih konstatacija red je odgovoriti na pitanje, da li je Čedomil primaran kritičar, koji je kritičkom intuicijom osjetio neke književne probleme ili bar jedan problem, i na temelju toga izradio kritički sistem, prema kojemu je sudio? Je li toliko stvorio, da bi se mogao postaviti uz rame Tainea i Lemaîtrea, Sainte-Beuvea itd. Ante Petravić u navedenom mjestu ostao je neodređen, pa nakon gore provedene kategorizacije kritičara lakše je dodijeliti mjesto i Čedomilu.

Jakša Čedomil nije primaran kritičar. Nije u opću kritičku baštinu unio novo pitanje, kojim bi se generacije okoristile, niti je izradio sistem, da bi svojom sustavnošću i jedinstvom djelovao kao novost. Nije niti imao takovih namjera, pa je trajno govorio, da unosi u našu kritiku gotove rezultate svjetskih pisaca. Kako je malo na takovo što mislio, vidi se iz činjenice, da je sve svoje smjelije tvrdnje odmah naslanjao na tuđa imena. Držao je, da će mnogo učiniti, ako popularizira ustaljene zapadnoevropske vidike. Bilo bi preuranjeno, gotovo nenaravno, da je izgradio vlastiti sistem u vremenu i narodu, kod kojega nijesu još na čistu o osnovnim književnim problemima. Tko iole malo bolje pogleda u Čedomilovo kritičko djelo, lako će se uvjeriti o rečenom, pa ova tvrdnja ne će za Čedomila značiti podcjenjivanje. On ima mnogo zasluga i kritičkih priloga, po kojima će njegovo ime ostati trajno u povijesti hrvatske kritike.

Čedomil Jakša spada u skupinu kritičara, koji su gledali na književnost na temelju moderne kritike. Kritiku je poznavao u čitavom opsegu i točno lučio njezine bitne od nebitnih elemenata. On je pomoću tuđih elemenata izgradio svoje vlastito gledanje. Znao je izabrati najosnovnije elemente, učiniti ih bliskima životu i živoj književnosti. Takav je kritičar sekundarnog karaktera, jer se sastavine njegove kritike daju pronaći kod drugoga, ali često su ovakovi kritičari graničili s primarcima. Toliko su oživjeli umjetnička djela, da se njihova kritika može smatrati rekreacijom literature, nasuprot ukočenosti, znalačkoj sistematici i učenjačkoj simetriji primaraca. To su kritičari s prirođenim ukusom, kojima je svjetska kritika bila pomagalo, a njihov najsigurniji vodič bijaše prirođeni umjetnički osjećaj.



Poznavajući evropsku kritiku, Čedomil se u prvim radovima slijepo povodio za pročitanim knjigama, pa odatle neka nesavitljivost i autoritativnost. Ante Petravić zapazio je, da je Čedomil u kasnijim radovima rjeđe citirao, a tomu je uzrok, što se oslobodio prijašnjih uzora i sve manje osjećao potrebu naslanjanja. Brojno navođenje tuđih imena često je nedostatak autokriticizma, pa to je slučaj i s njime. Koliko je u prvim radovima zavisio od stranaca, vidi se po tom, što prve ocjene nekako vise u zraku. U njima je došla do izražaja literarna problematika, i glavni je interes svraćen na književna pitanja, dok se u daljim radovima sve više vraća na naše domaće, konkretne prilike. Čedomilovo dozrijevanje ne bijaše sporo, jer nakon dvije-tri godine njegova kritika dobiva jasnije obrise izvornoga gledanja, a strani kritičari služe mu kao dalje uporište.

Nameće se pitanje, do kakva je sistema došao Čedomil na osnovi strane kritike, po kom bi se moglo suditi, da je doista kritičar, koji je naučio od drugoga, ali stvorio i svoj sistem, prema kojemu je procjenjivao književna djela? Ima li u njegovoj kritici zasada, koje nijesu po svim elementima njegove, ali su njegovo djelo kao sastavljena cjelina? Je li njegov sistem nezaokružena, hibridna smjesa, ili elementi stoje povezano kao logična cjelina? U osvrtima na Čedomilovu kritiku spomenuti su osnovni principi njegove kritike: relativizam književnih struja, kontinuitet opće i narodne književnosti i vitalističko shvatanje literature. Ovo su najglavniji prinosi, koje u cijelosti i onako — kako ih je on shvatao, ne možemo naći ni kod jednoga kritičara, premda su glavniji momenti tih zasada preuzeti iz raznih kritičkih sistema. Zapravo prva dva gledišta izviru logično iz trećega, pa ako se dobro shvate izvori trećega, bit će jasna i druga dva.

Jakša Čedomil pojavio se u literaturi i odgojio se u doba cvjetanja realizma. Realizam je dobio naučne i kritične temelje teorijskim djelima Tainea i Zole, a poluga čitavoga pravca bijaše teorija o vjernoj reprodukciji života i okoline. Taine je dao školi naučnu osnovu teorijom o rasi, milieu i vremenskom odsjeku, a to ne znači ništa drugo, nego da literatura zavisi od života i životnih forma. Postoje li mijene u životu utjecajem rase, milieua i vremenskog razdoblja, nužno nastaju razne literarne forme. U svakom slučaju literatura postaje ogledalom vremena i života. Ona se pače ne može dijeliti od njega i promatrati kao zaseban svijet. Pogotovu se ne može stvarati bez veze sa životom, ili ako se stvara, redovno je nedonošče. Čedomil nije mnogo raspravljao o Taineovim principima, nego je iz njih povukao logičan zaključak o vitalističkom shvatanju književnosti i s toga gledišta promatrao svjetsku i našu književnost.

Shvaćajući literaturu kao oblikovani život, pošao je Čedomil dalje i zaključio na relativizam književnih pravaca. Drugim riječima, životne forme dobivaju tijekom vremena razne oblike, pa će tako biti i s umjetnošću. Nastajat će razne škole i struje, ali nijedna ne može sebi prisvojiti isključivu vrijednost, jer bi to značilo ovjekovječiti neku životnu

formu, a to ne biva u svijetu. Kao što životnim oblicima ne će biti kraja, tako ni umjetnost ne će nikada izreći posljednju riječ. Književne struje samo su stepenice u neprestanom razvoju, a po životnim zakonima pojedine struje nastaju, ostvaruju svoj program i starenjem nestaju, ustupajući mjesto drugima. Odatle u Čedomilovoj kritici optimizam i vjera u vječnu mladost književnosti. Premda je Čedomil svoje mišljenje formirao na realističnim naučnim izvorima, nije išao u svemu za njima. Bio je daleko od Zolina uvjerenja, da je realizam konačna književna forma.

Životni oblici u povijesti čovječanstva mijenjaju se nekim redom, postoji kauzalni vez među njima, pa je na temelju toga Čedomil zaključio, da u literaturi mora biti uzročnih veza, nadograđivanja, postoji kontinuitet, jednako u općoj kao i književnom mikrokozmu — narodnoj književnosti. I ovaj elemenat nije u cjelini Čedomilovo iznašašće, premda se dobro uklapa u njegova osnovna kritička gledanja. U Čedomilovoj obrani postepenog razvoja literature ne smije se gledati reakcionarsko pranje mrlja s lica starijih pisaca, nego zastupanje velikoga kritičkog problema o kontinuitetu književnosti, koji je on branio silom prilika i slučajno u obliku opravdanja starijeg pokoljenja, u vrijeme borbe Starih i Mladih. On bi taj princip zastupao i inače, sve da nije bilo Moderne, jer pripada osnovima njegova gledanja na književnost.

Osnovi Čedomilove kritike, iako su nastajali pod utjecajem raznih kritičara, u njegovu tumačenju primili su izvoran oblik. Po tim gledanjima Čedomil se doista može ubrojiti među velike kritičare. Marljivo je proučio kritiku i na temelju toga izgradio svoje gledanje, izvorno i logično, za razliku od drugih, koji su imenima i citatima zablještili javnost, ali na kraju ostali kritičari paljetkari. Ako i nije primaran u svjetskim kritičkim razmjerima, u našoj literaturi i našim kritičkim okolnostima može se smatrati primarnim kritičarom, jer za naše prilike dao je nove poglede, izvorne kriterije, a zloba vremena učinila je, da se njegovim rezultatima nije okoristila naša literatura. Time nije rečeno, da u našoj literaturi nemamo kritičara ravna njemu, ili da nijedan drugi nema originalnih vidika, ali se za nj može reći, da je u doslovnom smislu osnivač naše moderne kritike. Do njegova vremena sličnih pojava nema.

Čedomil je ne samo osnivač nego jednostavno moderni kritičar sa svim posljedicama, koje to ime nosi. Književna historija razlikuje znanstvenu i umjetničku kritiku. Znanstvena se osniva redovno na naučnom istraživanju činjenica i historijskih podataka. Vrši se obično na davno izašlim djelima. Umjetnička je kritika bez znanstvenog aparata, s uporištem u ukusu. Znanstvena kritika graniči s književnom historijom u širem značenju riječi, a umjetnička je već postala zasebna književna vrst. Čedomil je bio bliže ovoj drugoj vrsti, koja je nastala tek u novije doba. On se približio francuskoj umjetničkoj kritici, kakova se pojavila u impresionističkoj kritici. Bio je moderan dakle i po karakteru svoje kritike. Historija i kritičko proučavanje naše kritike



otkrit će možda imena jednakih njemu, ali, uzdržavajući se od klasifikacije, može se sada reći, da će se iznad Čedomilova imena jedva moći postaviti koje drugo ime. Po karakteristikama Čedomilove kritike, njegovo je mjesto negdje između Šenoe i Matoša ili Marjanovića.

Proučavanjem Čedomilova prinosa u našu kritičku baštinu, došli smo do zaključka, da je Čedomil za naše prilike bio velik kritičar. Da to ne bi bilo nedovoljno opravdano i preuranjeno zaključeno, treba ispitati kao kod umjetnika-pisca, ima li u njegovu djelu još danas živih elemenata? Da li njegov rad ima ne samo relativnu, nego i apsolutnu vrijednost? U tom također ovisi značenje i veličina Čedomilova prinosa našoj kritici. Njegovi osnovni kritički principi predstavljaju najglavnija pitanja literarne problematike, koja se periodički ponavljaju u svim literaturama, i o njihovu rješenju zavisi dobar dio nauke o književnosti. Stoga se može reći, da je Čedomilova kritika, premda po izvorima nije primarna, ipak apsolutne vrijednosti. Ovdje se ne gleda, da li će netko usvojiti njegova gledanja, nego samo na problematiku, njenu važnost i način Čedomilove interpretacije. Pazeći samo na to, što je primljeno ili odbijeno kod svjetskih kritičara, došli bismo do zaključka, da nijedan nema apsolutne vrijednosti. Nekima je još za života odbačena nauka, drugi su doživjeli žestoke napadaje, a protiv većine su ustali drugi i obarali njihove zasade (na pr. Hennequin je rušio Taineovu teoriju). Radi se o tome, koliko je kritičar iznio živih i bitnih problema u literaturi, od kojih su živjeli književni naraštaji, bilo da su ih usvajali ili odbijali. I u tom pogledu Čedomilova kritika ima apsolutnu vrijednost. Njeno značenje će iskočiti tek onda, kad se mogne uklopiti u povijest naše još neproučene kritike. Probleme, koje je nabacio i prema kojima je cijenio, možemo ne primiti, ali ih ne možemo izbjeći.

U vezi s tim može se pitati, koliko su Čedomilove radnje ostale svježe do danas, kao što je za veličinu književnika odlučno, jesu li djela sačuvala čitkost kod budućih generacija. Ako književnik ima bar nekoliko araka, koji se uvijek čitaju, obično se kaže, da ima kakvu-takvu apsolutnu vrijednost. Prema broju takovih stranica mjeri se njegova veličina. Isto vrijedi za kritičare. Iz Čedomilovih radova može se izlučiti nekoliko radnja i sastaviti antologija njegove kritike, koja će imati trajnu vrijednost. Prigovaralo se površnosti članaka, slabom jeziku i stilu, no ima radnja, koje možemo i danas s užitkom i korišću čitati: studije o Kumičiću, Vojnoviću, Novijoj hrvatskoj lirici, o Zmaju, neki dijelovi studije o talijanskom romanu, članci o Leskovaru, Kranjčeviću, Nikoliću, Eugenie de Guérin, Nakon 400 godina i t. d. Bez sumnje, vrijeme je mnogo toga uništilo, vrijeme je najpravedniji filtar, ali je poštedilo priličan broj njegovih radova za budućnost.

Čovjek, koji je ostao u trajnom dodiru s literaturom, ne bi mogao sačuvati kritičku individualnost bez sposobnosti, da sav pruženi materijal prokuha i učini svojim. Kritičar manjega talenta izgubio bi se u književnom labirintu, kako redovno biva u tim slučajevima, a

Čedomil ostade duhovno slobodan i neovisan, jedino oplođen stranim utjecajima. Prema tomu imao je i morao imati neko svojstvo, koje ga je uzdržalo i spasilo mu individualnost. Čedomil je to imao. Premda nije bio kritik primaran po svojim tezama, imao je dragocjeno svojstvo svjetskih kritičara, a to je instinktivan osjećaj umjetnosti. Odjednom je vidio, ima li pred sobom umjetnika ili bar klice umjetničkih dispozicija. Desilo se kao i svakom, da je nekoga precijenio (Borotha), ali, osim slučajeva blagohotnosti prema slabim pjesnicima, uglavnom su Čedomilovi sudovi zadržali trajnu vrijednost. Trebalo je doista mnogo ukusa i razumijevanja, da se dadne onako magistralan i konačan sud o piscima, koji su se istom pojavili: Vojnoviću, Franu Mažuraniću, Leskovaru, Kranjčeviću, Nikoliću Begoviću i t. d. Uzmimo kratku, ali potpunu karakteristiku Vojnovićeva talenta, u kojem je vidio »obožavatelja plastične ljepote« i to spiritualizovane, ili Begovića, kod kojega je zapazio silnu prilagodljivost utjecajima i lovljenje pomodnih književnih šlagera. O Nazoru je odmah rekao, da ima budućnost.

Takove sudove nije mogao izreći diletant nego čovjek, kojemu se umjetnost otkrivala spontano i na prvi mah. Pisati estetske studije o završenim epohama i umrlim piscima nije ni približno tako teško kao o živim piscima, koji se istom javljaju. Šenoa, komu se ne može poreći umjetnički osjećaj, prevario se u nekoliko slučajeva, a Čedomil vrlo rijetko, tek što nije bio takova karaktera, da odmah ubije početnika. Zamjerili su mu, što se nije držao nijednoga kritičkoga pravca, nego uzimao s lijeva i desna. To se može lako razumjeti iz činjenice, da je imao u sebi osjećaj umjetnosti, pa je bilo glavno ustanoviti kod pisca pravi talenat, a sporedno je, na kakav je ga kritički kalup navlačiti. Za valjana kritičara važno je, da ima siguran ukus, jer o tom zavisi njegov sud o vrijednosti knjige. U interesu je kritike i općinstva, da se ustanovi prava vrijednost djela bez obzira na upotrebljene metode. Jakša Čedomil osjetio je odmah dobro ili loše djelo, pa je nekako bezbrižno opravdao i tumačio konstatacije, sad na ovaj sad na onaj način, mijenjao metode zbog promjene, uvjeren, da je pogodio njegovu pravu vrijednost, a kritička garnitura može biti koja mu drago. Tim se može dobrim dijelom protumačiti njegova mnogostruka kritička metoda. Svojstvo je loših kritičara sva djela mjeriti istim aršinom. Da je Čedomil cijenio Mihovila Nikolića po Zolinoj naturalističkoj nauci, sigurno ne bi došao do onih zaključaka, do kojih dođe, držeći se svoga umjetničkog osjećaja.

Antun Barac, koji je napisao o Čedomilu iscrpnu literarno-historijsku studiju i smatra ga najboljim kritičarom oko 1895.[77], zaključio je, da je Čedomil tragična pojava hrvatske kritike s obzirom na prilike, u kojima se je rodio.[78] Premda se u ocjeni nekoga pisca ne pazi na prilike u kojima se pisac nalazio, nego na stvarni njegov rad, ipak kritiku i kritičara ne možemo shvatiti ni ocijeniti do kraja, ako se ne

[77] Bratstvo sv. Save, sv. 22. str. 184.
[78] Hrvatska književna kritika, 179.



uzme u vremenskim relacijama, u kojima je djelovao. Barac je došao do toga zaključka na temelju činjenica, koje su u mnogo čemu kočile pravilan razvitak Čedomilova djelovanja. Čedomil je naime tražio od kritičara savjesnost u izradi, ali zbog raznih neprilika sam je dosta pisao, ne pazeći na izražajnu dotjeranost. Zbog brzine rada slao je u tisak redovno koncepte, niti je kad ponovno čitao objavljene ocjene (izuzev nekoliko slučajeva, kao ocjenu Kovačića, da vidi, nije li mu možda učinio nepravdu — Uspomene). Zbog brzine rada upadao je u protuslovlja sa samim sobom. Napisao je nekoliko članaka, zbog kojih se je kasnije iskreno pokajao. U književnost je stupio veoma mlad i počeo raditi s mnogo ljubavi, zanosa i smjelosti, ne pazeći na obzire i osjetljivost pisaca. U interesu umjetnosti nije se žacao izreći najoštriji sud. Kad je počeo provoditi reviziju hrvatske književnosti, nije mogao nastaviti posao, jer nije imao gdje suradjivati. Dok je izlazila Iskra, on radi neumorno. Kad se pojavio Novi Vijek, opet je radin, ali list bijaše kratka vijeka, a najaktivniji bijaše u Glasniku Matice Dalmatinske, koji morade zbog poznatih prilika napustiti. Dobiva se dojam, da je radio, kad mu se pružila prilika, i da bi tako uvijek radio, da je imao gdje. Našim listovima zamjerio je, što ne prate dovoljno stranu literaturu, te je htio taj nedostatak nadomjestiti bogatim feljtonom u Glasniku Matice Dalmatinske, ali nije imao sreće da nađe odmah stručne suradnike, pa je jedno vrijeme morao sam spunjati ono, za što nije imao spreme. To je činio iz uvjerenja, da je bolje učiniti nešto od onoga, što mora biti napravljeno, makar i ne bilo solidno. Čedomil je izgubio zdravlje na studiji o Tolstoju, koja kritičko-teoretski ne daje ništa novo, a tu radnju nije mogao u cjelini tiskati. Ponudio se Matici Hrvatskoj, da će napisati povijest talijanske književnosti. Ova nije primila, a odbila je i ponudu za izdavanje njegovih putopisa. Stoga ih je morao izdati na talijanskom jeziku.[79] Za radove redovno nije dobivao honorara osim od Nade i Glasnika Matice Dalmatinske. U Uspomenama napominje, da je dobio od Vijenca — »ako se ne vara« — za studiju o talijanskom pjesništvu 25 forinta i nešto za članak o Štrosmajeru u Kolu. Najžalosniji položaj imao je za vrijeme Moderne. U toj borbi zanijekaše mu talenat, spremu, nepristranost i dobru volju. Sve ove nezgode učiniše Čedomila tragičnom pojavom naše kritike.

Ovim činjenicama treba dodati još neke. Čedomil je stupio u književnost s mnogo samopouzdanja, te izricao mišljenje bez obzira na političku pripadnost i nacionalne zasluge. Držao se isključivo umjetničkih kriterija. Takav postupak zahtijevao je i od drugih kritičara.

[79] Čedomil nije imao sreće u izdavanju svojih radova. Iz njegove se korespondencije razabire, da je još 1893. ponudio Matici tiskanje svojih studija, ali ova odbila (pismo od 21. XII. 1893.). God. 1909. ponudio je putopise, ali je i to odbijeno, a nije primilo ni katoličko tiskovno društvo, gdje se tiskalo »Hrvatstvo«. God. 1914. ponudio je Akademiji rukopisnu Venefridu, tragediju Kašića i još neke rukopise, ali je odbijen. Venefridu je priopćio F. Fancev u časopisu »Vrela i prinosi« (1938. br. 8), a rukopis otkupi sveučilišna knjižnica u Zagrebu.

U poslu pročišćavanja naše literature slijedio je metode kritičara rušitelja, koji su ne samo analizirali nego do potrebe i ubijali, ali Čedomil je neopazice, pod pritiskom prilika, popustio u oštrini i davao mjesto u književnoj republici i netalentima. Bio je u očitoj kontradikciji sa samim sobom. Po karakteru bijaše obziran, mekan i blag, a u javnosti se pokazivao posve protivnim. Napokon, Čedomil se pokazivao u svojoj kritici oduševljeni pristaša realizma, a po najintimnijim duševnim dispozicijama bijaše romantik, te je svojim kritikama zapodjenuo tragičnu borbu sa samim sobom. Slučaj je to teži, što je on načelno dopuštao svaki pravac na temelju kritičkog načela o relativizmu struja, a najdosljednije je vodio borbu protiv pravca, koji mu je bio najbliži. Thibaudet je našao sličnu pojavu u Sainte-Beuveu, videći u njem »une tragédie du métier critique«, jer se okrenuo protiv romantizma, što je u njegovu slučaju značilo voditi borbu protiv jednog dijela samoga sebe.[80] Tragedija Čedomilova kritičkog zvanja jednaka je sa slučajem Sainte-Beuvea, i najviše po toj crti izlazi tragična pojava naše kritike. Razumom je osuđivao romantizam, a srcem ga primao — može se za Čedomila reći, kao što je Henri Bremond tvrdio za Sainte-Beuvea.[81]

Čedomilov sukob s romantizmom ima ne samo osobnu žalosnu stranu, nego dublje umjetničko značenje, po kojemu će on iskočiti kao veoma vidna pojava naše kritike. On se odgojio na pozitivističkoj kritici Sainte-Beuvea, Tainea i talijanskih pozitivističkih učenika Trezze, Bonghija, Negrija i sličnih. Karakter njegove kritike sasvim je pozitivističke naravi: nedostatak sinteze, proučavanje detalja, odsutnost hegelijanskih sinteza o duhu i ljepoti na način De Sanctisa, skepticizam i pesimizam. Iz ovih čisto pozitivističkih i donekle impresionističkih karakteristika kritike proizašle su njegove osnovne kritičke zasade: relativizam književnih škola, vitalističko shvatanje literature i kontinuitet književnosti. Te njegove karakteristike ostale su trajne, a takova je bila sudbina evropske kritike od Sainte-Beuvea do Brunetièrea, jer je i Brunetière čedo pozitivizma. Međutim pozitivistička kritika dobi protivnike u kritičarima, koji su nikli u njenom krilu. Brunetière nije mogao poći tim pravcem u svim konsekvencijama. Tražilo se čvrsto uporište u općim idejama i općevaljanim principima, kakovi su vladali u klasično doba. Ustali su protiv posvemašnjeg relativizma i skepticizma. Čedomil je slijedio taj pravac. Poput Brunetièrea, Tainea i Saint-Beuvea nije mogao ići do kraja za pozitivizmom. Tomu se protivila i njegova narav.

Ova borba u konkretnom književnom slučaju svodi se na borbu između romantizma i realizma. To je osjetio Doumic, kad je svu književnost u prošlom stoljeću sveo na oprečnost tih dvaju pravaca.[82] Tu borbu shvatio je Brunetière kao glavnu književnu os sveukupne književnosti, postavivši ovakovu dilemu: romantizam, individualizam, lirizam, a tomu protivno stoji naturalizam, objektivizam, pozitivizam.[83] Pred takovom dilemom stajaše sva literatura Evrope, a stajaše — kako smo vidjeli — i Čedomil. Vitalističko shvatanje bliže je naturalizmu, objektivizmu i pozitivizmu, a artističko shvatanje stoji više na strani romantizma, individualizma i lirizma. U tim smjerovima razvijala se evropska literatura, ne mogavši naći posredno stanovište, a u tom bijaše i Čedomilova unutarnja osobna i vanjska kritička kontradikcija. U svagdanjem govoru problem se pojednostavio u dva pojma: tendencija i artizam, a zapravo je ono gore prava književna pozadina tih problema. Sainte-Beuve je doživio u tom pitanju lom, postavši od oduševljenog pozitivista tihi zagovornik romantizma. Brunetière je takodjer osjetio svu težinu problema, kad ga je tako postavio, a isto tako Taine. Romantizam-realizam dva su pola, izmedju kojih se kreće sva literatura i osnovna njena problematika, reče Pelissier, i on je tražio sintezu tih dvaju polova.[84] A to je upravo najteže. To je osjetio Faguet, veleći, da umjetnost ne može biti sasvim subjektivna (romantična) ni sasvim objektivna (realna).[85] Svu težinu problema osjetio je i Čedomil, a kako znamo, on je tražio sintezu artizma i tendencije. To je činio pod unutarnjim pritiskom romantičkoga nastrojenja, koja se u književnom, vanjskom slučaju, identificira s artizmom, a niknuo je u vrijeme cvjetanja pozitivizma i tu formirao svoje vitalističko shvatanje. Našao se u sredini najtežega književnog pitanja i vjerojatno nije bio svijestan toga položaja.

Stvarno takav je bio njegov slučaj u okviru evropske književnosti. Dodirnuo je najkrupniji književni problem, tražio je rješenje u harmoniji dvaju principa, pa ako problem nije riješen u njegovu djelu, jednako je ostao neriješen u svjetskoj kritici. Hoće li se uopće ikada riješiti? Problem je toliko zamršen, da se počelo pisati o realizmu romantičara (Pelissier) i romantizmu realista (E. Seillière), a ta pobrkanost i paradoksalnost ima svoj dalji izvor u gornjem pitanju.

Na koncu treba uočiti još jednu činjenicu. Čedomil je osjetio, da u našoj kritici ima reći nešto novo. To mu je davalo pravo, da bude među vodećim kritičarima i u književnom središtu, a sudbina ga je bacila na granicu domovine, te je iskusio sve neugodnosti periferijskog pisca: ostao dugo vremena zaturen i nepoznat. Sve ovo učinilo je Čedomila tragičnom pojavom naše književne kritike i to se mora uzeti u obzir u konačnoj ocjeni Čedomila kao čovjeka i pisca.

Stariju hrvatsku književnost napadali su, da nije imala kritike. Mladi su isticali, da je kritika s njima počela. I kasniji književni historici isticali su tu prazninu (Marjanović, Prohaska). M. Ujević u studiji o Hraniloviću kaže otvoreno: »U književnosti, Moderna je uvela pravu kritiku. Kritike prije Moderne ili su bile učene, akademske rasprave, koje su sa kritikovanim djelom imale vrlo slabe veze, ili

---

[80] Reflexions sur la critique. 1939. p. 208—209.
[81] H. Bremond: Pour le romantisme. 1924. p. 175.
[82] Portraits d'ecrivains. 1897. 35—36.

[83] Evolution de la poesie lyrique en France au 19. s. 1893. tom. II. 113.
[84] Essais sur la litérature contemporaine. 1893. 391.
[85] Dix-neuvième siècle. 35—36.

su bile dobronamjerni referati, dobri za publiku, radi informacija, ali bez značenja za književnika.«[86] Ovakovih mišljenja ima dosta, ali izgleda, da su izrečena bez mnogo razmišljanja. Studij hrvatske kritike zaostao je. Najnoviji radovi u tom području pokazali su, da je kritika prije Moderne pokrenula najvažnija književna pitanja, nekada i lutala, ali uglavnom uvijek pogodila, što nemamo i što nam treba.[87] Teške političke i društvene prilike učinile su, da se naša literatura nije mogla pravilno razvijati ni u kritici. Imali smo dobrih talenata, samo su još nepoznati, jer su im radovi rasijani po časopisima. To pokazuje primjer Jakše Čedomila.

[86] Jovan Hranilović, str. 56.

[87] Marjanović u knjizi Iza Šenoe (str. 171) kaže, da su tek Mladi prvi put iskreno i stvarno procijenili pisce srednje generacije, koje je stara kritika šablonski izdizala i mimoilazila. Čedomil je ostavio rubnu bilješku u svom primjerku knjige, da to nije istina. Doista starija kritika postavila je dobro neke probleme, dijelom i riješila, a starijim piscima dala je mjesto, koje nije u mnogo slučajeva pomaknuto niže ili više.



# V. CRTICE I PUTOPISI

Čedomil je stupio u književnost s crticom »Tko joj je kriv?«. U prvi mah je valjda zamišljao da postane novelistom. On je i napisao nekoliko crtica, ali, kako sam veli, »bez zanosa«. U svemu ih ima osam i jednu prevedenu s talijanskoga. Objelodanjeno je samo pet njih i prijevod Ciampolijeve »Cicute«, dvije su neobjelodanjene ostale u ostavštini, a jedna se izgubila. Tiskane su slijedeće: Tko joj je kriv? (1886.), Uspomene (1887.), Jednoj smrti sto uzroka (1887.), Puzdro (1888.), Album čudaka (1888.), neobjelodanjenima je naslov »Jadna majko« i »Nesretnik«, a prijevod Ciampolijeve je pod naslovom »Trubeljika«. To su u pravom smislu riječi crtice, a ne novele, jer se opsegom i kompozicijom više primiču crticama nego novelama, koje imaju širi opseg te zatvoreniju i logičniju kompoziciju.

Čedomil je počeo pisati crtice u vrijeme, kada je ta vrst književnosti cvjetala u Italiji, a kod nas se pojavljivala pod utjecajem talijanskim, posebno kod Nikole Šimića. Nema sumnje, da je Čedomil čitao u ranim godinama takove crtice i palo mu na um, da sam napiše nešto u tom genreu. Stoga se njegove crtice mogu smatrati odjekom talijanske seoske crtice. Glavna karakteristika seoske novele bijaše objektivistička tehnika i pučki način izražavanja. Pisci su uzimali predmet iz seljačkog života, pa je bilo zgodno unositi u pričanje mnoštvo pučkih izraza. Ta književna vrst već samo po tom bijaše daleko od kozmopolitizma, jer se problematika novele ograničila na pojedine krajeve. Tako je bilo u Italiji, a tako i kod nas, koliko smo imali seljačkih crtica (Šimić, I. Ujević). Crtice J. Čedomila imaju takodjer spomenute karakteristike. Ipak sve nijesu jednoga tipa. »Album čudaka«, »Uspomene« i »Nesretnik« više su iskrice životne mudrosti i razmatranja bez naročite pažnje na kompoziciju. — Crtice »Tko joj je kriv?, »Jednoj smrti sto uzroka«, »Puzdro«, »Jadna majko« te prijevod »Trubeljika« sasvim su seljačkoga tipa. Očito su se u Čedomilu ukrštavala dva utjecaja. Crtice prve vrsti zapravo nemaju seljačkoga kolorita, ni formalno ni sadržajno. Kao refleksije, iako nemaju naročite psihologije, ipak su nužno subjektivne prirode, a ne objektivne, kao crtice iz seljačkoga života. Radi se na ilustriranju nekih životnih zapažanja o čovjeku i njegovoj prirodi, pa se izražavaju osobna nag-

nuća. Ako bismo tražili utjecaje, može se reći, da je te crtice Čedomil napisao (Album čudaka, Uspomene, Nesretnik) sjećajući se refleksija Frana Mažuranića u »Lišću«, koje je izašlo 1887., ali su crtice izilazile u Vijencu godinu-dvije prije, i Čedomil ih je mogao čitati. Čedomil je pisao svoje nekako u isto vrijeme, kada je izišlo »Lišće«: Album čudaka 1888., Uspomene 1887., premda veli, da je ovu zadnju napisao 1886. »Nesretnik« potječe iz prijašnjegá vremena, ali se toliko i ne približava tipu Mažuranićevih crtica kao dvije gornje. Aforistički karakter ovih crtica na način Tommasea i F. Mažuranića ne dopušta, da ih ubrojimo u seosko crtičarstvo kao druge, jer sličnoga pripovijedanja nije toliko bilo u Italiji. Čedomil je inače bio oduševljen Lišćem, kako se može razabrati iz ocjene almanaha »Zvonimir«.

Ova književna vrst po sebi je rijetka, a tom načinu pripovijedanja skloni su refleksivni ljudi, kakav je bio i Čedomil. Fran Mažuranić je filozofskim opaskama i lirskim nadahnućem progovorio u svojim crticama o boli, nevjeri, zanosu, svijetu, zahvalnosti i nezahvalnosti, jednom riječju, proniknuo je u sva pitanja i dao ih na pristupačan način u sitnim crticama, kod kojih se moramo zamisliti i povući zaključak. Ipak nijesu takove crtice blizu basnama, jer način pripovijedanja udaljuje se od basne ozbiljnošću i nije vezan na djetinji način pripovijedanja. To je teška lektira za ljude, koji već mnogo razumiju. U basnama imamo zapravo dva dijela i dvostruku ulogu: jednim dijelom su za djecu, koja će razumjeti i prihvatiti priču, a zaključak na kakvu životnu istinu ne mogu povući. Njih zanima samo priča, a odrasli ne svraćaju pažnju na priču, koliko na njeno skriveno značenje. Stoga su ove basne i za male i za odrasle, samo što u njima ta dva čitalačka sloja ne traže isto. Mažuranićeve crtice pristupačne su misaonim ljudima, koji iz pripovijedanja dogadjaja zaključuju na velike stvari, zbog kojih je samo dogadjaj iznesen kao ilustracija, jer bi pripovijedanje bez toga prešlo u filozofske maksime, te one ne bi imale književni karakter. Po svom umjetničkom obliku, to su pjesme u prozi kao u Turgenjeva, a tom načinu pripovijedanja sasvim su slične pjesme u prozi Baudelairea. Čedomil je za »Album čudaka« stavio u podnaslov »pjesma u prozi«, što odgovara obradi i utjecajima Frana Mažuranića. Pisci ovakvih crtica redovno su duboki posmatrači ljudske prirode. U neznatnim dogadjajima gledaju filozofiju života. To je osnovna karakteristika ove književne vrsti, pa i Čedomilovih dviju-triju crtica. Udaljuju se od seoske novele i sadržajem i formalno. Utjecaj talijanske seoske crtice na Čedomilove nije nemoguć, jer su talijanski crtičari takodjer sakupljali anegdote ili anegdotske dogadjaje ilustrirali pričama. U Čedomilovim spomenutim trima crticama nema ništa seoskog. Jedino bi po težnji za objektivističkom tehnikom Čedomil bio blizu seoskim crtičarima, jer je pribjegao obliku albuma i uspomena, da sačuva anonimnost. Ipak nije uspio sebe sakriti.

Druge su crtice iz seljačkog života i sadržajem i načinom obrade. Čedomil je nastojao opisivati seoski život, pa traga za seoskim jezičnim izrazom na način Verge (Vita dei campi). Najjači je utjecaj Verge i Ciampolija. Tu književnu vrst poznavao je dobro u inozemstvu, pa je o tom napisao studiju »Nešto o seoskoj noveli«. Ako se pogleda, da li je Čedomil u svojim seoskim crticama ispunio zahtjeve postavljene drugima, može se lako uvjeriti, da nije. Pisao je ne samo »bez zanosa«, nego i bez pravoga smisla za kompoziciju, preglednost i t. d. Koliko na pr. odskače prevedena novela »Trubeljika« od njegovih? Premda je htio život vjerno iznijeti, nije mu to uspjelo umjetnički preraditi. Gledao je uhvatiti realne dogodjaje, te je takove i pripovijedao, ali bez uspjeha. Za crticu» Tko joj je kriv?« uzeo je istinit slučaj,[1] i možemo je smatrati najboljom njegovom crticom, a ipak je dogodjaj u mnogim detaljima pisac ispričao samog zbog toga, da dadne što više odlomaka seljačkoga života i folklornih riječi. U nastojanju za što vjernijim prikazivanjem zaboravljao je na logiku dogadjaja i pravilan razvoj. To je osnovna pogreška njegovih crtica. Nema uopće dobre kompozicije, a crtica »Jadna majko« sasvim je nejasna. Spomenuta crtica kao i »Nesretnik« potječu iz njegove rane mladosti, ali pogreške u njima opažamo i u kasnijim radovima. Frano Ivanišević je dobro primijetio, da im nedostaje kompozicija i plastika dogadjaja. Neopravdano mu je Ivanišević savjetovao, da se vježba u pučkom govoru, jer u crtici ima dosta pučkoga izražaja, a opet nema prave umjetnosti.[2]

Bez obzira na dvije početničke crtice, u ostalima ima osjetljivih nedostataka. U članku »Nešto o seoskoj noveli« napomenuo je Čedomil, da je mučno neseljaku unijeti se u proces seljakove mašte. Stoga često seoske novele imaju karakter službenog protokola s bogatim inventarom pučkih izraza. Čedomil je preporučivao našim piscima, da proučavaju narodne karakterne crte, koje su zajedničke seljacima svih krajeva. U prikazima talijanskih seoskih novelista pokudio je nedostatak psihologije. Pa ipak je Čedomil baš u tom griješio u svojim crticama. Nema uopće psihologije. Nije dao nijednu karakternu crtu zajedničku svim našim seljacima, pa ni u crtici »Jednoj smrti sto uzroka«, gdje je htio pružiti sliku seoskog praznovjerja. To je mali odlomak pučkog razgovora, a za ono, što je tražio od naših novelista, trebalo je napisati veće sintetičko djelo, kako je to zahtijevao od Nikole Šimića. I njegove seoske crtice prelaze u protokol. Kompozicije nema osim u crtici »Tko joj je kriv?«. U crtici »Uspomene« htio je dati nekoliko iskrica o ljudskoj prirodi, ali malo dalje zadje u sladunjavu romantiku posve druge prirode nego su Mažuranićeve krepke riječi u »Lišću«. U drugima teško je uopće govoriti o kompoziciji, toliko su malene, a »Jadna majko« nema nikakva rasporeda. Nedostatak psihologije proistječe iz tehnike književne vrsti, prema kojoj je pisao.

[1] U rukopisu je pribilježio, da mu je događaj pripovijedao Petešić, župnik u Tribnju. Ovaj Petešić bijaše u vezi s hercegovačkim ustankom i vođom ustanka don Ivanom Musićem.

[2] Čedomil je inače krivo zabilježio kod crtice »Nesretnik«, da ju je ocijenio Ivanišević, jer Ivanišević govori o crtici Jadna majko, a ne o Nesretniku. Ivanišević je pisao svoje opaske na poleđini Čedomilova rukopisa.

Tragične osobe u crtici »Tko joj je kriv?« (Marica i Marko) ostale su tek slabo primjetljive silhuete. Čedomil ne pušta, da upoznamo tragiku tih osoba od njih samih. Tu se Čedomil osjetio nemoćnim, pa pušta, da o njima drugi govore. Kako je došlo do raskida medju Vladimirom i njegovim idealom? Ispričao je, da je do toga došlo, i mjesto konkretnog dijaloga, gdje bismo vidjeli raspoloženje, stvar doznajemo preko pisma. Čedomil se uopće nije smio upustiti u delikatnije situacije, gdje se obično kuša snaga umjetnika. U crtici »Uspomene«, kad je htio prikazati teško duševno raspoloženje junaka na grobu nesudjenice, ne mogavši izraziti njegovo stanje, dovodi u pomoć vanjsko sredstvo: »Vjetar je sve to bjesnije duvao, šumio granjem stabala. Bijaše to čuti kao zdvojan krik, ko vapaj srca ranjena, čemerna.« Obična romantička tehnika! Teža mjesta Čedomil jednostavno zaobidje.

Na koncu njegov jezik. Čedomil priznaje, da nije dobro poznavao materinski jezik. Otrgnuo se od prisnoga seoskoga života prerano, pa pučki izraz nije mogao zadržati, koliko ga je uopće kao dijete naučio. Mučio se dosta, da steče znanje narodnog govora, sudeći po bilježnici u ostavštini pod naslovom »Hrvatsko biserje«. Tu je bilježio narodne poslovice, mudre izreke i lijepo izrečene misli. Osjećao je dakle nedostatak u poznavanju narodnog govora, a dao se na pisanje crtica iz seoskog života, pa je vjerojatno zbog toga počeo sakupljati narodno blago. Dakako, nije mogao toliko naučiti, posebno za seosku crticu, gdje se traži vanredno poznavanje narodnog izraza. U tom pogledu bila je za nj ta književna vrst najteža. Sakupljao je narodne uzrečice, a da to pokaže i u crticama, gomilao je prizore, gdje će ih moći upotrijebiti. To ga toliko zanijelo, da nije pazio na kompoziciju. Crticu »Jednoj smrti sto uzroka« kao da je napisao, da nas uvjeri, koliko poznaje narodni govor. I doista, sudeći po toj maloj stvarčici, bio se prilično uživio u narodni etos. Narodno praznovjerje dobro je pogodio, ali dijalog uvodi zbog izraza, a ne zbog stvarne potrebe. Kod Čedomila se opaža nemoć, da dadne tumačenje riječju. Gdje bi trebalo sve protumačiti u nekoliko redaka, on unosi novu sliku, osobito ako se radi o napetim čvorovima radnje.

Po svemu se može zaključiti, da Čedomil nije bio rodjen umjetnik, nego je, poput svih ljudi blizih književnosti, dražio muzu. Osjetivši nedostatak talenta, okanio se te vrste rada i prihvatio ono, za što je bio rodjen — za kritiku. Crtice su premalen materijal, da bismo mogli analizirati sve njegove pripovjedalačke karakteristike, jer osim »Albuma čudaka« sve se mogu ispisati na nekoliko papirića. Ipak i ta neznatna građa pokazuje, kako Čedomil nije bio pripovjedalački talenat. Od crtica mogu se danas pročitati samo »Tko joj je kriv?« i »Jednoj smrti sto uzroka«. Sve drugo spada u vježbe početnika, koji je osjećao književnost, samo još nije znao, gdje je zapravo njegov talenat. Karakteristično je, da u popisu njegovih radnja medju zadnjim ocjenama prije prestanka pisanja nalazimo opet novelu pod imenom »Janko«, koja nije sačuvana. Bilo bi interesantno isporediti je s prijašnjima, da



se vidi, je li što napredovao, ili je novela bila znak dekadencije Čedomila kao književnika pred suton djelovanja, pa se opet dao na posao, o kojem je već prije bio na čistu, da mnogo ne vrijedi.

Makar Čedomilove crtice nemale umjetničku vrijednost, značajno je, da je osnovni ton u njima jedinstven i potpuno u skladu s njegovim karakterom, kakav se očitovao tijekom kritičkoga rada. Sve crtice iz seoskog života, kao i one tipa Mažuranićeva »Lišća«, tamnoga su sadržaja. Svaka ostavlja pesimističan dojam. U crticama iz neseljačkog života nema iskrice ili refleksije o čovjeku kao dobrom biću, o zahvalnosti, sretnoj ljubavi i slično. Redovno slika nevjeru, nestalnost čuvstva, promjenljivost ljubavnoga osjećaja kod djevojaka, nepoštivanja siromaštva i t. d. Takova su značaja svih sedamnaest slika iz »Albuma čudaka« i crtice »Uspomene« i »Nesretnik«. Slične su i one iz seoskog života. Opisao je isključivo tragične likove: Marko i Marica (Tko joj je kriv), Ivan (Jednoj smrti sto uzroka), Tonka Radulićeva (Jadna majko) i Puzdro. Sve osobe osjećaju težinu, sumrak i pritisak sudbine. Slike nijesu mračne kao u D'Annunzija (Terra vergine), ali svakako veoma blizu problematici talijanskih seoskih novelista. U tom pogledu sve su crtice jedinstvene. Pita se, da li ta značajka njegovih crtica potječe od književnog pravča i uzora, t. j. objektivističke talijanske novele iz seoskog života, u kojoj je prevladao tamni momenat života, ili to dolazi od Čedomilova karaktera spontano. Misli nabačene u crticama dolaze iz njegove duše, jer bi Čedomil možda opisao koji smjeliji prizor, da se držao točno uzora. U svojoj intimnoj unutrašnjosti, od rane mladosti do kraja života, osjećao je nelagodnosti života. To raspoloženje bilo je toliko jako, da nije vjerovao u stalnost dobrih dispozicija u čovjeku. Odatle u crticama prizori kolebljivosti ljudske ćudi i tragične pojave. Može se pače reći, da su crtice po zvuku riječi i općem dojmu tamnije, nego bi se dalo zaključiti iz Čedomilova kritičkoga rada. Tomu će biti uzrok mladost. Tematika crtica u skladu je s njegovim duševnim raspoloženjem. Nije se dao zavesti prizorima, koji nijesu odgovarali njegovu karakteru. Ali tim iskrenim sadržajima nije mogao i nije znao dati doličnu umjetničku formu i život. U crtici Čedomil nije uspio iz jednostavnog razloga, što je bio kritik. Za Čedomila vrijedi, što reče Sainte-Beuve za se, da se kritika u mladosti skriva pod umjetnošću — u poeziji.

———

Čedomil je mnogo putovao po Evropi, tražeći lijeka bolesti i zbog odmora. Putovanje je ostavljalo na njemu dojam, jer nije prolazio svijetom samo zbog zabave, nego da nešto vidi i nauči. Osjetio je pače potrebu, da treba nešto i napisati o zemljama, koje je prošao. Iz tih pobuda dao se na pisanje dvaju putopisa na talijanskom jeziku: »Attraverso la Scandinavia« (1909.) i »Impressioni del Belgio e ricordi d'Olanda« 1910.).[3]

[3] Koliko se može razabrati iz korespondencije, prvi putopis ponudio je izdavačkoj kući Fratelli Bocca-Torino. Odgovorili su mu, da bi putopis izdali, ali bi ga morao preraditi za njihovu kolekciju. Čedomil kao obično nije pristao (pismo od

Nameće se pitanje, koliko je Čedomil u putopisima umjetnik, da li se oni mogu ubrojiti u njegov književni rad, ili ih treba pribrojiti ostalim kulturno-političkim člancima. Njegovi putopisi imaju umjetničkih osebina. Putopisi Nemčića, Vebera i Tresića-Pavičića imaju značenje kao književna vrst, ali ni Čedomilovi ne zaostaju za ovima. U Čedomilovim putopisima ima stranica, koje su zadahnute umjetničkim dahom i mogu se, uz najstroži kriterij, uvrstiti u antologiju putopisne literature kod nas, samo ih treba prevesti na hrvatski jezik.

Zašto je Čedomil volio pisati o sjevernim krajevima i što ga je privlačilo tamo, da je našao toliko riječi razumijevanja za zemlje, koje su daleko od njegove latinske kulture? Sigurno nije namjerno tražio egzotiku, ako nije možda težio za kontrastom s krajevima, u kojima je živio. Povučen, pesimist, s koprenom na duši, bez mnogo riječi privlačila ga maglovita, zagonetna, nebrbljava sjeverna Evropa, bogata duhom i pejsažom. Manje je vjerojatno, da su ga privukli književnici, koji su se pročuli Europom: Björnson, Brandes, Ibsen, Strindberg, Lie i drugi. Književnost je davno napustio, da bi ga to zanimalo, iako se na putovanju susretao sa piscima (Björnsonom). Ipak je u putopisima pisao o književnosti dotičnih zemalja. Umjetnost ga je privlačila više, pa je u pojedinim slučajevima davao znalačke karakteristike pojedinih umjetnika. U svemu dakako nije govorio iz autopsije. Služio se obilnom literaturom o tim zemljama i to ne krije. U oba putopisa ima stalan red. Najprije upoznaje čitaoca sa zemljom, zatim gradovima, historijom, suvremenim životom i, na koncu, literaturom i umjetnošću. To je kostur putopisa. Jedino je propustio opširnije govoriti o književnosti Belgije, a u umjetnosti nije također pisao mnogo, izuzev portret Constantina Meuniera. Govoreći o umjetnosti Danaca, daje sasvim umjetnička zapažanja.[4] Pišući o sjevernim literaturama, dao je uvjerljivu karakteristiku danskoga romana,[5] zadržao se na Brandesu kratko, veleći, da je svojim pozitivizmom izazvao borbu, ali s obzirom na skromne rezultate vika je bila prejaka.[6] Prešavši na Skandinaviju, iznosi sasvim žive slike skandinavskoga »gard-a« — kao kolijevke sjeverne civilizacije (gard je mali seljački posjed). U svim predmetima navodi bogatu literaturu pa se, kao u kritikama, i ovdje sakriva za tudja mišljenja, pointirajući zaključke umjesnim navodima. Literaturu je mršavo obradio, ali izvrsno karakterizira Ibsena, Björnsona, Liea, Hamsuna, ističući jaki individualizam Norvežana. Po Čedomilu je Lie romansijer naroda i najpoznatiji pisac u Skandinaviji. Švedska je manje bogata u književnosti.

Fratelli Bocca 5. V. 1909.). Tada je ponudio prijevod Matici Hrvatskoj kao i putopis o Belgiji i Holandiji, no Matica je to odbila (pismo Matice Hrvatske od 6. VIII. 1909.). Nakon toga neuspjeha Čedomil je štampao oba putopisa u nastavcima u Smotri Dalmatinskoj, a kasnije posebno otiskao u sto primjeraka i porazdijelio prijateljima.

4 Attraverso la Scandinavia p. 11.
5 O. c. 14.
6 O. c. 16.



Nju predstavlja Strindberg s nekoliko drugih manjih imena. Na kraju spominje pojavu neokatolicizma u Švedskoj i uopće na sjeveru, i to riječima sličnim u njegovim člancima o idealističkom preporodu.[7]

Putopis »Impressioni del Belgio e ricordi d'Olanda« (1910.) nešto je opširniji od predjašnjega i djelomično književniji — posebno dio o Holandiji. U opisu Belgije dobar je odlomak, gdje oživljava povijest beguinagesa, to jest malih redovničkih skupina, bez ikakvih pravila ili prisilnog novačenja. Tu Čedomil prelazi u oduševljenje i apostrofira gradove i spomenike, što je inače kod njega rijedak slučaj.[8] Flamansku umjetnost, toliko važnu u povijesti opće umjetnosti, obradio je dosta mršavo. Lijep je odlomak »Van Eyck e Memling«. Na široko opisuje glasoviti triptih »Adorazione dell'Agnello«, navodeći mišljenje izvrsnog poznavaoca flamanske umjetnosti, Fromentinea. Posebno poglavlje posvetio je umjetniku radničkog života Constantinu Meunieru (Monument du travail), o kojem je i prije pisao. Pisao je vjerojatno prema Charlesu Moriceu (C. Meunier—Mercure de France. 1905. n. 190). Putopis o Holandiji mnogo je življi i dotjeraniji. Evokacija prošlosti i karakteristike pojedinih gradova doista su dobre. Prvi članak »Le acque« može se prevesti za najbiraniju antologiju naše putopisne literature, jer je u njem pružio snažnu karakteristiku zemlje i naroda, koji se rve s vodom. Tu je, za razliku od drugih zemalja, čovjek svladao tlo i učinio ga dobrim. Sinovi zemlje napravili su od divljih krajeva pravu domovinu: Altrove i popoli devono tutto alla patria, qui la patria deve tutto ai suoi figli . . .[9] Čedomil se zadržavao na gradovima i gradićima s bogatom prošlošću, a ne središtima, koji su se razvili gomilanjem novca (Amsterdam). Tako se posebnom simpatijom oživljava grad cvijeća Haarlem, a Lennvarden je znamenit zbog muzeja, koji omogućuje pogled na dušu naroda Frizije.[10] Čedomilov prikaz holandske umjetnosti nije ni približna slika sinteze Tainea o tom predmetu, ali je uspio sažeti karakteristike te umjetnosti: preciznost pejsaža, detalj života, minucioznost. Ta umjetnost nije velika, jer nedostaju jače ideje i teme. Jedini Rembrandt iskače kao iznimka, jer je ugradio u djelo mitologiju, bibliju i povijest. Nije se poveo za neukusom publike, koja je tražila slike sa gala-večera i raskošne kostime.

Oba putopisa imaju umjetničkih odlika — stilskih i sadržajnih. Čedomil je imao snagu oživljavanja, pa neki odlomci odaju pisca, koji zna i može živjeti sa prošlošću. Premda nije prispio da prouči sva pitanja zemalja, o kojima je pisao, ima nekih predmeta, koji su mu postali blizi. U mnogo slučajeva morao je vaditi gotove podatke iz izvora, i tu nema umjetnosti, ali gdje je bio manje vezan na činjenice i mogao dopustiti, da vidjeno prijedje u osjećaj, tamo je ispisao uspjele stranice. Umjetnost ove književne vrsti zavisi ponajviše

7 O. c. 111.
8 Impressioni del Belgio e ricordi d'Olanda, 5.
9 O. c. 49.
10 O. c. 107.

od načina obrade. Ako se putopis pretvori u puko nabrajanje, makar točno i pregledno, ostaje vrijedan i koristan spis, ali bez umjetničkog žara. Naprotiv, ako pisac skupljenu gradju, suhoparnu i misaonu, pusti da oživi u njegovoj viziji, putopisi postaju umjetnine prvoga reda. U njima osjećamo stvaralački srh. Takovih stranica nalazimo i u Čedomila. Na drugim mjestima on je obični putopisac.

Koliko je Čedomilu bilo stalo do točnih informacija, vidi se iz prepiske s L. Bertolinijem, takodjer putopiscem. Čedomil ga molio za ocjenu putopisa »Attraverso la Scandinavia«. Bertolini hvali njegov putopis o Belgiji i Holandiji i obećaje, da će spomenuti njegov rad u knjizi, koju kani o istom predmetu pisati.[11] Jedan primjerak putopisa o Skandinaviji poslao je Čedomil apostolskom vikaru u Kristianiji, moleći ga, da mu naznači propuste i neispravnosti. Ovaj mu javlja, da se čudi, kako je mogao tako brzo upoznati činjenice i uživjeti se u dušu naroda. Nabraja mu neke sitne pogreške s napomenom, da su to neznatne neispravnosti.[12] Narodni list s pravom je požalio, da putopis o Belgiji i Holandiji nije preveden na hrvatski.[13]

Nema sumnje, da se Čedomil u putopisima poslužio obilnom literaturom, ali je uvijek znao pobrati najbolje i u putopisu iznijeti, što je najznačajnije. Snaga umjetnika ne mjeri se prema izvornim doprinosima, koliko prema individualnom oživljavnju, makar i poznatih činjenica. Čedomil je to postigao u nekim odlomcima, pa u putopisima ima više umjetničke proze nego u njegovim crticama.[14]

[11] Pismo Bertolinija od 15. IV. 1909. i 30. III. 1910.
[12] Pismo apostolskog vikara od 14. IV. 1909.
[13] Narodni list, 1910 br. 40.
[14] Čedomil je napisao mali dopis s puta u Oberamergau (Passionspiel) 1910., ali se taj izgubio.



# VI. JEZIK I STIL JAKŠE ČEDOMILA

Na račun Čedomilova jezika Matoš je napravio dosjetku. Kritika je općenito zapazila, da je Čedomil pisao lošim jezikom. U Uspomenama kaže Čedomil, da je nakon završetka gimnazije čitao naše pisce i Vukove pjesme, »ne bih li što hrvatski naučio, jer vele nisam znao.« Iz toga bi se moglo zaključiti, da nije dobro poznavao hrvatski jezik, premda njegovi drugovi tvrde protivno.[1] Možda je Čedomil poznavao jezik, ali je smatrao to poznavanje nedovoljnim za pisanje. Kasnije je u nestašici profesora predavao hrvatski jezik u Zadru, premda nije dobro poznavao predmet, veli njegov učenik don Jerko Jurin.[2] Ma kako bilo, od velike je štete bilo za njegov jezik, što je svršio talijansku gimnaziju, kretao se uvijek u talijanskoj sredini i čitao u mladosti samo na talijanskom jeziku. Kao dijete mogao je naučiti materinski hrvatski jezik, ali ove okolnosti utjecale su, da ga nije mogao dovoljno poznavati za pisanje. Uz to su nadošle poteškoće pri pisanju. Morao je raditi u brzini, nije stizavao pročitati koncepte, nego odmah prvu ruku slao u tisak — pa nije čudo, što se neki radovi doimaju jezično i stilski kao površni novinarski članci. Kad je tako s njegovim jezikom, potrebno je ispitati, da li je Čedomil u svojim radnjama uopće pokretao pitanje jezika i stila, je li imao za to osjećaja, jednom riječju, je li ta strana književnog djela za nj bila važna. Na kraju treba ustanoviti, koliko je jezični osjećaj došao do izražaja u njegovim radovima, i da li je imao svoj stil.

Ocjenjujući almanah »Zvonimir«, pripominje Čedomil, kako se kod nas pazi na jezik. Čedomil poznaje mišljenje Lamartinea, da gramatika ubija poeziju, ali Nikoli Šimiću preporučuje, da se u tom ne drži Lamartinea. Draženovićevim iskricama zamjera, što su dijelom nejasne, Vojnoviću prigovara zbog dugih opisa vanjštine. U ocjeni Vodopića Čedomil zaklinje pisce, da se okoriste jezikom narodnih pjesama. Neki su se rugali Ljubiši i Vodopiću, ali mladi nijesu ništa napredovali, osim što su primili strašnu krpariju svakojakih nagrda i slogova. »Naš jezik propada, idemo natraške kao raci« — tuži se Čedomil. Đalskomu (Iskra 1891.) zamjera nemarnost u jeziku, a umjetnik je bez toga »majstor bez alata«.

[1] Usmeno saopćenje Tresića-Pavičića.
[2] Privatno saopćenje.

Osim jednostavnih zamjeraka Čedomil je znao zaći i pobliže u pitanje jezika i stila. U članku o Kumičiću nabacio je pitanje o važnosti izražaja za umjetnike. Bez šarolike izražajne palete ne može pisac provesti karakterizaciju, a razliku medju ljudima i karakterima čini upravo jezik. U studiji o talijanskom romanu zadržao se Čedomil dulje na jeziku i stilu D'Annunzija, veleći za nj, da je u romanu i noveli pjesnik i Balzacov »écrivain d'images.« D'Annunzio pravi čudnu rasporedbu riječi, da na taj način probudi estetsko čuvstvo. Čedomil se tu upustio u podrobnu raspravu o Goncourtovu stilskom japonizmu. Kod Kranječevića zapaža Čedomil nedjeljivost izraza od sadržaja, stil je emanacija ideje. Ocjenjujući Tresića-Pavičića (Iskra 1891.), Čedomil se malo više zadržao na barbarskim stihovima Carduccija. Raspravlja o pitanju ritma, te dolazi do zaključka, da lirski pjesnik izražajem svojih čuvstava i unutarnjih uzbudjenja prenosi u pjesmu ritam, koji kola u njegovu biću: »I zbilja nać metar prikladan izražavanju svojih čuvstava, nije ništa drugo nego naći i ugrabiti ritam, koji u nama kola, ali to nije lako. Tako neki pjesnici imaju omiljele svoje metrove, jer odgovaraju bolje intimnom sućstvu njihova duha. Ali pošto su neizbrojna ritmička stanja, u kojima se može naći ego, za to je velik broj i metara.« Čedomil prema tome poznaje moderno shvatanje o ritmu kao slici otkucavanja pjesničkoga srca. On traži ne formalni, nego osobni ritam, gdje misao odredjuje kakvoću ritma. Dalje raspravljao o poteškoćama, da se nadje dobar stih, jer to traži savršeno poznavanje smisla i utiska svake riječi. Da se dočaraju razne prirodne pojave, nije nužno praviti čudne kombinacije stihova i slogova. Dosta je znati izabrati riječi.

Sudeći po ovakim opaskama o jeziku, odnosu jezika i sadržaja, izražajnim mogućnostima ritma i stiha, može se zaključiti, da je Čedomil poznavao stilske probleme bar teorijski. Imao je jezični osjećaj, jer je ta pitanja pokretao upravo kod pisaca, kod kojih ti problemi bijahu aktualni. Da ta strana književnih djela nije bila za nj od sporedne važnosti, vidi se iz bilježaka o dekadentima. Osim toga kod svakoga književnog pravca odredjivao je izražajne karakteristike. Kod naturalizma istakao je stilski impasibilitet i bezličnost, kod umjerenog realizma uvlačenje ljudskog osjećaja u riječ, kod psihologizma pretjerano traganje po duševnim zakutcima, a kod dekadenata izopačivanje stiha neologizmima i trganjem riječi od njihova svagdašnjega značenja. Prikazujući razne moderne pravce, odmah je odredjivao njihove izražajne prednosti i nedostake. Makar to radio prema studijama drugih, mora se priznati, da ovakova pitanja nijesu za Čedomila bila sporedna. Osjetio je njihovu važnost, pa je o njima i govorio. Često puta znao se zadržati na pojedinim stilskim pitanjima. Kod Đalskoga ispitao je način doživljaja i izražaja pejsaža; da li opisi pružaju prirodu, koja je živa i oživljena piščevim duhom, ili nas se priroda doima kao mrtva priroda. Radio je to još više kod pjesnika, jer je odmah pogadjao pravi izraz i po tomu omjerio vrijednost umjetnika.



Kad je Čedomil znao postavljati drugomu zamjerke zbog stila i jezika, treba vidjeti, koliko se on držao tih pravila? Jesu li njegove kritike bez stilske hrapavosti, ima li izražajnih varijacija, je li mu jezik pravilan, i napokon, koliko su mu kritike umjetnine? Njegove studije nijesu pisane uvijek na isti način. Prema predmetu, te oduševljenju ili razočaranju, ima u njegovu izražaju razlika. Čedomil je često zašao u zanos, pa u tim slučajevima rečenice upravo teku. Drugi put padao je u anemiju, i stil je bezbojan. To je zavisilo od predmeta. U člancima, gdje se više oslanjao na drugoga, uopće nema stila. Za ovo ima konkretnih primjera (članak o romanu). S druge strane pišući o Vodopiću i romanu Radmiloviću od Đalskoga, Čedomil je pisao familijarnim stilom u obliku čestih apostrofiranja čitaoca, pa stil ima oblik intimna razgovora. Apostrofe: »Kad zatvoriš knjigu, lebdi ti pred očima...«, ili: »Kažem Vam«... daju, istina, pisanju intiman ton, ali kvare objektivnu metodu zatvorene književne studije. Takav način pisanja po sebi je topao, blizak, i Čedomil ga upotrebljava, kad piše s posebnom simpatijom, ali je za kritičko raspravljanje previše subjektivan. Kod nekih pisaca prešao je u oduševljenje, pa je i stil himnijskog karaktera. Na taj način ispisao je odlomah o »Sutonu« Ive Vojnovića i čitavu studiju o Kranjčeviću.

Posebno treba istaći ovu zadnju. Povisok stil redovno ne prenosi realno stanje, nego uvećava sitne vrline, i čitalac ne može uhvatiti od množine riječi pravi smisao ocjene. Pišući o Kranjčeviću, Čedomil je gotovo kroz čitavu studiju u zanosu. Ipak su zapažanja konkretna, realna i odgovaraju njegovu doživljaju poezije. Ova studija ima još jednu njegovu stilsku karakteristiku. U njoj nema dugih perioda. U rečenicama se osjeća piščeva ruka, kroz redove teče krv čovjeka, koji je to napisao, i kao što je Kranječivć u pjesmama ostavio sebe, Čedomil je stavio u ocjenu svoje srce i mozak. Sve je oživljeno pod njegovom rukom. Odalečio se od običnih literata, koji pravilno pišu, prospu množinu lakih perioda, gramatički i stilski pravilnih, ali u njima nema života, nema duše. Dakako, samo je u rijetkim zgodama ovako pisao. Bijaše to slučaj kod čovjeka, s kojim se osjećao u duševnoj srodnosti. Na ovu studiju bio je ponosan zbog konačnih opažanja o pjesniku, ali i zbog stila, naročito pri kraju, gdje je otkucavanje srca ritmički ugradjeno u rečenice. Čujemo njegov dah. Ovakav pjev srca Čedomil je rijetko dao, ali se vidi, da je imao preduvjete da napiše ocjene, koje su same po sebi umjetnine.

Ima u Čedomila i stilskih varijacija. Bijaše neprijatelj preoštrih izraza, pa je Kovačiću zamjerio sirov jezik, a neke talijanske i francuske dekadente, koji su iznakazili jezik, nazva zlotvorima književnosti. Članak »Eugenie de Guérin« pisan je mekano, kao da je preko njega prevučeno ženskom rukom. No Čedomil je znao i drukčije pisati. Mladi pisci, koji su umišljali, da su geniji, bili su predmet njegove ironije (Individualizam u književnosti). Drugi put stil mu prelazi u alegoriziranje. U prikazu novije francuske poezije čitav prvi dio ispisan je u simbolima, baš prema predmetu, o kojem govori, te se

odmiče od redovnog njegova izražaja. To će biti vjerojatno zbog izvora, s kojim se služio. Uopće, kad govori prema drugomu, morao je stezati, pa se osjećao hrapavost i nedotjeranost. Članak o seoskoj noveli tvrd je i kao preveden. Zapaža se još jedna značajna karakteristika. U nekim člancima upotrebljavao je tako zvano periodiziranje. Misaone cjeline točno su određene periodičkim odsjecima (odlomak o Manzoniju i Guerrazziju u studiji o talijanskom romanu ili o stilskom japonizmu, odlomci iz putopisa i t. d.), dok u člancima u Novom Vijeku ima aforistički zbijene misli u jednu-dvije rečenice. To je zavisilo od načina raspravljanja. Gdje je morao mnogo činjenica navesti, tu se poslužio aforističkim načinom, a na mjestima jačih karakterizacija i nastojanja oko jasnoće razvija rečenicu u širinu. Težina misli povukla je za sobom i težinu izraza, a gdje mu se mašta razigrala, bio je lagan i poskočljiv. Tako se u članku »Un poeta serbo« stil skakutanjem i vještim uplitanjem stranih imena približava Matoševu: »In queste liriche non troverai l' ardente voluttà come la concepisce Lucrezio o come eseo allegia nei versi di Andreo Chenier, nè quella passione profonda e triste che dilo ga dal cuore non sazio del De Musset, nè quel poetico furor dei sensi, nè il delirio d'amore che inspira la musa del Béranger.«

Čedomil je bio dvojezičan pisac, pa ispoređivanjem njegovih talijanskih radova s hrvatskim vidimo, da je talijanski pisao lakše nego hrvatski. Ta razlika posebno se vidi u njegovim radovima, ali i kasnije. Studija o Tolstoju pisana je u grozničavoj brzini. Neke je dijelove dotjerivao, a drugi su priopćeni iz koncepta. Kako je brzo radio, vidi se iz postupka, da je, ne našavši zgodan talijanski izraz, upotrijebio tuđi. Taj hibridni jezik na sreću nije došao do izražaja u drugim radovima.

Čedomilovu stilu škodilo je nekada previše citiranje. Stil, makar kako bio lak, ako se isjecka mnogim navodima u tuđem jeziku, gubi gipkost, kvari spontanu asocijaciju misli, koja se inače postizava dobrim stilom. Psihološki je utvrđena jezična pojava, da se misli u raznim jezicima izražavaju nejednakim sintaktičkim obratima. Kad u članku dođu do izražaja te razlike u oblikovanju misli, osjećamo hrapavost i zastoj u razvijanju misli. Ta se pojava zapaža u Čedomilovim prvim člancima, koji su krcati navodima, pa kod svakoga moramo stati i zamisliti se. Rečeno je, da Čedomilove citate možemo podijeliti na umjesne, nužne i dekorativne. O umjesnim ne treba govoriti, jer su upravo nužni, ali među dekorativnim moramo lučiti one, koji su njegovu stilu dali naročit čar, od onih, koji su doista suvišni. Kako, recimo, čitava misao dobiva na jedrini, kad je izbrojio nedostatke Đalskoga i odmah ih otupio izrečicom: mais les chefs — d' oeuvres ne sont jamais parfaits, ili kad istom piscu preporučuje, da ne nastoji zapanjiti učenošću svojih novela, jer — Etre admiré n' est rien, l' affaire est d' être aimé (Musset). Jednako su umjesni citati na kraju ocjene Kranjčevića, gdje je govorio o izvorima prave poezije.



S obzirom na jezik Čedomilovi radovi nijesu bez prigovora. Mogu se staviti teške zamjerke, jer on nije pazio na obična gramatička pravila. Primjera njegova lošega stila i jezika moglo bi se navesti dosta. Tako je znao u brzini ispustiti glavnu rečenicu, a ostaviti samo sporednu, ako to nije tiskarska pogreška (ocjena Finis rei publicae). U studiji o talijanskom romanu, uz odsjeke upravo sjajno pisane, ima stranica, gdje su rečenice svakako skalupljene, a često ima i krivih oblika (peti odsjek studije). Negda Čedomil ne pazi na duh našega jezika, pa ima sintaktičkih talijanizama: »činiš shvatiti« (Naše književne nevolje i kritika), piše fonetičkim, drugdje etimološkim pravopisom (junačtvo), ili pak ima izraze: žrak, reališta (u studiji o tal. romanu). Upotrebljavao je dijelom gramatičku, a dijelom logičku interpunkciju, a negda miješao jedno i drugo. Naročita je karakteristika Čedomilova jezika loše postavljanje enklitika u prvim člancima. Po tomu se mogu odmah prepoznati njegovi radovi.

Je li Čedomil uza sve stilske i jezične nedostatke imao svoj stil, po kojemu bismo mogli prepoznati i nepotpisane njegove radove? Karakteristika dobrih pisaca sastoji se u tome, da su našli svoj izražaj, i to ne ma kakav, nego takav, gdje iz građe rečenice, ređanja misli i oblikovanja osjećaja odmah prepoznajemo pisca. Dobar stil ne sastoji se u pravilnoj građi rečenica, gdje je sve gramatički pravilno, ali stilski obrati kao da nijesu osobni, nego su zajednički svim književnicima. Čedomil je imao svoj stil, i njegove članke možemo prepoznati, ako su bili duljega daha. Osnovna karakteristika njegova stila jest zbijenost, koja je uvećana brzinom rada, tako da Čedomil gotovo lakonski prelazi od pojma na pojam, rijetko ulazeći u tumačenje. Stezanje misli pozna se vrlo lako po nekim oblicima. Tako je češće pisao kao u pjesmi perfekt bez »je«. Gotovo čitav članak »Novi pojavi na književnom obzorju« ispisao je na taj način, premda ono »je« negdje gramatički mora doći. Stil je izišao u cjelini malo lakši, poletniji, no u svemu ne zadovoljava. U nastojanju za kondenzacijom i stilskom lakoćom izostavljao je u nekim radovima infinitivno »i« (činit), premda to nije dosljedno provodio. Stezanje misli kod njega je toliko karakteristično, da se opaža brzina i u člancima, za koje znamo, da ih nije žurno izrađivao. U Čedomilovim člancima osjećamo prejako naviranje misli, pa neku misao nije ni dorekao, a već prelazi na drugu. Mogla bi se za potvrdu ovoga navesti mjesta, no svakome će biti jasno, ako pročita nekoliko članaka.

Kritičari su zapazili kod Čedomila stilsku nemarnost. Čedomil nije pazio, kako će se njegov izraz dojmiti čitaoca. To mu se može upisati u nedostatke, ali sama pojava ima više značenja s obzirom na problem stila. Činjenica, da nije posvećivao pažnje stilu, znači prednost u smislu, da je Čedomil u svojim ocjenama spontan i bez artificielnosti. Njegov je stil iskren, naprotiv izražajnim karakteristikama pisaca, kod kojih zapažamo dotjerivanje, brisanje i mučenje riječi. Postoji stil kao izraz volje, — miracle de volonté — kako reče Faguet za stil Tainea, a ima drugi, koji je izraz podsvijesnosti, srca, bez raz-

mišljanja i dotjerivanja. Isti pisac može pisati na oba načina, i ne može se reći, koji je bolji. Svakako je prvi način iskreniji nego drugi. Ove karakteristike stila proučavao je Thibaudet, ne dajući prednosti nijednomu od njih.[3] Čedomilov je stil spontan i bez usiljenosti. Proizlazio je mehanički iz njega, a nije on išao prema njemu — kako bi rekao Thibaudet. Uopće, Čedomil je prejako osjećao umjetnost, a ono što se jako osjeća, napiše se brzo — veli Lamaître.

Kod ocjenjivanja Čedomilova stila i jezika treba imati na umu troje: brzinu rada, dvojezično pisanje i pretežno talijanski upliv u mladosti. Kasnije je također ostao u trajnom dodiru sa stranom literaturom, pa to nije moglo ostati bez posljedica kod čovjeka, koji nije materinskoga jezika u mladosti valjano naučio. S pravom su kritičari istakli njegove stilske i gramatičke nedostatke, ali Čedomil je unatoč tomu stekao svoj stil, i od njegovih radova na hrvatskom i talijanskom jeziku može se sastaviti omašna antologija, kojoj ne će biti prigovora ni s ove strane. Kao pravi pisac imao je časova, kada je u svojim kritikama upravo stvarao, ulio u rečenicu svoj duh i žar srca. Za osobni stil nije toliko važna gramatička i stilistička ispravnost, koliko osobni pečat, po kojemu prepoznajemo pisca i njegov duh. Čedomil bi mogao u svoju obranu navesti Zolino tumačenje o bitnosti i svojstvu izraza: »Osobni izraz ne mora biti savršen. Može netko pisati loše i nepravilno, a ipak imati originalan izražaj. Najgori je onaj obični stil, mekan i lak, s mnogo poznatih i otrcanih slika, koji prosječnoj publici izmami priznanje: To je dobro pisano. Ipak je to loše pisano, dok nema izvoran dah, makar i na štetu uobičajene jezične pravilnosti«.[4]

[3] Reflexions sur la critique, 59—72.
[4] Le roman expérimental, 217.



# VII. DODATAK

## *Kulturni i politički članci.*

Čedomil Jakša prestao je god. 1903. književno djelovati, ali s tom godinom nije za uvijek bacio pero iz ruke. Nastavio je pisanjem kulturno-političkih članaka. Naročito je bio marljiv 1907. do 1911., u kojem je razdoblju napisao množinu članaka, većinom na talijanskom jeziku. God. 1909. vodio je borbu u političkom listu »Il Popolo« (Zadar) s dalmatinskim autonomašima. Poslije 1911. opet je napravio dulji predah u radu i tek 1919. poče se javljati kulturno-političkim osvrtima. Od 1925. do 1928. nije ništa napisao.

Premda kulturno-političko pisanje ne spada na književnost, potrebno je zbog potpunosti spomenuti taj rad bar u dodatku, jer će jednim dijelom baciti svijetlo na Čedomila kao čovjeka i kulturnoga radnika.

Među njegove članke raznovrsna karaktera možemo ubrojiti recenziju Kurthove knjige o postanku kršćanske civilizacije.[1] Na molbu Petra Kasandrića napisao je osvrt na izdanje Hrvojeva Misala (1891.).[2] Iste je vrsti malo dulji osvrt prigodom godišnjice smrti osnivača Crvenoga križa Henri Dunanta.[3] Čedomil je dobro poznavao crkveno pravo, ali je iz toga područja malo pisao. Napisao je opširan osvrt na »Pravoslavno crkveno pravo« Dr. Milaša.[4] God. 1925. izdao je knjižicu »Instructio super iure matrimoniali« za dušobrižničke potrebe. Dakle samo dvije radnje iz svoga stručnog područja. Za prvu radnju kaže u Uspomenama, da ju je napisao na molbu svojih profesora Frane Uccelinija i Josipa Marčelića, da pokaže, kako je u Rimu učio i naučio pravo. Na molbu župnika Ivana Vlašićaka napisao je sasvim kratko svoj životopis za almanah »Vedre hrvatske duše«.[5]

Pitanje zavoda sv. Jeronima bilo je zamršeno već od vremena pape Leona XIII., i Čedomil se njime pozabavio u više navrata. S

[1] Katolička Dalmacija, god. 1889. ili 1890? (Nisam mogao doći do tih godišta.).
[2] Iskra, 1891. br. 10.
[3] Smotra Dalmatinska, 1911. br. 86.
[4] Katolička Dalmacija, 1891. br. 9, 10, 11, 12, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 32.
[5] Vedre hrvatske duše (almanah), 1922.

tim u vezi stajaše pitanje glagolice, i staroslavenske službe Božje u Dalmaciji. Ovo posljednje bijaše važno naročito za zadarsku nadbiskupiju. Čedomil se nije miješao u borbu, u kojoj je inače veoma aktivno sudjelovalo svećenstvo, ali o zavodu sv. Jeronima pisao je nekoliko puta.[6] Ta institucija bijaše mu na srcu. Stoga je oštro ustao protiv onih, koji su taj zavod htjeli bilo na koji način predati drugom. Od svojih zahtjeva nije odustao ni tada, kada se činilo, da je došao u sukob i s namjerama Crkve.

Posebnu pažnju zaslužuju Čedomilovi članci o Strossmayeru. Prigodom Strossmayerove smrti napisa zanosan nekrolog pod naslovom »Štrosmajer i hrvatska kultura«.[7] Zadržao se uglavnom na njegovim ustanovama: akademija, sveučilište, galerija slika i katedrala u Đakovu. Karakteristično je, da Čedomil svakom zgodom, kad govori o Štrosmajeru, prelazi u zanos i hiperbolu. Tako ovdje tvrdi, da će povijest spominjati u Hrvatskoj posebnu Štrosmajerovu epohu, a za njega kao pojavu kaže: »Providencijalan čovjek, on je od onih ljudi, koji se kad i kad pojavljuju u narodu, kad ih ovaj najviše treba...« Iste godine održao je u zadarskoj čitaonici spomen-slovo o Štrosmajeru. Taj govor otiskan je u Kolu Matice Hrvatske.[8]

Dok je Čedomil u političkim i književnim člancima suzdržljiv, pišući o Štrosmajeru prelazi u poetiziranje. U tom slučaju glagolsku radnju stavlja na kraj, da iznenadi smislom rečenica i drži u napetosti čitaoca do konca. Stil mnogo sliči njemačkoj stilizaciji i načinu izražaja naših pisaca 19. vijeka. Poslije rata napisao je Čedomil hvalospjev Štrosmajeru prilikom postavljanja Meštrovićeva spomenika Štrosmajeru pred galerijom slika.[9] Čedomil napominje prigovore spomeniku, ali tvrdi, da je spomenik učinio na nj dojam kao Michelangelov Mojsije. Značajno je mjesto, gdje on govori o prvom utisku umjetničkog djela, jer je sam mnogo toga napisao na temelju prvih utisaka: »A prvi je utisak odlučan i ne vara. To je utisak i što jedino u duši može probuditi djelo potpuno skladno i harmonično, gdje ništa ne kvari cjelinu i koji nastaje na prvi mal, na prvi pogled, prije nego si ga sami znate protumačiti i obrazložiti, zašto je nastao«. Iz ovoga mjesta dade se protumačiti, zašto Čedomil nije gotovo nikada popravljao članke u vrijeme književnog djelovanja. Još je Čedomil god. 1926. napisao mali osvrt na Štrosmajera.[10]

Mnogo se više Čedomil zanimao za problem autonomaša u Dalmaciji. Kulturna borba u godinama od 1905. do 1910. bila je toliko jaka, da se on predao svim snagama toj borbi i napisao preko pedeset članaka i člančića, većinom polemičke prirode. Članci su izlazili poglavito u listu »Il Popolo«. Jedno vrijeme list je uređivao i ispunjavao

[6] Narodni list, 1907. br. 69. — Danu na odgovor — Narodni list, 1907. br. 83. — Zavod sv. Jeronima u Rimu. Samouprava, 1923. br. 98. (Beograd) — izdavao Ljuba Jovanović.

[7] Narodni list, 1905. br. 29.

[8] Kolo Matice Hrvatske, 1905.

[9] Pred Štrosmajerom. Obzor, 1924. br. 60.

[10] Profil. Spomenica Štrosmajera, 1926.



sam Čedomil s prof. don Antom Jagićem. U 1909. godini ima brojeva, koje je u cjelini ispunio Čedomil. Mnogi članci i bilješke nijesu potpisani. Zbog kratkoće i stilske bezličnosti ne može se točno odrediti, da li su Čedomilovi ili nekoga drugoga. U isto vrijeme pisao je o tom pitanju na hrvatskom jeziku u Narodnom listu i Obzoru, ali broj članaka na našem jeziku znatno je manji. Zahvatio je sve probleme, koji su bili u vezi s pitanjem autonomaša: školstvo, izbori, historijska pozadina sukoba, jezik i slično.

Čedomil je vidio, kako se strani narodi brinu, da njihovi sunarodnjaci van domovine ne zaborave materinski jezik, pa je upozorio Hrvate, da misle na brojne hrvatske iseljenike, kojima prijeti opasnost, da zaborave svoj jezik. Još više je Čedomil svraćao pažnju na pitanje materinskoga jezika u domovini. Tu se naravno najviše oborio na autonomaše. U našoj kući — po Čedomilu — ne smije preuzeti pravo i mjesto neki tuđi jezik. Stranci se služe na razne načine, da privuku hrvatsku djecu u svoje škole, ali postizavaju protivno, jer ta djeca u poodmakloj dobi proklinju i kulturu i jezik, koje im stranci naturuju. Zahtjev tuđinaca tim manje je opravdan, kad se znade, da u našim graničnim krajevima nije nikada bio raširen koji strani jezik. Nehrvatskom jeziku u našim zemljama i uredima nema mjesta, ni po historiji ni po nacionalnom pravu. Pogotovu to ne dopušta činjenično stanje. Austrija je namjerno zatezala s rješavanjem jezičnog pitanja u Dalmaciji, ili je spekulirala prema političkim prilikama: ako su odnosi među Austrijom i Italijom bili dobri, uvodila je dvojezičnost, a u protivnom slučaju hrvatski. Tu jezičnu politiku nazvao je Čedomil komedijom. Kad su Hrvati postigli neke uspjehe u tom pogledu preko svojih zastupnika, Čedomil se nije zadovoljio djelomičnim uspjesima, dovikujući, da će narod preživjeti svoje zastupnike i postići puna prava. Protivnici su dakako počeli dokazivati svoja tobožnja jezična prava historijskim izvorima iz knjiga Bartolija (Das Dalmatische) i Jirečeka (Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters), ali ih je Čedomil ušutkao upravo izvadcima iz knjiga tih pisaca.[11] U tom smislu Čedomil je priopćio nekoliko članaka iz područja književnosti i umjetnosti.[12]

Čedomil je opominjao naše sunarodnjake, da se u kritičnim vremenima, osobito za izbora, ne mrve u stranke i strančice, »čiste« i »nečiste«. Pred strancima moraju biti svi jednoga mišljenja.[13] Tuđinci su najmljenu manjinu u našim krajevima često puta huškali na Hrvate, a Čedomil im dozivlje u pamet, da bi za njih bilo korisnije, kad bi tu manjinu uputili u inozemstvo (Italiju), da tamo nauče, kako treba poštivati prošlost kraja, u kojem obitavaju. Hrvati su zavoljeli talijansku kulturu posredovanjem Dubrovčana, koji su učili u Italiji.

[11] Od brojnih Čedomilovih članaka o tom pitanju ovdje navodimo neke: Narodni list, 1905. br. 22, 24, 26; Il Popolo, 1908. n. 13., 1909. n. 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 19.; Narodni list, 1907. br. 99, 100.

[12] Narodni list, 1908. br. 3., Il Popolo, 1909. n. 12, 13, 14, 15, 16. 17.

[13] Obzor, 1907. br. 103, 107.

Osim toga autonomaši, nalazeći se pred propašću, kljukaju svoje pristaše najžešćim političkim drogama, mjesto da razviju snažniji kulturni rad.[14]

Čedomil se pozabavio autonomaškim političkim uspjesima i izgledima u budućnosti. Oni su se hvastali, da su imali silnih uspjeha, a nekim malim neuspjesima krive su tobože političke prilike. Čedomil im odgovara, da su propali, jer njihova stranka nije imala sadržaja, niti je koga predstavljala. Protiv hrvatskoj preporodnoj misli u Dalmaciji autonomaši su mogli postaviti ne stranku s narodnom idejom, nego birokratsku tvorevinu Beča bez narodne ideje. Prema potrebi mijenjali su autonomaši ime, jer stvarno nijesu znali, koga zastupaju. Kada su pošli sigurnim korakom u propast, tužili su se na vladu, a Čedomil odgovara, da je njihova propast došla zbog preporoda »izrođenih Hrvata«.[15] Kad su autonomaši osjetiti, da se ne mogu odhrvati hrvatskom utjecaju, pozvali su svoje pristaše, da se čuvaju hrvatskoga bacila. Čedomil odgovara, da je to uzaludan trud, jer ga autonomaši udišu na moru i na kopnu. U svojim polemikama Čedomil je razotkrio i nisku psihologiju svojih protivnika. Oni naime mimoilaze njegovo pisanje, a kad se nešto, njima neugodno, dogodilo, onda protestiraju, kao da se tomu nijesu nadali.[16]

Ovo su problemi, koje je Čedomil pokrenuo kroz vrijeme od dvijetri godine u borbi s autonomašima. Nije toliko važno, što je sve tvrdio, koliko način, kako je pitanje rješavao. Kao u vrijeme književnih borba, i ovdje upozorava našu političku javnost, da ne gubi iz vida, u sitnim međusobnim borbama, opće narodne interese. Svi moraju biti složni, kad se radi o hrvatskom prestižu. Dao je poticaj za proučavanje i osnivanje etnografskog muzeja. Videći da se polemika s autonomašima izrodila njihovom krivnjom u sitničavo natezanje, upozorio je protivnike, da imaju mnogo važnijih zadataka, nego podgrijavati političke krilatice. Mogu djelovati na kulturnom području, pa će na taj način više učiniti za talijansku kulturu i steći poštivanje protivnika. Odgojen na romanskoj, posebno talijanskoj kulturi, Čedomil je žalio, da mora voditi borbu s ljudima, koji iskrivljuju veliko kulturno značenje talijanske civilizacije u svijetu. Način, kojim je rješavao pitanja, bijaše njemu svojstven: načelan i odlučan, fiksirao je probleme u bitnosti. Logičnom rasporedbom pitanja držao je raspravu na visini. Neobičnom bistrinom i spretnošću dovodio je protivnika u nepriliku. Ovi se često puta nijesu usudili da se upuste s njim u raspravljanje, što je Čedomil smatrao nedostatkom lojalnosti.

Za razliku od književnih rasprava za Moderne, u političkim polemikama Čedomil je nepopustljiv i odlučan. Da je takav bio u književnim borbama, sigurno bi se nametnuo javnosti. Među njegovim političkim raspravama ima ih poučnih i pravo novinskih, ali ima nekoliko osvrta, koji mogu služiti za dobre primjerke političke proze.

---

[14] Narodni list, 1908. br. 35., 36.
[15] Narodni list, 1908. br. 33, 35, 36, 47.
[16] Il Popolo, 1908. n. 51; 1909. n. 3, 4, 7.



Poslije svjetskoga rata Čedomil opet nije mogao ostati po strani javnoga života. Napisao je nekoliko članaka, koji su bez vrijednosti.[17] Kad je postala Jugoslavija, Čedomil je s ushićenjem prihvatio tu državnu tvorevinu. Kad je vidio, da je država pošla nizbrdo, pokušao je dati nekoliko savjeta. Sve je bilo uzalud, jer su se u državi činile takove pogreške, zbog kojih je država morala propasti. Za te nedaće Čedomil je ipak najviše krivio Srbijance. Iako je vidio, da je Jugoslavija neodrživa, ipak je Čedomil tvrdio, da je Štrosmajerova koncepcija jugoslavenstva djelo genija i evropskog čovjeka. Političari su tobože krivi, da ta ideja nije došla do pravoga izražaja.

Posljednji članci u mnogo čemu zaostaju za političkim raspravama od prije rata. Nema u njima živosti ni logičke povezanosti, kao da Čedomil nije stizavao o svemu izgraditi obrazloženo mišljenje. Članci nemaju vrijednosti, osim kao dokumenat, kako Čedomil nije gubio vezu sa životom.

---

[17] Katolički list, 1923. br. 15; Novo Doba (Split), 1923. br. 195.; 1924. br. 258, 289.; 1925. br. 30.

# VIII. BIBLIOGRAFIJA

Bilo bi veoma teško sastaviti bibliografiju Jakše Čedomila, da on sam nije ostavio popis svojih radova, naznačivši naslov svake radnje, vrijeme kad je pisana, i časopis u kojem je tiskana. Popis nije u svemu pouzdan, jer se Čedomil oslonio često na pamćenje pa nije pogodio godinu, broj časopisa, ili se prevario u naslovu radnje. Ipak je u mnogočem olakšao posao istraživačima, jer sve radove nije podpisivao imenom i pseudonimom nego raznim šiframa: D. C., U. G., Paško Zagorčić, J. C., X, ***, a neki su ostali bez ikakove oznake. To naročito vrijedi za sastavke u listu Il Popolo, kojih zbog kratkoće ne bismo nikada mogli sigurno pripisati Čedomilu, da ih nije spomenuo kao svoje. Osim toga unio je u popis i one radove, koji s raznih uzroka nijesu tiskani ili su se izgubili, ili su pak ostali u ostavštini. Čedomilov popis književnih radnja uglavnom je točan, ali popis kulturno-političkih članaka sigurno nije potpun. Do sada nije iznesena potpuna bibliografija Čedomilovih radova. Popis A. Petravića i Jerka Jurina sadržava samo kritičke radnje. Stoga treba urediti po mogućnosti potpuni popis, uzimajući u obzir pomagala, kojim se olakšava prepoznavanje tuđih radnja. U sastavljanju ove bibliografije držao sam se Čedomilova popisa, ispravljajući eventualne pogreške i propuste. Najprije ću navesti radove, koji su tiskani, na drugo mjesto stavljam radove iz ostavštine i izgubljene, a na treće mjesto presumptivne, o kojima imamo spomen u korespondenciji ili drugdje, a nije sigurno, da li su uopće napisani. U sva tri slučaja nužno je napomenuti, kakva je bila sudbina pojedinih radnja, to jest kakve su bile poteškoće za tiskanje i slično. Popis ide kronološkim redom, s oznakom godine tiskanja, a u izuzetnim slučajevima označeno je, kada je radnja pisana.

## *1. Tiskani radovi.*

1. **Tko joj je kriv?** (crtica) — Iskra, 1886. br. 20—21.
2. **Hrvatska mladež i Zvonimir** — Narodni list (Zadar), 1887. br. 13, 14, 15.
3. **Uspomene** (crtica) — Narodni list, 1887. br. 31—32.
4. **Prigodom nove knjige** (Šimićeve crtice) — Nar. list, 1887. br. 35—38.
5. **Ivo Vojnović, hrvatski pripovijedač** — Nar. list, 1887. br. 71—73.
6. **Iskrice (J. Draženovića)** — Nar. list, 1887. br. 91—93.
7. **Jednoj smrti sto uzroka** (crtica) — Iskra, 1887. br. 7.



8. **O romanu** — Narodni list, 1888. br. 27—31.
9. **Trubeljika** (prevedana novela) — Nar. list, 1888. br. 36—39.
10. **Puzdro** (crtica) — Nar. list, 1888. br. 8.
11. **Album čudaka** (pjesma u prozi) — Hrvatska (Zadar), 1888. br. 5—8., 1889. broj 1.
12. **U registraturi** — Hrvatska, 1889. br. 4—8.
13. **Talijansko pjesništvo u drugoj polovini našega vijeka** — Vijenac, 1889. br. 29—42.
14. **Un poeta serbo** (Zmaj J. Jovanović) — Rassegna della letteratura italiana e straniera, 1890. n. 8. Isti članak s malim preinakama izišao je u Fanfulla della Domenica, 1892. n. 50., a Čedomil napominje, da je možda to pretiskao i Jakićev »Pensiero Slavo«.
15. **Pravoslavno crkveno pravo Dr. Milaša** — Katolička Dalmacija (Zadar), 1891. br. 9—12, 16, 18, 20, 22, 24, 26—29, 32, 34.
16. **Recenzija knjige »Origines de la Civilisation moderne«** od G. Curtha — Katolička Dalmacija, god. 1889. ili 1890.? Čedomil je stavio te godine, a ja nijesam mogao doći do tih godišta lista.
17. **Zmaj J. Jovanović** (prijevod iz broja 14.) — Iskra, 1891. br. 2.
18. **Naše književne novele i kritika** — Iskra, 1891. br. 3.
19. **Eugenij Kumičić** — Iskra, 1891. br. 4—6.
20. **Ksaver Š. Đalski** — Iskra, 1891. br. 8—10.
21. **Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis** — Iskra, 1891. br. 10.
22. **Mato Vodopić** — Iskra, 1891. br. 13.
23. **Ante Tresić-Pavičić** — Iskra, 1891. br. 14—15.
24. **Gospodin I. M. O....jić i kritički Falstaff** — Narod (Split), 1891. br. 86.
25. **Nešto o seoskoj noveli** — Iskra, 1891. br. 18, 19, 21, 22.
26. **Un romanziere croato** (Đalski) — Fanfulla della Domenica, 1892. n. 35.
27. **Iz varmeđinskih dana** — Iskra, 1892. br. 7—8.
28. **Talijanski roman** — Iskra, 1892. br. 7—24. Čedomil napominje, da Vijenac nije htio tiskati radnju u cijelosti, pa je dugo ležala kod uredništva. Pisana 1890.
29. **Pamet i srce** — Vijenac, 1892. br. 23.
30. **Percy Bisshe Shelley** — Vijenac, 1892. br. 35.
31. **Važno književno pitanje** — Vijenac, 1893. br. 46.
32. **Hipolit Taine** — Iskra, 1893. br. 5—6.
33. **Osvit (Đalski)** — Iskra, 1893. br. 7—10.
34. **Epske pjesme fra Grge Martića** — Iskra, 1893. br. 15—16. Čedomil primjećuje, da je Kasandrić pretiskao članak u Smotri Dalmatinskoj bez njegova znanja.
35. **Nel sogno (romanzo di Neera)** — Roma Letteraria, 1893. n. 21.
36. **Procelle dell' anima (di Fulvia)** — Roma Letteraria, 1893. n. 24.
37. **Il momento presente del romanzo italiano** — Roma Letteraria, 1893. n. 16. i 18.
38. **Per Bernardo Celentano** — La Sentinella Irpina, 1893. n. 19.
39. **Il conte Leone Tolstoj e le sue opere.** — Radnja je napisana 1894. u mjesecu svibnju, i to za mjesec dana.
40. **O Radmiloviću od Đalskoga** — Vijenac, 1895. br. 10.
41. **Gabrielle D'Annunzio** — Nada, 1897. br. 1—2.
42. **Sa mletačke izložbe** — Nada, 1897. br. 21—22.
43. **Urednicima Mladosti** — Narodni list, 1897. br. 97.
44. **Pop Stjepan Buzolić, hrvatski pjesnik** — Katolička Dalmacija, br. 17, 18, 19, 20. i 22.
45. **Hrvatski književni listovi** — Katol. Dalmacija, 1897. br. 4.
46. **O hrvatskoj narodnoj književnosti** — Katol. Dalmacija, 1897. br. 38—62.
47. **Novi pojavi na književnom obzorju** — Narodni Koledar Matice Dalmatinske, 1898.
48. **Kritični rad Marka Cara** — Novi Vijek, 1897. br. 11—12.
49. **Mladi naraštaj u književnosti** — Novi Vijek, 1898. br. 1—4.
50. **Odgovori na upite Novoga Vijeka** — Novi Vijek, 1898. br. 10.

51. **Osman-Aziz, hrvatski pripovjedači** — Novi Vijek, 1898. br. 7—8.
52. **Vladimir Borotha** — Novi Vijek, 1898. br. 9.
53. **Književna pisma** (I, II, III, IV, V.) — Novi Vijek, 1897. br. 11—12.; god. 1898. br. 1, 5, 6 i Novi Vijek, tečaj III. (1898.), br. 1.
54. **Fridrik Nietzsche i njegova nauka** — Nada, 1899. br. 1—2.
55. **Jovan Hranilović, hrvatski pjesnik** — Nada, 1900. br. 23—24. Čedomil napominje, da je članak napisao 1898., ali dugo ležao u uredništvu Nade.
56. **Antonio Fogazzaro** — Prosvjeta, 1899. br. 12—13.
57. **Inchieste sull' arte e la letteratura** — Odgovor Čedomila na anketu Marzocca. Marzocco, II. an. n. 51.
58. **Silvije Str. Kranjčević** — Novi Vijek, 1899. br. 4-7. Tiskana pod znakom *** i pogrešno smatrana Tresićevom, a Kranjčević je znao, da je Čedomilova. Čedomil napominje, kako je napisao ocjenu, čim je Kranjčević spremio prvi otisak svojih pjesama u izdanju Matice Hrvatske.
59. **Janko Leskovar** — Vijenac, 1899. br. 17 i 19.
60. **Mihovil Nikolić** — Vijenac, 1899. br. 27.
61. **Sa treće međunarodne izložbe u Mlecima** — Nada, 1899. br. 19—20.
62. **Giovanni Pascoli** — Život (Zagreb), 1900. br. 1.
63. **Neera** — Nada, 1900. br. 7. Napominje, da je članak bio poslao Životu, ali ga zatražio natrag i poslao Nadi.
64. **Stari i Mladi** — Vijenac, 1900. br. 5.
65. **Discours de combat** — Vijenac, 1900. br. 16.
66. **Knjiga života (Tucić-Nikolić)** — Prosvjeta, 1900. br. 4.
67. **Iz talijanske književnosti** — Život, 1900. br. 2.
68. **Individualizam u književnosti** — Prosvjeta, 1900. br. 5.
69. **Pred vijekom** — Prosvjeta, 1900. br. 5.
70. **Upliv književnosti i njezina zadaća** — Referat za katolički kongres u Zagrebu od 4—6. rujna 1900. Tiskan u Spomenici kongresa.
71. **Diljem doma (od Đalskoga)** — Prosvjeta, 1900. br. 8.
72. **A. Petravić: Pjesme** — Prosvjeta, 1900. br. 14.
73. **Životu** (odgovor Dežmanu) — Vijenac, 1900. br. 20.
74. **Vittoria Aganoor** — Prosvjeta, br. 1. U popisu radnja Čedomil stavlja i br. 2., no u drugom broju nema ništa, premda je u prvom broju stavljeno: Svršit će.
75. **Književno pismo** (o pjesmama Nazora i Begovića) — Vijenac, 1900. br. 38.
76. **Manje programa više djela** — Vijenac, 1900. br. 44.
77. **Novije pjesništvo u Francuskoj** — Nada, 1901. br. 4—5.
78. **Za stogodišnjicu Stjepana Ivičevića** — Glasnik Matice Dalmatinske, 1901. sv. I—II.
79. **Sa četvrte međunarodne izložbe u Mlecima** — Nada, 1901. br. 19—20.
80. **Nakon 400 godina** — Glasnik Matice Dalmatinske, 1901. sv. IV.
81. **Izvješća o hrvatskoj književnosti** — Glasnik Matice Dalmatinske, 1901. sv. I—IV. Potpisano s D. C.
82. **Izvješća o talijanskoj književnosti** — Glasnik Matice Dalmatinske, 1901. sv. I—IV. Potpisano s D. C.
83. **Izvješće o ruskoj književnosti (Solovjev, Merežkovski, Gorki)** — Glasnik Matice Dalmatinske, 1901. sv. I. Potpisano s D. C.
84. **Izvješća o talijanskoj književnosti** — Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. I—IV.
85. **Izvješća o hrvatskoj književnosti** — Glasnik Matice Matice Dalmatinske, 1902. sv. I—IV.
86. **Izvješća o ruskoj književnosti** (Narodni duh i najnovija književnost) — Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. sv. II.
87. **Nove pripovijesti** — Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. sv. I.
88. **Finis reipublicae** — Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. sv. I.
89. **Novija hrvatska lirika** — Glasnik Matice Dalmatinske, 1902. sv. IV.
90. **Sa turinske izložbe** — Nada, 1903. br. 2. Čedomil napominje, da je rukopis ležao dugo, zato je uvod nešto promijenjen.



91. **Eugenie de Guérin** — Fanfulla della Domenica, 1905. n. 19.
92. **Čitajući govore P. Villarija** — Narodni list, 1905. br. 22.
93. **Odgovor Dalmati** — Novi list, 1905. br. 24.
94. **Strossmayer i hrvatska kultura** — Narodni list, 1905. br. 29.
95. **Spomen biskupa Štrosmajera** — Kolo Matice Hrvatske, 1905. To je govor održan u zadarskoj čitaonici 8. V. 1905.
96. **Politika u glagoljici** — Narodni list, 1905. br. 46.
97. **Il Santo** (Fogazzaro) — Smotra Dalmatinska (La Rassegna Dalmata), 1905. br. 101.
98. **Zadar i okolica** — Narodni list, 1907. br. 43.
99. **U Rimu nas tjeraju iz naše kuće** — Narodni list, 1907. br. 79.
100. **»Danu« na odgovor** (o istom predmetu kao br. 99.) — Narodni list, 1907. br. 83.
101. **Za izbor zadarskog sreza** — Obzor, 1907. br. 103.
102. **Još o izborima zadarskoga sreza** — Obzor, 1907. br. 116.
103. **Zadarsko pitanje** — Narodni list, 1907. br. 77.
104. **Staro pitanje, novi pojavi** — Narodni list, 1907. br. 99.
105. **Dalmata (Odgovor)** — Narodni list, 1907. br. 100.
106. **Franjo Laurana** — Narodni list, 1908. br. 3.
107. **La questione universitaria italiana** — Il Popolo (Zadar), 1908. n. 8.
108. **Dopo l'eccesso del Dalmata** — Il Popolo, 1908. n. 12.
109. **Per la regolazione della lingua negli uffici publici** — Il Popolo, 1908. n. 13.
110. **Un po di psicologia nazionale** — Il Popolo, 1908. n. 16.
111. **Rad i zadaća talijanske stranke u Dalmaciji** — Narodni list, 1908. br. 33.
112. **Iskrena riječ Dalmati** — Narodni list, 1908. br. 35.
113. **Talijanska stranka u Dalmaciji sa političkog gledišta** — Narodni list, 1908. br. 36.
114. **Ima li spasa talijanskoj stranci u Dalmaciji?** — Nar. list, 1908. br. 47.
115. **Stariji i mlađi hrvatski naraštaj prema talijanskoj stranci u Dalmaciji** — Nar. list, 1908. br. 2. Nijesam mogao doći do toga godišta lista. Čedomil misli, da je tiskano koncem lipnja ili početkom srpnja.
116. **Attraverso la Scandinavia** — Smotra Dalmatinska (Zadar), 1908. br. 97—100. Otiskano posebno u sto primjeraka i darovano prijateljima.
117. **Risorgimento** — Il Popolo, 1908. n. 48.
118. **A dimostrazioni finite** — Il Popolo, 1908. n. 49.
119. **Non rinneghiamo la storia** — Il Popolo, 1908. n. 51.
120. **Ancora sull' Università italiana di Trieste** — Il Popolo, 1908. n. 52.
121. **Slavenska solidarnost i talijansko sveučilište u Trstu** — Nar. list, 1908. br. 103 i 104.
122. **Talijansko sveučilište u Trstu** (Odgovor dr. Smodlaki) — Narodni list, 1908. br. 105.
123. **Fanno la comedia** — Il Popolo, 1909. n. 2.
124. **Il bacillo croato** — Il Popolo, 1909. n. 3.
125. **Ingratitudine croata** — Il Popolo, 1909. n. 4.
126. **A proposito di un assurdità** — Il Popolo, 1909. n. 4.
127. **Ala »Tribuna« di Roma** — Il Popolo, 1909. n. 5.
128. **L'autodifesa dei capi del partito italiano in Dalmazia** — Il Popolo, 1909. n. 6.
129. **A quelli che non ci leggono** — Il Popolo, 1909. n. 7.
130. **Manifestazione nuove di un sistema vecchio** — Il Popolo, 1909. n. 8.
131. **Il carnevale croato di Zara** — Il Popolo, 1909. n. 9.
132. **La questione linguistica** — Il Popolo, 1909. n. 9.
133. **Dante e la Dalmazia** — Il Popolo, 1909. n. 10.
134. **La genesi croata in Dalmazia** — Il Popolo, 1909. n. 10. Čedomil stavio u popisu: La genesi del partito croato in Dalmazia.
135. **Ancora alla »Tribuna« di Roma** — Il Popolo, 1909. n. 10.
136. **La Dalmazia nelle opere dell' Jireček e del Bartoli** — Il Popolo, 1909. n. 11—13.

137. **Zara nelle opere d'un poeta zaratino croato del cinquecento** — Il Popolo, 1909. n. 12—16.
138. **Denunzie del Dalmata** — Il Popolo, 1909. n. 12.
139. **A proposito del bacillo croato** — Il Popolo, 1909. n. 12.
140. **Per la libertà degl' impiegati dello Stato** — Il Popolo, 1909. n. 12.
141. **Il Dalmata e l'Jireček** — Il Popolo, 1909. n. 13.
142. **Bancarotta e malcontenti** — Il Popolo, 1909. n. 13.
143. **L'idee di P. Villari sulla emigrazione** — Il Popolo, 1909. n. 14.
144. **Per il nostro contadino** — Il Popolo, 1909. n. 14.
145. **I criteri del governo nella questione linguistica** — Il Popolo, 1909. n. 14.
146. **La mia risposta al prof. Brunelli** — Il Popolo, 1909. n. 15.
147. **La letteratura croata della Dalmazia** — Il Popolo, 1909. n. 15—17.
148. **A proposito di un secondo articolo del prof. Brunelli** — Il Popolo, 1909. n. 16.
149. **Sulla malignità del Dalmata** — Il Popolo, 1909. n. 16. Taj naslov Čedomil stavio u popisu radova, a u listu nema nikakva naslova.
150. **Per la regolazione definitiva della questione linguistica** — Il Popolo, 1909. n. 16.
151. **Fra Musulmani e Slavi** — Il Popolo, 1909. n. 18.
152. **Di un terzo e di un quarto articolo del prof. Brunelli** — Il Popolo, 1909. n. 19.
153. **La soluzione della questione linguistica** — Il Popolo, 1909. n. 19.
154. **Pokrajinskoj školskoj vlasti** — Nar. list, 1909. br. 42.
155. **Za naše umjetnine** — Narod. list, 1909. br. 50.
156. **Dvije izložbe** — Hrvatstvo (Zagreb), 1909. br. 250—251.
157. **Impressioni del Belgio e ricordi d'Olanda** — Smotra Dalmatinska, 1910. broj 1—24. Otiskano u sto primjeraka i darovano prijateljima.
158. **Gli ultimi anni du Henri Dunant** — Smotra Dalmatinska, 1910. br. 86.
159. **La Stampa italiana e la Dalmazia Jugoslava** — Adriatico Jugoslavo, 1919. n. 1. Čedomil napominje, da je članak poslao dr. Cortellazzu, da bude tiskano na francuskom u Novo Doba (Split).
160. **Moj životopis** — Almanah Vedre hrvatske duše, 1922. Urednik Ivanko Vlašićak.
161. **Nešto o budžetu Ministarstva vjera** — Katolički list (Zagreb), 1923. br. 12.
162. **Zavod sv. Jeronima u Rimu** — Samouprava (Beograd), 1923. br. 98.
163. **Zavod sv. Jeronima u Rimu** — Novi život (Beograd, urednik Lj. Jovanović), 1923. br. 8 i 9.
164. **Naš nutarnji problem** — Novo Doba (Split), 1923. br. 195. U popisu radova stavio Čedomil naslov Pismo uredniku N. Doba.
165. **Pred Štrosmajerom** — Obzor, 1924. br. 60. Pisao na molbu dr. Svetozara Rittiga.
166. **Instructio super iure matrimoniali** — Posebna knjižica, izd. Katoličke Hrvatske Tiskare (Split), 1925.
167. **Teorija o trima narodima** — Novo Doba, 1924. br. 258.
168. **Hrvatsko pitanje** — Novo Doba, 1924. br. 289.
169. **Štrosmajerov dan** — Novo Doba, 1925. br. 30.
170. **Štrosmajer** (profil) — Pisano na molbu odbora za Štrosmajerov spomenik u Zagrebu, a za Spomen-knjigu prigodom otkrića spomenika. Spomen-knjiga, 1926.

## 2. *Radovi u ostavštini i izgubljeni.*

### I. U ostavštini

1. **Uspomene za povijest mojega književnog rada.** Rukopis na 23 stranice ostao nedovršen. Počeo je pisati Čedomil svoje uspomene 1911., ali je došao tek do 1903. godine. Jedan dio Uspomena izišao je u časopisu Korablja (1929, br. 1. Split), a drugi dio ostade neobjelodanjen.



2. **Za Nazora. I.** — Člančić na tri stranice maloga formata. Iz ovoga se ne može zaključiti, da bi ovo bila opširnija studija. Hvali Nazorov stih i ritam, a naročito ističe uspjele alegorije o šikari kao političke pjesme. Na kraju spominje, da Nazor nije shvatio narodnu epopeju, što se odigrala »u ovom ratu.« Iz toga zaključujemo, da je Čedomil ovo pisao poslije prvoga svjetskog rata.
3. **Lumen de coelo.** Pjesma od deset sofičkih kitica na latinskom jeziku. Iz sadržaja se ne može razabrati, komu je posvećena, ni kad je pisana.
4. **Naša zadaća.** Po sadržaju članka može se zaključiti, da je ovo programatski članak za neki list. U članku je — pisanu na deset listića — razvio nekoliko misli o svojstvima modernog svećenika.
5. **Pisma jednog župnika.** Prijevod s francuskoga, ali nije označeno, kojega autora prevodi, ni kad je počeo prevoditi. Iz pisma, crnila i papira može se zaključiti, da je prevodio u vrijeme, kad je pisan članak Naša zadaća. Stil prijevoda ima sve karakteristike Čedomilova pisanja. Prijevod ima 58 malih listića. To je prijevod knjige Lettres d'un curé de Canton (1898.) od Yves le Querdeca. Čedomil nije dospio prevesti čitavu knjigu, nego tek 66 stranica, a knjiga ima 315 stranica. Prof. don Ante Jagić saopćio mi je, da je nadbiskup Dvornik namjeravao izdavati književni list, koji bi uređivao Čedomil, ali, sudeći po članku Naša zadaća i ovomu prijevodu, to bi bio svećenički list, koji bi možda donosio nešto i iz literature.
5. **Prva bilježnica.** Raznoličan sadržaj. Počeo je u nju pisati 1925. Na dvadeset i šest stranica Čedomil je ispisao iz raznih časopisa, većinom francuskih, misli o kritici, pejsažu, pjesmi i t. d. Sudeći po ovomu, a to potvrđuju i usmena saopćenja, Čedomil se do smrti zanimao za književnost.
6. **Druga bilježnica.** Ima na prednjoj strani zabilježenu godinu 1928., što će značiti, da je tada počeo u nju pisati. To je skup od trinaest člančića o raznim kulturno-političkim pitanjima. Sadržaj im se može razabrati iz naslova: Macedonsko pitanje, Rimsko pitanje, Starokatolicizam u Jugoslaviji, Grgur Ninski i glagolica, Katolička akcija, Čehoslovačka i Vatikan, Svetosavska beseda i Štrosmajerov dan, Nacionalni radenici, Rikard Katalinić Jeretov, Ljuba Jovanović, Prayer book, Amerikanizam u katoličkoj crkvi, Pitanje zavoda sv. Jeronima.
7. **Hrvatsko biserje.** Bilježnica maloga formata s potpisom »bogoslov-Zadar.« Pisana je, dok je Čedomil bio u bogosloviji, a sadrži abecednim redom razne narodne poslovice, mudre izreke i lijepo izražene misli na narodnu.
8. **Hrvatske narodne pjesme s Dugog Otoka.** Zbirka se nalazi zajedno s Čedomilovim popratnim pismom u arhivu Matice Hrvatske. Taj naslov zbirka ne nosi. Iz priloženoga pisma vidi se, da je Čedomil sakupljao ove pjesme o Uskrsu 1886. kao bogoslov. Pjesme su većinom ženske, a neke su od njih — ima ih svega u rukopisu 49 — priopćene u zborniku Hrvatske narodne pjesme, odio II., ženske pjesme, sv. II. 1914. (izd. Matica Hrvatska).
9. **Katoličko svećenstvo u hrvatskoj literaturi.** Rukopis od 17 stranica, pisan u bogosloviji.
10. **Jadna majko** (crtica) — pisana u bogosloviji.
11. **Nesretnik** (crtica) — pisana također u bogosloviji.
12. **Il romanzo croato.** 1900 Poslao je Čedomil ovaj članak Rikardu Kataliniću Jeretovu u Pariz, da ga prevede i negdje tiska. Jeretov je preveo članak i odnio Brunetièreu za Revue des deux Mondes, ali je Brunetière zahtijevao neke preinake, što Čedomil nije učinio. U Uspomenama napominje, da je Bruentière shvatio kao uvredu za Francuze Čedomilovu tvrdnju u studiji, da stranci slabo poznaju hrvatsku literaturu. Članak je poslan kasnije u Revue de Paris, ali, ni tamo nije tiskan. Rukopis ima 39 strana. Na kraju Čedomil stavlja bilješku, da se francuski prijevod Jeretova nalazi kod gdje Marije Holme Oertel u Münchenu.
13. **Novo Svijetlo.** Pisano 7. XII. 1900. Rukopis od sedam i po listova, a napisao ga Čedomil prilikom izlaska književnog lista Novo Svijetlo. Pisao za Vijenac, ali uredništvo odbilo s obrazloženjem, da ne želi polemike s Mladima.

14. **Književne mijene.** Rukopis od tri lista bez naslova. Prema sadržaju stavio sam gornji naslov. Pisano vjerojatno oko 1900.

15. **Pro domo.** Šest listova poluarka. Odgovara na napadaje Ivanova i Marjanovića zbog ocjene Nazora i Begovića.

16. **Dr Ante Tresić-Pavičić — hrvatski pjesnik.** Pet listova s bilješkom, da ne zna, kad je započeto i zašto je ostalo nedovršeno. Pisano je vjerojatno oko 1900. Sudeći prema početku, imala je to biti dulja studija.

NB. U ostavštini se čuvaju snopići citata i papirići o raznim političkim pitanjima. Isto tako se nalazi golem snop spisa o konkordatu, jer je Čedomil uz dra Mihajla Lanovića bio u komisiji za pripremanje konkordata i na tom radio od 1922—1925. U tim spisima nema mnogo od Čedomilove ruke, ponajviše su projekti od Lanovića, spremljeni Čedomilu na uvid i pregled. Don Ante Jagić tvrdi (privatno saopćenje), da je Čedomil za nadbiskupa Rajčevića i podnamjesnika Dalmacije Pavića pl. Fauenthala sastavio stručnjački prijedlog o pitanju plaća župnika-franjevaca u Dalmaciji. Taj rukopis koliko postoji, nalazi se vjerojatno u arhivu nadbiskupije ili pokrajinske vlade u Zadru.

II. **Izgubljeni radovi**

1. **Boj na Kosovu.** Prijevod na talijanskom jeziku u prozi Pavićeva izdanja narodnih pjesama o boju na Kosovu. Ovo je Čedomil radio na molbu Ciampolija, koji se zanimao za našu narodnu poeziju. Ciampoli je trebao Čedomilov prijevod pretočiti u stihove, ali niti je došlo do izdanja— napominje Čedomil u popisu svoji hradova — niti je mogao dobiti natrag svoj rukopis. Eda Cecoli napisala je studiju o našoj narodnoj poeziji u Italiji. Međutim ona ne spominje Čedomilova rukopisa. Prof. Cronia (Padova) javlja mi, da je od Ciampolija oštalo mnogo štošta u rukopisu, pa možda i onaj Čedomilov prijevod (pismo od 1. X. 1940.).

2. **Jubilej Lava Tolstoja.** Tako je Čedomil naslovio članak, što ga je poslao 1898. uredništvu Nade. Čedomil tvrdi, da je to pisao na molbu Kranjčevića, i da je izišlo skraćeno u Listku Nade (1898. br. 2.). U tom broju Nade ima uz Tolstojevu sliku neznatan osvrt s napomenom, da se Nada odužila Tolstoju člancima J. Čedomila u god. 1896. i 1897. Bilješka o Tolstoju sigurno je od uredništva. Livadić kaže, da je tu bilješku napisao Kranjčević (Kranjčević: Sabrana djela, sv. IV. str. 193 — Minerva). U broju 24. Nade, u porukama uredništva, stoji: »J. Č. u Z. Počekajte još kojih desetak godina, pa onda slobodno okušajte se i uz gudalo«. To se vjerojatno odnosi na Čedomila, ali se ne može razabrati, o čemu se radi. Čedomil je po svoj prilici napisao osvrt na Tolstojev jubilej, ali ga Nada nije donijela i može se smatrati izgubljenim.

3. **Studi e saggi di T. L. Neal. 1898.** Čedomil u popisu radova kaže, da je prikaz Nealovih članaka poslao Marzoccu (Firenza). Ovaj je list međutim donio prikaz od drugog pisca, pa je Čedomil svoju kritiku poslao Zuccoliju za list Gazzetta di Modena. Čedomil tvrdi, da je članak u tom listu izišao 1898., a ne zna, u kojem broju. U Uspomenama pak govori nešto drukčije o svom prikazu: »Mislim, da je bila tiskana (— misli kritika — o. m.) u Gazzetta di Modena, što li...« Dakle nesigurno. Neal je pisao Čedomilu, da će mu spremiti svoju knjigu u svibnju, do čega je i došlo, jer je Čedomil pisao prikaz u lipnju 1898. Čedomilova prikaza nije mi uspjelo pronaći u listu Gazzetta di Modena. Možda je tiskan u kojem drugom listu, ili je izgubljen.

4. **Mnogo buke za ništa (o secesiji).** 1899. Tako je Čedomil naslovio članak. Poslao ga Vijencu, ali ga Hranilović nije tiskao, a kod Čedomila nije ostao prijepis. Članak je svakako izgubljen.

5. **Janko** (crtica). U popisu radova Čedomil napominje, da je nedovršen i valjda »kasnije uništena«, a u Uspomenama opet tvrdi, da se čuva u njegovu stolu. Vjerojatno izgubljena.



6. **Tomislav — Udovica.** Takav je naslov u popisu radova. Čedomil kaže, da je prikaz poslao Nadi u ožujku 1903., ali da nije tiskan. Izgubljeno. Radi se o ocjeni Miletićeve drame Tomislav i Tomićeve Udovice. Kranjčević ga je doista molio za taj prikaz.

7. Napisao je mali dopis s puta u **Oberammergau (Passionsspiel)** 1910. i poslao Prosvjeti, ali nije izašlo. Izgubljeno.

**Bilješka.** Čedomilova književna i druga ostavština nije bogzna kako bogata. Nešto je izgubljeno krivnjom uredništva raznih listova, a najviše Čedomilovom nepažnjom, jer nije ostavljao koncepte radnja kod sebe.

## *3. Presumptivni ili nesigurni radovi.*

1. **Razni dopisi iz talijanske književnosti.**

Čedomil u popisu svojih radova napominje, da je pisao književne dopise iz Rima za Vijenac, »valjda 1899.« Upozorava, da je u isto vrijeme slao dopise za listak Vijenca Šrepel, ali ne zna, je li Šrepel stavljao kakovu siglu, a njegovi su dopisi — kaže — vjerojatno bez ikakva znaka. Vijenac je 1889. donosio male oglase iz talijanske književnosti. Ne može se reći, da li su Čedomilovi zbog kratkoće i stilske bezličnosti. U 23. broju Vijenca govori se o romanu D'Annunzija Il Piacere. Misli iz toga člančića, da je D'Annunzio slikar riječi, bez osjećaja i ideje, mogle bi biti Čedomilove, jer je o njemu slično govorio kasnije. No protivno nego u studiji o talijanskom romanu ovdje osobu Sperellija isporeduje sa Renéom Chateaubrianda. U broju 30. ima notica o Carducciju, koja se može pripisati Čedomilu, jer za pjesmu Inno a Satana veli, da Carducci tu ne slavi zlo »nego negaciju, koja mu se čini, da je glavni uvjet napretku čovječanstva«. Sličnu misao izrekao je Čedomil u prikazu talijanske poezije. U 32. broju govori o Ciampoliju, kao dobru poznavaču slavenskih literatura, koji je kanio prirediti prijevod naših narodnih pjesama o boju na Kosovu po osnovi Armina Pavića i dopuni Grge Martića. To bi moglo biti Čedomilovo, jer je on prevodio Pavićev Boj na Kosovu na molbu Ciampolija. U 33. broju govori o putopisu De Amicisa »Sull' Oceano«, slično kao u studiji o talijanskom romanu. Za ove bilješke moglo bi se reći, da su Čedomilove, jer za to ima vjerojatnih dokaza.

2. **Izvješća o poljskoj književnosti** (Glasnik Matice Dalmatinske), 1901. sv. II. Čedomil u popisu radova pripisuje sebi, a u listu ja potpisan »J. Orliczky« s datumom iz Beča. Da li je to doista neki dopisnik ili Čedomilova mistifikacija, ne može se sigurno ustanoviti. U Uspomenama kaže, da je pisao o poljskoj književnosti prema Mercure de France, pa bi moglo biti, da je Orliczky tamo pisao o tom, a Čedomil prema njemu preradio za Glasnik. Što se ima o tom izvješću reći s obzirom na autorstvo, rečeno je u pregledu članka.

3. **Björnsterne Björnson.** Glasnik Matice Dalmatinske, 1902., sv. IV. U popisu radova ne spominje, da bi ovo bio njegov rad, ali u Uspomenama Čedomil kaže, da je pisao o Björnsonu, o poljskoj i ruskoj književnosti prema Mercure de France. Pod člančićom je potpisan Peer Eketrae. Kako je utvrdjeno, ovo je preradba članka Peer Eketraca iz Mercure de France. Inače je taj prikaz loše pisan.

4. **Un giornale di... questo mondo che scrive cose... del altro mondo.** Il Popolo, 1909. n. 4. — Članak je potpisan **al**, ali unutra se govori o hrvatskom bacilu i slavenskom alfabetu (šćavetu), o čem je i Čedomil pisao, pa bi i ovo moglo biti njegovo.

5. **Un documento importante sulla famiglia di Laurana.** Il Popolo, 1909. n. 12. Člančić je sigurno Čedomilov, jer je on o tom pisao 1908.

6. **Ancora la questione linguistica.** Il Popolo, 1909. n. 11. Može se zaključiti na Čedomilovo autorstvo iz sličnih njegovih članaka.

7. **Školske i političke prilike u gradu Trstu.** Narodni list. 1909. broj 5. Potpisano je sa **-ć.** Sudeći po stilu, ne bi se moglo reći, da je Čedomilov, ali po sadržaju naročito napadajima na Kremenjaka, Smodlakinu Slobodu, može se njemu pripisati.

Bilješka. Ne može se govoriti o radovima, koje je Čedomil htio napisati, ali iz raznih uzroka do toga nije došlo. Ipak je interesantno napomenuti, da se bavio mišlju, da napiše povijest talijanske literature i ponudio Matici Hrvatskoj, da ona to izda. Matica nije prihvatila prijedlog, pa te povijesti nije niti pisao (Uspomene). U Uspomenama spominje, da je namjeravao prevesti roman Đalskoga »Na rođenoj grudi«, a u članku o Buzolićevoj poeziji tvrdi, da je htio napisati povijest hrvatskog preporoda, gdje bi zahvatio književnost prema usmenim kazivanjima živih preporoditelja.

U korespondenciji ima spomena o nekim člancima, koji niti su tiskani, niti su u ostavštini. Nije sigurno, da li su uopće napisani. Neki su vjerojatno izgubljeni. Iz jednog pisma Ive Vojnovića uredniku Narodnog lista Jurju Biankiniju razabire se, da je Čedomil napisao neki članak i preko Vojnovića poslao M. Grloviću za njegovu Smotru. Vojnović moli Biankinija, da saopći Čedomilu, da je članak poslao, ali još nije izašao. Uredništvo Nade ispričava se (22. II. 1897.), što nije još tiskalo radnju o Tolstoju i neka »Pisma«. Ne može se razabrati, o kakvim se »Pismima« radi. 20. IX. 1897. javljaju mu iz istog uredništva, da nisu mogli pronaći njegova pisma ni članke. Ne zna se, o kojem se članku radi, a 27. IX. 1897. javljaju, da ne mogu primiti rad o Daudetu, jer su primili prigodom njegove smrti drugi. Da li je Čedomil uopće napisao taj članak?

Urednik časopisa **Le Monde catholique illustré** (Rim) javlja mu, da će list prestati izlaziti, pa ni njegov članak ne će moći izaći. Ne zna se, kakav članak?

**Cosmos catholicus** 11. XI. 1901., koji izlazi mjesto predašnjega lista, po svom uredniku javlja Čedomilu, da će rado primiti njegovu suradnju, a 27. XI. piše mu, da članak popravi, jer je interesantan, ali za tiskanje potrebno je nešto skratiti i ublažiti odlomke, gdje se radi o škakljivim romanima. Treba neke previše prozirne političke aluzije ukloniti. O čemu se radi, ne može se razabrati, a Čedomil nije ništa popravljao, nego možda odmah uništio.

**Le Monde catholique illustré.** Uredništvo javlja Čedomilu (20. I. 1903.), da njegov članak ne mogu tiskati i vraćaju mu ga.

Prof. Vicenzo Boccafurni (urednik lista Roma letteraria) zahvaljuje mu na prikazu knjige Panzinija i kaže, da će ga uvrstiti (pismo 14. IV. 1894.).

Sve su ovo nejasne napomene o radovima, o kojima se ne može ništa sigurno reći.



# IX. LITERATURA O JAKŠI ČEDOMILU

Barac: Hrvatska književna kritika, 1938. str. 148—181.
Barac: Slavia (Prag), 1937. str. 270—273.
Đalski: Vijenac, 1898. br. 42.
Don Jerko Jurin: Novo Doba, 1938. br. 42.
Don Jerko Jurin: Obzor, 10. II. 1938.
Don Jerko Jurin: Hrvatski književni zbornik, 1940.
Petar Karlić: Matica Dalmatinska, str. 157—159.
Lozovina: Dalmacija u hrvatskoj književnosti, str. 239. i 258.
Lj. Maraković: Hrvatska književna kritika (Minerva), str. 11.
Marjanović: Iza Šenoe, str. 17, 22, 68, 124.
Ivan Milićević: Behar, 1933. br. 6—7.
I. M. O . . . jić: Narod (Split), 1891. br. 80, 81, 83.
Ante Petravić: Jug, 1911. br. 1.
Ante Petravić: Hrvatska Prosvjeta, 1915. str. 130. i 316.
Ante Petravić: Srpski književni glasnik, 1928. Nekrolog.
Ante Petravić: Treće studije i portreti, 1917. str. 11—39.
Ante Petravić: Obzor, 12. III. 1938.
Prohaska: Pregled savremene hrvatsko-srpske književnosti, str. 137—140.
Miloš Savković: L'influence du realisme français dans le roman serbo-croate, 1935. p. 445. i 476.
A. Tresić-Pavičić: Korablja (Split), 1929. br. 2.
Država (Split), 1928. br. 428.
Hrvatska, 1912. br. 55—58.
Hrvatsko pravo, 1901. br. 1678.
Hrvatska Straža, 1903. str. 98, 139, 278, 390, 392, 395, 439, 457, 458;
1904. str. 392, 522;
1912. str. 577.
Novi Vijek, 1898. br. 1. i 2.
Obzor, 1928. br. 299.
Narodni list, 1910. br. 40.
Svijetlo, 1900. br. 43.
Vijenac, 1901. br. 25.
Život, 1900. str. 179.
Calvi: Carducci presso di Slavi meridionali, 1933. p. 34—42.
Maria Dell' Isola: Carducci nella letteratura europea, 1937. 208—209.
Maver: Un cinquecentenario di studi sulla letteratura italiana, 40.
Fanfulla della Domenica, 1892. n. 45.
Il Popolo, 1909 n. 12.
Il Dalmata (Zadar), 1908. i 1909.

# X. IZVORI I POMAGALA

L. Tonelli: La critica letteraria italiana negli ultimi cinquant'anni, 1914.
Vittorio Peri: Della critica letteraria moderna in Italia, con prefazione di Camillo-Antona Traversi, 1885.
Pipitone-Federico: Saggi di letteratura contemporanea, 1888. II. ser.
Pipitone-Federico: Saggi di letteratura contemporanea, 1885.
L. Capuana: Per l'arte, 1885.
L. Capuana: Studi sulla letteratura contemporanea, II. ser. 1882.
L. Capuana: Gli »ismi« contemporanei, 1898.
G. Negri: Segni dei tempi, 1897.
G. Negri: G. Eliot, 1893.
Panzachi: Al rezzo, 1885.
Panzachi: Critica spicciola (a mezza macchia), 1886.
Panzachi: Teste quadre, 1881.
Panzachi: Saggi critici di letteratura italiana, 1898.
L. Parpagliolo: L'attuale reazione contro il materialismo, 1897.
Menzel: La poesia tedesca, 1831.
Nencioni: Saggi critici di letteratura inglese, 1897.
Nencioni: Saggi critici di letteratura italiana, 1898.
De Sanctis: Storia della letteratura italiana, I. i II.
De Sanctis: Ricordi biografici, I. ser. 1873.
Manzoni: Prose varie, 1869.; Opere varie, 1870.
Carducci: Bozzeti critici e discorsi letterari. Confessioni e bataglie, III. ser. 1884.
Torraca: Saggi e rasegne, 1885.
R. Bonghi: Horae subsecivae, 1883.
T. Neal (A. Cecconi): Studi di letteratura e d'arte, 1898.
R. Finzi: Della presente letteratura in Italia (1878—1889.).
E. Zoccoli: Federico Nietzsche, 1898.
Canello: Saggi di critica letteraria, 1880.
Negri: Rumori mondani, 1894.
Vincenzo della Sala: Profili meridionali, 1885.
G. Mazzoni: Storia letteraria d'Italia, I-II tom. 1934. Carducci presso gli Slavi meridionali, 1933.
Maria Dell'Isola: Carducci nella letteratura europea, 1936.
Trezza: Nuovi studi critici, 1881. — Saggi postumi, 1886.
G. Chiarini: Ombre e figure, 1883.
Imbriani: Fame usurpate, 1877.
Imbriani: Appunti critici, 1878.
Sainte-Beuve: Premières lundis, 1889.
Bourget: Etudes et portraits, 1895.
Bourget: Essais de psychologie contemporaine, 1899.
Brunetière: L'évolution de la poesie lyrique en France au XIX. s., 1894. (I-II. tom.).
Brunetière: L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature, 1898.
Brunetière: Nouveaux essais sur la littérature contemporaine, 1895.



Brunetière: Questions de critique, 1893.
Brunetière: Nouvelles questions decritique, 1893.
Brunetière: Sur le chemin de la croyance, 1905.
Brunetière: Discours academiques, 1901.
Brunetière: Le roman naturaliste, 1889.
Brunetière: Discours de combat, 1900.
Caro: Poètes et romanciers, 1888.
Doumic: Etudes sur la littérature française, II. ser. 1893., III. ser. 1899.
Doumic: Ecrivains d'aujourd'hui, 1895.
Doumic: Les jeunes, 1896.
Doumic: Hommes et idées du XIX. siècle, 1903.
Doumic: Portraits d'écrivains, 1897.
Faguet: Politiques et moralistes, I.ser. 1899.; II-III. 1898.
Faguet: Propos littéraires, I. ser. 1902., II. ser. 1904.
Faguet: Dix-neuvième siècle, 1896.
A. France: La vie littéraire, tom. I. 1897., II. 1889., III. 1898., IV. 1898.
Lemaître: Les contemporains, I. ser. 1892., II. 1893. III. 1894. IV. 1893., V. 1892.
Ch. Morice: La littérature de tout à l'heure, 1889.
G. Pelissier: Essais de littérature contemporaine, 1893.
G. Pelissier: Le mouvement littéraire au XIX. siècle, 1890.
Ch. Recolin: L'anarchie littéraire, 1898.
E. Rod: Nouvelles études sur le XIX. siècle, 1899.
E. Rod: Les idées morales du temps present, 1892.
Taine: Histoire de la littérature anglaise, 1885.
Thibaudet: Reflexions sur la critique, 1939.
Vogüé Histoire et poesie, 1898.
Vogüé: Regards historiques et littéraires, 1897.
Vogüé: La rappel des ombres. 1900.
Vogüé: Heures d'histoire (II. éd.).
Vogüé: Le roman russe, 1886.
T. Wizewa: Le roman contemporaine à l'étranger, 1900.
E. Zola: Les romanciers naturalistes, 1881.
E. Zola: Le roman expérimental, 1887.
E. Zola: Mes haines, 1886.
M. Guyau: L'art au point de vue sociologique, 1895.
Brandes: Die Hauptströmungen der Literatur des 19. Jahrhundert, 1892.
Brandes: Literarische Bildnise aus dem XIX. Jahrhundert, 1882.
R. Löwenfeld: Leo N. Tolstoj, sein Leben, seine Werke, seine Weltanschauung, 1891.
De Wulf: L'oeuvre d'art et la beauté, 1920.
A. M. Skabičevski: Istorija novejšej ruskoj literaturi, 1891.
Orest Miler: Ruskie pisateli posle Gogola, 1896.
Vogüé: Heures d'histoire (II. éd.).
T. Wizewa: Le roman contemporain à l'étranger, 1900.

SADRŽAJ